

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

И. Г. ГАРИБЯН

ГЛАДЗОР

(Локализация. Раскопки. Эпиграфика)

Ի. Գ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ԳԼԱԶՈՐ

(Տեղադրությունը, պեղումները,
վիճագիր արձանագրությունները)

Խմբագիր՝ քանաս. գիտ. թեկն., դոց. **Ս. Ա. Ավագյան**
Գրախոս՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս **Ա. Ն. Առաքելյան**

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ղարիբյան, Ի. Գ.

Ղ 471 Գլածոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները.—Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1983. 244 էջ

Վերնախորագր. Երևանի պետ. համալս. Աշխատանքում ուսումնասիրվում են Գլածորի՝ Հայաստանի մշակութային խոշորագույն կենտրոններից մեկի պեղումների արդյունքները, ինչպես նաև՝ այնտեղ հայտնաբերված վիմագիր արձանագրությունները: Միջնադարյան հեղինակների աշխատություններում պահպանված տվյալների, հնագիտական և վիմագիր նյութերի համեմատական ուսումնասիրությամբ քննարկվում են Գլածորի համալսարանի հիմնադրման և գործունեության, միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կյանքի որոշ առանձնահատկությունների հետ կապված հարցեր:

Նախատեսված է պատմաբանների, հնագետների, մանկավարժների համար: Կարող է օգտակար լինել ընթերցող լայն շրջաններին:

Ղ 0508000000—31
704(02)—83 ՄԻ № 19.5, 82

ԳՄԴ 68.3 (22)
9(C43)1

5

12-րդ դարի վերջին քառորդում սելջուկների տիրապետությունը Հայաստանում բավականին թուլացել էր: Դրանից օգտվեցին Սարգիս Մեծի որդիներ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները ու համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում հայ-վրացական միացյալ բանակներով ազատագրեցին Հայաստանի մեծ մասը, որը ավելի ընդարձակ տարածք էր կազմում, քան 11-րդ դարի սկզբում Բագրատունիների և Սյունյաց թագավորությունները միասին վերցրած: Պատահական չէր, որ ժամանակակիցներն այդ իշխանությունը բնութագրել են «թագաորութիւն», «աշխարհակալութիւն», «աշխարհակալ տերութիւն», «պետական իշխանութիւն» արտահայտություններով: Զաքարե և Իվանե եղբայրները լինելով Վրաց պետության պաշտոնյաներ, իրենց համեմատաբար անկախ էին զգում ազատագրված հայկական հողերում: Երկու եղբայրներն իրար միջև բաժանեցին ազատագրված Հայաստանի գավառները: Իվանեին բաժին ընկավ Լոռու մի մասը, Այրարատյան նահանգի արևելյան շրջանները, Սյունիքի մի մասը, Վայոց ձորը, Սողքը և Գեղարքունիքը (վերջինիս կենտրոնը սկզբում ԴՎինն էր, իսկ 13-րդ դարի երկրորդ կեսից՝ Բջնին)¹: Ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադրության մասին բազմամաստակ բանասեր Գ. Հովսեփյանը գրում է. «... երկու եղբայրներով (Զաքարե և Իվանե— Ի. Ղ.) երկու նյուրի բաժանված ավագ կամ ազդեցիկ ներկայացուցչի գերիշխանության տակ՝ առաջ բերին հայ իշ-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Բ. 3, Երևան, 1971, էջ 541:

խանութունների մի ամբողջական ցանց նորանված երկրում»²:

Իվանե աթաբեկի իշխանության սահմաններում բավականին ազդեցիկ դիրք գրավեց 18-րդ դարի սկզբում Վայոց ձորում և հարևան շրջաններում հաստատված Խաղբակյան ավատական տունը, որը ծագում էր Խաչենից: Մխիթար Այրիվանեցին այդ մասին հաղորդում է. «Վասակ որդի Հաղբակայ եւ երեք որդիքն իր՝ Պապաքն, Մկրդէմն եւ քաջն Պոռո, եկեալ ի Խաչենոյ, բազում արիութիւնս ցուցին այլասեռս եւ բազում բարիութիւնս առ ազգս քրիստոնէից»³: Վասակ Խաղբակյանը նշանավոր գործարար էր և, բնականաբար, մասնակցել է Վայոց ձորի ու հարևան շրջանների, մասնավորապես՝ Գլինի և Բջնիի ազատագրմանը, որի համար ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության, վրաց Գեորգի Լաշա թագավորի և Իվանե Զաքարյանի կողմից նշանակվել է «կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս», իսկ ավելի ուշ՝ նաև սպարապետ: Խաղբակյանների իշխանության կենտրոնը Սրկղունիք ավանն էր (այժմ՝ Վերնաշեն)՝ Բոլորաբերդ ամրոցով հանդերձ⁴: Պատահական չէ, որ Վասակ Խաղբակյանի անունով մեզ է հասել Վայոց ձորում թողնված շինարարական երեք արձանագրություն, որոնցից մեկի մեջ ասված է. «վերստին նորոգեցաւ սուրբ եկեղեցիս յառաջնորդութեամբ հար Սարկաւագին, հրամանաւ Աստուածաւեր իշխանին Վասակա, որդւոյ Խաղբակա...»⁵: Խոսքը Թանահատի կամ Թանատի հնագույն եկեղեցու վերանորոգմանն է վերաբերում: Իսկ, ինչպես գիտենք, Թանատի վանական համալիրը գտնվում է Սրկղունիք—Վերնաշեն գյուղի տարածքում, 5 կմ նրանից հյուսիս-արևելք:

² Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Բ հրատ., Անթիլիաս-Լիբանան, 1989, էջ 7:

³ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լույս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 65:

⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 397:

⁵ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁶ Տե՛ս աստ, արձ. № 1:

Վասակ Խաղբակյանը մահանում է 1228 թվին, և Իվանե Զաքարյանի, ապա Ավագի մոտ սպարապետության պաշտոնում նրան փոխարինում է Խաղբակյան իշխանական տան կրտսեր որդին՝ Պոռոշը, որը գործում է մինչև 1284 թվականը: Պոռոշ Խաղբակյանը հըմտս պետական ու ռազմական գործիչ էր ու քաջ զորավար: Եվ պատահական չէ, որ Վասակ Խաղբակյանի հաջորդների իշխանական տունը հետագայում կոչվեց Պոռոշի անունով:

Ինչպես հայտնի է, 1286—42 թվականներին մոնղոլները գրավեցին ողջ Հայաստանը: Զաքարյան Ավագը, ըստ պատմիչների վկայության, հնազանդություն հայտնեց մոնղոլներին, որի համար և էտ ստացավ իր բոլոր կալվածքները: Իսկ Պոռոշ իշխանը, լինելով Ավագ Զաքարյանի սպարապետը, մոնղոլների առաջնորդությամբ հաճախ կռվում էր նրանց թշնամիների դեմ: Չընայած ողջ Հայաստանը հեծում էր մոնղոլների անասելի հարկային լծի և քաղաքական ճնշման տակ, այնուամենայնիվ, Պոռոշի կառավարման տարիներին (1228—84 թթ.), համեմատաբար բարվոք վիճակ էր տիրում Վայոց ձորում և այն վայրերում, որոնք մտնում էին նրա ֆեոդալական տիրույթի մեջ: Այդ են վկայում ինչպես Պոռոշի և նրա հարազատների թողած վավերագրերը, այնպես էլ ժամանակի պատմիչների ու հիշատակարանների վկայությունները: Ահա թե ինչու 18-րդ դարի 80-ական թվականներին հայ հոգևոր մշակույթի ականավոր գործիչներն իրենց համար հովանավորություն են գտնում Պոռոշ մեծ իշխանի տիրույթներում: Նըման կարգի երևույթների թվին պետք է դասել Գլաձորի հոշակավոր համալսարանի կամ բարձրագույն տիպի դպրոցի հիմնադրումը հենց Պոռոշ իշխանի տիրույթում, նրա նստոցից՝ «դարբասից» ոչ շատ հեռու Թանահատի վանքում, որը, ի դեպ, 1215 թվականին վերանորոգվել էր Վասակ Խաղբակյանի (Պոռոշի հոր) ջանքերով և հովանավորությամբ:

Ժամանակակիցները, որոնք Վայոց ձոր էին գալիս Հայաստանի տարբեր նահանգներից, մինչև անգամ հեռավոր Կիլիկիայից՝ իրենց ուսումը կատարելագործելու,

մեծ գովեստով են խոսում Գլաձորի համալսարանի մասին: Օրինակ՝ Մկրտիչ գրիչը 1298 թվին Գլաձորի դրարոցը անվանում է «Երկրորդ Աթենք պանծալի», Տիրատուր Կիլիկեցին 1309 թ.՝ «Մեծ դպրատուն», Մխիթար Երզնկացին 1314 թ.՝ «Մայրն իմաստից Գլաձոր», Հակոբ Թագորցին 1318 թ. գրում է. «Համարձակիմ զսակոչել երկրորդ Աթենք և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», Կյուրեղ գրիչը 1321 թ. Գլաձորն անվանում է «հռչակատր, սուրբ մենաստան համալսարան»:

Գովեստի բազմաթիվ խոսքեր են հղված նաև համալսարանի ուսուցչապետների հասցեին: Այսպես, Ներսես Մշեցին, համալսարանի հիմնադիրը, բնութագրվում է որպես «Մեծ հռետոր», «Սուրբ այր», «Ամենագով վարդապետ», «Արդիւնակատար վարդապետ» և այլն: Եսայի Նչեցուն, որը հաջորդեց Ներսեսին վերջինիս մահից հետո, Մկրտիչ Թեղենեաց րաբունին անվանում է. «հոգեհանձար, գերիմաստ րաբունապետ և հայր հոգևոր», կամ՝ «քաղցրահանձար փիլիսոփա և րաբունի... տիեզերալոյս րաբունապետ», իսկ Հակոբ Թագորցին՝ «Ներհուն հռետոր, հանուր Հայկազեանց և լուսատու ջահ մանկանց եկեղեցույ» և այլն:

Չնայած Գլաձորի բարձր դպրոցի կամ համալսարանի մեծ համբավին, բանասիրության մեջ երկար ժամանակ չլուծված էին մնում համալսարանի տեղադրության, հիմնադրման ու գործունեության հանգամանքները: Հայագիտության համար անորոշ էր, թե Պոռչյանների տիրույթներում պահպանված բազմաթիվ հուշարձաններից որի ավերակներում պետք է որոնել «Երկրորդ Աթենք պանծալի դպրատունը» և նրա ականավոր գործիչների նշխարները:

Մշակութային այդ նշանավոր օջախի տեղադրության հետ կապված հարցերը լուծելու համար Եղեզնաձորի շրջանաչին կազմակերպությունները 1969 թվականին դիմեցին Երևանի պետական համալսարանի ղեկավարությանը՝ պեղումներ սկսելու այն հնավայրում, որտեղ հնարավոր էր, որ տեղադրված լիներ Գլաձորի համալսարանը:

Այդ նպատակով համալսարանի հնագիտության,

ազգագրության և աղբյուրագիտության ամբիոնը առանձնացրեց մի արշավախումբ, որի առջև խնդիր դրվեց ուսումնասիրելու մատենագրական աղբյուրներում, պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում և վիմական արձանագրություններում եռած բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերվում են Գլաձորի համալսարանին և կարող էին նպաստել որոշելու, թե որտեղ է գործել համալսարանը, ինչպես նաև այդ նպատակով հնագիտական պեղումներ սկսելու առավել հավանական համարվող հնավայրերում:

Արշավախումբը գրավոր աղբյուրներին և ուսումնասիրություններին ծանոթանալուց հետո, 1970 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին մի քանի անգամ այցելեց Եղեզնաձորի շրջան, տեղազննությամբ և հետախուզական պեղումների օգնությամբ ծանոթացավ Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հնարավոր հնավայրերի հետ:

Ի վերջո որոշվեց պեղումներ սկսել Եղեզնաձորի շրջանի Վերնաշեն գյուղից 5—6 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Թանահատի վանական համալիրի տարածքում, առավել հավանական համարելով Գլաձորի համալսարանի տեղադրությունը հենց այդ հնավայրում:

Պեղումների ընթացքում բացվեցին ավերված բազիլիկ եկեղեցու (5—7-րդ դդ.) և 13-րդ դ. կառուցված աշխատասենյակ-խցերի հիմնապատեր, գավիթներ, սեղանատուն, տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքեր, թոնիքներ, խմոր շաղախելու քարե մեծ տաշտեր, սանդղեր և նյութական մշակույթի այլևայլ մնացորդներ:

Այդ ընթացքում ի հայտ եկան 50-ից ավելի նախկինում անհայտ տապանաքարեր ու խաչարձաններ, որոնց մի մասի վրա կան թվագրված արձանագրություններ: Դրանց թվում են, մեր համոզմամբ, Գլաձորի համալսարանի աչքի ընկնող գործիչ-ուսուցչապետներից մի քանիսի՝ Դավիթ Սասնեցու, Գրիգորի, Ստեփանոսի, Սարգսի և ուրիշների տապանաքարերը՝ համապատասխան արձանագրություններով:

Պեղումների ընթացքում գտնվեցին շուրջ 50 վիմական արձանագրություններ (ամբողջական կամ թերի),

որոնցից մոտ մեկ տասնյակը լրացնում ու ամբողջացնում է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից մինչ այդ հրատարակած Քանախատի վանքի արձանագրությունների բովանդակությունը կամ ճշգրտում դրանք: Մյուսները նոր վիճագրեր են, որոնք լույս են սփռում Քանախատ—Գլաձորի վանական համալիրի տնտեսական և մշակութային գործունեության ուսումնասիրության վրա:

Ներկա աշխատության մեջ չենք անդրադառնալու Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման, նրա գործունեության, դասավանդվող առարկաների, դասագրքերի, այնտեղ արտագրված ձեռագիր աշխատությունների ու մանրանկարչական դպրոցի, հայ գիտական մտքի ապարեզում այդ համալսարանի ունեցած դերի և նշանակության հարցերին, հաշվի առնելով, որ հրատարակվել և հրատարակվում են մի շարք աշխատություններ՝ նվիրված այդ խնդիրներին:

Սույն աշխատությունը հիմնականում կրում է հնագիտական-վիճագրագիտական հետազոտության բնույթ: Այն բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասում քննարկվում են Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հարցի վերաբերյալ ուսումնասիրողների կողմից արտահայտված բոլոր տեսակետները, տեղում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները և հայտնաբերված հնագիտական առարկաները, ինչպես նաև պատմական, վիճագրական, ճարտարապետական և այլ տեղեկությունների ու նորահայտ նյութերի վերլուծությանը փորձ է արվում հիմնավորելու, որ համալսարանը տեղադրված է եղել Քանախատի վանքում: Աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է Քանախատ—Գլաձորում ինչպես նախորդ ուսումնասիրողների, այնպես և մեր կողմից հայտնաբերված վիճական արձանագրությունների վերծանություններին համապատասխան մեկնաբանություններով: Բնագրերի վերծանություններն ավելի հավաստի և ստուգելի դարձնելու նպատակով ներկայացված են դրանց գրչանկարները և լուսանկարները:

Գ Լ Ա Ջ Ո Ր Ի Հ Ա Մ Ա Լ Ս Ա Ր Ա Ն Ի
Տ Ե Ղ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը Ե Վ Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

Միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր հոգևոր-կրթական օջախներից մեկի՝ Գլաձորի համալսարանի կամ բարձրագույն տիպի դպրոցի տեղադրության հարցով հարևանցիորեն զբաղվել են Ղ. Ալիշանը և Ե. Լալայանը: Ելնելով իրենց ձեռքի տակ եղած կցկտուր տեղեկություններից և նպատակ չունենալով խորամուխ լինելու հարցի քննության մեջ, նրանք հանգում են իրար հակասող եզրակացությունների: Մասնավորապես Ալիշանը այս հարցի առթիվ գրում է. «... ի հարատյ Պեշքէնտ բերդի և ի հիւսիսյ Պիւպիլօյան գեղջ մղոնաւ չափ հեռի յերկոցուն. եւս յանձնիկ միջոցի երկուց վտակաց գետակին՝ նշանակի ամայի գեղատեղի Քէօլլասար կամ Քուլիպինա անուն, որ թոյի նշանակել զԳայլեձոր կամ Գայլիձոր կամ Գայլաձոր մեծահոշակ մեծաստանի ԺԳ—Դ դարս, յաճախ եւս գրեալ Գլաձոր»¹: Ինչպես տեսնում ենք Ալիշանի կարծիքը նախնական, ենթադրական բնույթ է կրում:

Իսկ Երվանդ Լալայանը մի դեպքում գրում է. «Ս. խաչ վանքի արևմտյան կողմը, մոտ 2 վերստ հեռու, Մալիշկայի գետակի երկրորդ վտակի ձախ ափին գտնվում է Ղարավանք (Սև վանք) գյուղը, որ յուր անունն ստացել է մոտի տափարակ բլրակի վրա սև քարերով շինված վանքից: Այս, թուրքերից Ղարա-վանք կոչված մեծաստանը, ԺԳ դարում շինված Քանախատի վանքն է, որ ամփոփված է 735 թ. Մոզում նահատակված Ստեփանոս եպիսկոպոսի մարմինը»²: Մի քանի էջ հետո Լալայանը ավելի որոշակի գրում է. «Օրթաքեճտից դեպի հյուսիս-արևելք՝ ձորակի մեջ գտնվում է ԺԳ—ԺԴ դարերում մեծահոշակ Գլաձոր կամ Գայլաձոր մեծաստանը, որ այժմ Ղարա-վանք է կոչվում»³:

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 130:

² Ե. Լալայան, Ծարոյր-Դարալագեազ գավառ, Ա մասն, Վայոց-ձոր, տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք 12, 1904, Թիֆլիս, 1905, էջ 267:

³ Նույն տեղում, էջ 271:

Ինչպես նկատելի է, թե Ե. Լալայանը և թե Ղ. Ալիշանը աղբյուրների համընթացումը քննություն չեն կատարում:

Մեկ այլ հայագետ՝ Գարեգին Հովսեփյանը, հանգամանորեն քննարկելով Գլաձորի բարձրագույն դպրոցի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, ըստ էության չի անդրադառնում նրա տեղադրման հարցին, միայն մի առիթով գրում է. «Վայոց ձորում Պոռչյանց գլխավոր կենտրոնը Արկղունյաց լեռներից բխած վտակի հովիտն էր, Արկղունք ավանով և Բոլորաբերդով, որի արևելյան կողմը գտնվում էր նշանավոր Աղբերից վանքը կամ Գայլեձորը...»⁴: Այս բոլորը առանց հատուկ մատենագիտական քննության շարադրելուց հետո մեկ այլ դեպքում իբրև ընդհանուր եզրակացություն ավելացնում է. «Այս վանքի (Գլաձորի— Ի. Ղ.) պատմությունը տարօրինակ սկիզբ և վախճան ունի: Անհայտությունից հանկարծ երևան է գալիս ԺԳ դարի 80-ական թվականի սկզբում իբրև Արեվելյան Հայաստանի մտավոր կենտրոն, և հանկարծ չքանում անհայտության մեջ ԺԴ դարի կեսին: Անորոշ է նույնիսկ տեղը. այն ավերակները, որոնք Գլաձորի մնացորդները պիտի լինեին, չնչին են, նյութի հետ կապ չունեցող և ոչինչ չլուսաբանող երկու արձանագրության բեկորներով (ընդգծումը մերն է— Ի. Ղ.): Եկեղեցին շինված է հասարակ քարով, շրջապատում էլ չկան ընդարձակ ավերակներ, ինչպես ենթադրել կարելի էր վանքի մեծ հոշակից»⁵:

Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հարցի քննությունը այս վիճակում մնաց մինչև 1956 թ., երբ «Էջմիածին» հանդեսում հոդվածով հանդես եկավ արվեստաբան Ա. Ավետիսյանը⁶: Հեղինակը առաջ անցնելով իր նախորդներից, ավելի խորամուխ եղավ հարցի քննության մեջ և առաջնորդվելով աղբյուրների ընձեռած կցկտուր տեղեկություններով, փորձեց հիմնավորել Ե. Լալայանի տեսակետը, թույլ տալով մաս որոշ անճշտություններ⁷:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռչյանք հայոց պատմութեան մեջ, Բ. Անթիլաս-Լիբանան, 1969, էջ 19:

⁵ Նույն տեղում, էջ 251:

⁶ Ա. Ավետիսյան, Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին», 1956, №№ 4—5, էջ 82—92, նույն հեղինակի՝ Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 9—19:

⁷ Ա. Ավետիսյան, Գլաձորի համալսարանի տեղադրության մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 1, էջ 157—160: Հեղինակը գրում է. «Այժմ նրա տեղում (7—8-րդ դդ. վանքի—Ի. Ղ.) միայն հետքեր ու մնացորդներ կան մի եկեղեցու, որն իբր կառուցվել է 1273 թ. Պոռչ իշխանի և նրա որդիների կողմից, որպես մենաստան սբ. Ստեփանոսի և իրենց սոմամալու Պոռչ

Ա. Ավետիսյանի այդ անճշտությունները նշանակետ դարձրեց մեկ այլ հետազոտող, որը սկսել էր զբաղվել Գլաձորի գոյության դպրոցի ուսումնասիրությամբ⁸. և ԳԱ Տեղեկագրի 1965 թ. № 10-ում հրատարակած իր «Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը» հոդվածում Ավետիսյանի տեսակետը համարեց «հակապատմական», «հակապատմական» և ցուցում տվեց՝ «քանասիրական հետախուզումներում քավական չէ միայն մտահայեցողությամբ առաջնորդվելը. դա շատ սայթաքուն ուղի է»⁹: Բայց Խաչերյանը որևէ նոր բան չավելացրեց եղած փաստերի վրա և շատ երկչուտ մի տեսակետ առաջ քաշեց Գլաձորի համալսարանի տեղադրության վերաբերյալ. «Ի դեպ այս ամառ (1965 թ.) մենք նույնպես եղանք Եղեգնաձորի Գլաձոր գյուղում, Թանահատի վանքում և Գլաձորի համալսարանի ենթադրված տեղանքում: Զրույց ունեցանք Գլաձոր գյուղի ամենահասակավոր ծերունիների

իշխանի հիշատակը հավերժացնելու համար, իսկ եկեղեցուն կցված մատուռը (հյուսիսային կողմից) թվագրված է 1279 թ. (այստեղ վկայակոչում է Գ. Հովսեփյանին, սակայն ասվածը իրականությանը չի համապատասխանում— Ի. Ղ.): Եղել է նաև մի ուրիշ կառուցվածք հարավային կողմից, որից մնացել են միայն աննշան հետքեր: Մեր կարծիքով, եկեղեցին կառուցված է եղել ավելի վաղ՝ 1256—1260»: Սույն նախադասության համապատասխան ծանոթագրության մեջ Ա. Ավետիսյանը շարունակում է. «Ի միջև այլոց եկեղեցու թվագրման հարցը կարող է մանրագին ստուգման, որովհետև եղած տեղեկությունները բացահայտ հակասական են: Եթե վանքը կառուցված լիներ 1278 թ., ինչով բացատրել ապա նրա պատերին գտնվող վաղ շրջանի արձանագրությունները, որոնք գալիս են 1251 թ. դեռևս: Այդ արձանագրություններն էլ, մեր կարծիքով, իրենց բնույթով հաստատում են, որ նրանք ոչ մի կերպ չեն կարող գրված լինել հետագա շրջանում: Այդ պատճառով էլ մենք ճիշտ չենք համարում մի շարք հեղինակների պնդումներն այն մասին, թե սբ. Ստեփանոսի եկեղեցին կառուցված է եղել 1273 թ.» (Նույն տեղում, էջ 160):

Հեղինակը իզուր է մեղադրում նախորդ ուսումնասիրողներին: Իրականում Ավետիսյանը ինքն է սխալվում, որովհետև սբ. Ստեփանոսի առունը կող եկեղեցին իրոք կառուցված է 1273 թ. (տե՛ս աստ, արձ. № 6), իսկ նրա պատերին էլ չկան 1251 թ. կամ ընդհանրապես 1273 թ. առաջ փորագրված թվակիր արձանագրություններ: Բոլորովին այլ հարց է, որ հուշարձանի տարածքում և հատկապես նրանից հարավ գտնվող բլրակի վրայի գերեզմանատանը իրոք կան 1215, 1218 և այլ թվականների արձանագրություններ, որոնք միայն վկայում են 1273 թվականից առաջ տվյալ տարածքում գոյություն ունեցած բնակավայրի վերաբերյալ: Այդ մասին է հիշատակում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Հետևաբար այստեղ որևէ հակասություն գոյություն չունի:

⁸ Լ. Խաչերյան, Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը, տե՛ս ԳԱ Տեղեկագիր, 1965, № 10, էջ 87—98:

⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

հետ, վերջիններս այն կարծիքն արտահայտեցին, որ Գլածորի համալսարանի տեղանքը պետք է լինի այն վայրում, որտեղ այժմ կառուցված է Գլածոր գյուղի դպրոցը, հենց Գլածոր գյուղի սկզբին՝ Եղեգնաձորի կողմից: Այսպես, 86 տարեկան Դավիթ Դավթյանը, որն ամենահասակավորն է Գլածոր գյուղում, ասում էր, որ ինքը ավանդաբար պատերից լսել է, թե Գլածորի համալսարանը գտնվել է հենց Օրթաքենդում, որտեղ այժմ կանգնեցված է Գլածորի դպրոցը և հետագա ժամանակներում թուրքերը քարուքանդ են արել այն: Նույնն էին հավաստում նաև մյուս ծերունիները¹⁰:

Նկատենք, որ Գլածոր գյուղի ժամանակակից բնակիչների նույնիսկ ամենահեռավոր նախնիները խոյեցի և սալմաստեցի են, որոնք այստեղ (Օրթաքենդ—Գլածոր— Ի. Ղ.) են եկել 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի հետևանքով ու բնակություն հաստատել վաղուց արդեն լքված տեղում և, բնականաբար, նրանք չէին կարող հիշողություններ պահպանել Գլածորի համալսարանի տեղադրության վայրի մասին:

Այնուհետև, 1967 թ. բազմավաստակ վիճագրագետ-պատմաբան Սեդրակ Բարխուդարյանը¹¹ հրատարակեց իր «Դիվան հայ վիճագրության» արժեքավոր ժողովածուն, որտեղ պահանջի թելադրանքով այլ հարցերի թվում անդրադարձավ նաև Գլածորի տեղադրության խնդրին: Գլածոր—Թանահատ նույնացման վարկածի դեմ նա առաջ քաշեց հետևյալ նկատառումները.

1. Գլածորի վանքն ունեցել է մի երկրորդ անուն. դա Աղբերց վանքն է:

2. Գլածորում գրված բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ այդ վանքը հիշվում է առավելապես Գլածոր կամ Գայլիձոր անուններով:

3. Թանահատի վանքի պատերին փորագրված արձանագրությունների և ձեռագիր հիշատակարանների մեջ այս վանքը միայն իր Թանահատ կամ Թանատ անունով է հիշատակված:

4. Թանահատի վանքի գերեզմանատան բազմաթիվ արձանագրությունների և տապանագրերի մեջ չի վկայված Գլածորի դպրոցի նշանավոր գործիչներից որևէ մեկի անունը:

14 15

Գլածորի համալսարանի տեղադրության հարցով զբաղվել է նաև պատմաբան, պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը: Ելնելով ձեռքի տակ եղած գրավոր աղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, հատկապես հիմք ընդունելով Թանահատում սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան հուշարձանների գոյությունը, որոնք համընկնում էին նաև Գլածորի համալսարանի գրիչների հիշատակարաններում վկայված եկեղեցիների հետ, նա համերաշխ է Ե. Լալայանի, Ա. Ավետիսյանի կարծիքներին, այսինքն հիմնավորում է Թանահատ—Գլածոր նույնության վարկածը:

Հարցի ուսումնասիրման պատմությունը այս վիճակում էր, երբ Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և աղբյուրագիտության ամբիոնի հնագիտական արշավախումբը տողերիս հեղինակի գլխավորությամբ 1969 թվին ձեռնամուխ եղավ այդ գործին¹²:

Արշավախումբը պեղումներ սկսելուց առաջ մանրամասն ուսումնասիրեց պատմական սկզբնաղբյուրներում պահպանված կրկնապատկերները¹³, ծանոթացավ ուսումնասիրողների փաստարկներին, ապա նաև հնավայրերին:

Մատենագրական աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվեց հետևյալը.

1. Գլածորի համալսարանը 1282—91 թվականների ընթացքում երկու անգամ հիշատակվում է Աղբերց վանք անունով,
2. 1291—1302 թթ. ընթացքում՝ Աղբերց վանք և «մականուն Գլածոր»,
3. 1302-ից հետո՝ միայն Գլածոր կամ Գայլաձոր:
4. Գլածորը հիշատակվում է սբ. Ստեփանոսի վանքին կից, ուր թաղվել է 735 թ. սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսը:

¹² Հնագիտական արշավախմբին տարբեր ժամանակներ մասնակցել են ճարտարապետ Սարգիս Մաթևոսյանը, հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի կարիների վարիչ Հրաչյա Ասմարյանը, պատմության ֆակուլտետի հնագիտության բաժնի նախկին ուսանողներ Վ. Վարդանյանը, Վ. Թաթևյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Մարգարյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակիցներ Ս. Խաչատրյանը, Հ. Պետրոսյանը, Հ. Մելքոնյանը, լուսանկարիչ Ռ. Հակոբյանը և ուրիշներ:

¹³ Հեղինակը խորապես շնորհակալ է Մատենադարանի նախկին տնօրեն, հանգուցյալ ակադ. Լ. Խաչիկյանից և աշխատակից Ա. Մաթևոսյանից, որոնք իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագիր հիշատակարանները տրամադրեցին մեզ՝ ծանոթանալու Գլածորի մասին եղած և դեռևս չհրատարակված նյութերին:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 95:

¹¹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 3, կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967, էջ 72: Այնուհետև՝ Դիվան 3:

5. Վանական կենտրոնի գլխավոր եկեղեցիները կոչվել են **սբ. Ստեփանոս** և **սբ. Նշան**:

6. Ըստ Գլաձորի սաների հիշատակարանների Գլաձորի դրպոցը և վանքը ոչ թե ձորի մեջ էր, այլ՝ «բարձրադիրտակ մեհաստան Գլաձոր, որ յանհմուտ եւ գնչու արանց Գալլաձոր ասի»:

7. Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, որը սովորե է Գլաձորի դպրոցում, իր «Պատմութիւն անհանգիւն Սիսական» է 'լում չի հիշում ոչ նրա ստույգ անունը և ոչ էլ տեղը:

8. Գլաձորի վանքը և համալսարանը տեղավոր ված է եղել Պոռշյան ֆեոդալական տան տիրույթներում և նրա ծուխերի հիմնական մասը հոգացել են Պոռշյանները:

9. Եվ, վերջապես, ինչպես Գ. Հովսեփյանն է ասում, 1280-ական թվականներից վանքը հանկարծակի հառնում է ր մեծ համբավով, և նույնպիսի հանկարծակիությամբ էլ 1340-ական թվականներից անհիշելի դառնում:

Վայոց ձորում արշավախմբի կողմից նախ հետազոտման և նթարկվեց Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի ենթադրած ւայրը: Պարզվեց, որ այնտեղ պահպանված ավերակները որևէ առնչություն չեն կարող ունենալ Գլաձորի համալսարանի հետ: Ճեղում պահպանված չնչին ավերակները հասարակ քարից են, անշաղախ շարված և ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի, իրենցից ներկայացնում են քրիստոնեական վաղ շրջանի (3—4-րդ դդ.) կառույցներ: Օրջապատում չկա ոչ մի ուրիշ հուշարձանի հետք, նույնիսկ դրա համար տեղ չկա: Բացակայում են անգամ 13—14-րդ դարերին այնքան բնորոշ խաչքարերը: Մինչդեռ հնարավոր չէր, որ այնպիսի մի հուշարձանից, ինչպիսին Գլաձորի համալսարանն էր, շատ թե քիչ աչքի ընկնող որևէ խաչարձան կամ ձևավոր բեկոր չպահպանվեր: Իսկ արձանագրությունները ընդհանրապես բացակայում են, թեև Գարեգին Հովսեփյանը ժամանակին տեսել է երկու արձանագրված քարի բեկորներ, որոնք մենք տեղում չգտանք: Ամբողջ հնավայրում նույնիսկ մեկ հատ մշակված քարի չհանդիպեցինք: Չբավարարվելով վերգետնյա ուսումնասիրությամբ, արշավախումբը սկսեց հետախուզական պեղումներ կատարել հնավայրում: Այդ փորձը ևս ավարտվեց անարդյունք: Ս. Բարխուդարյանի և Լ. Խաչերյանի մատնանշած վայրերից նույնպես որևէ օտակար նյութ չհայտնաբերվեց: Վերնաշենում, որը տվյալ ժամանակաշրջանում Պոռշյանների իշխանական նստոցն էր, եղել է

սբ. Հակոբ և սբ. Գևորգ անուններով եկեղեցիներ¹⁴, մինչդեռ Գլաձորի վանք-համալսարանի եկեղեցիները սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան անուններն են ունեցել: Համալսարանը այժմյան Գլաձոր (Օրթաքենդ) գյուղի տարածքում նույնպես չէր կարող լինել, որովհետև այստեղ պահպանված 1311 թ. մի վիմագիր արձանագրության համաձայն, այդ տեղանքը պատկանել է ոչ թե Պոռշյաններին, այլ Օրբելյանների տոհմի Լիպարիտյան գյուղի Չեսար իշխանի շտաբիղներին: Այդ մասին մենք իմանում ենք ժամանակակից Գլաձոր գյուղի տարածքում 1311 թ. կանգնեցված խաչքարի հիշատակագրից, որտեղ ասված է.

«24: (=1311) ԻԾԽԱՆՈՒԹԻԻՆ ՊԱՐՈՆ ՉԵՍԱՐԻՆ, ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԵՍ՝ ՎԱՐԴԱԾԱԿ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՅԻԾԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: ՈՎ ԿԱՐԴԷՔ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ»¹⁵:

Հանրահայտ է, որ Գլաձորի համալսարանը գտնվում էր ոչ թե Օրբելյանների կամ նրանց վասալների, այլ Պոռշյանների տիրույթում: Սրան ավելացնենք նաև, որ նման տիպի միջնադարյան մշակութային օջախները հիմնականում հիմնադրվում էին վանքերին կից, իսկ վանքերը, որպես կանոն, հիմնվում էին գյուղերից և քաղաքներից կտրված, բնակությունից հեռու վայրերում:

Հաշվի առնելով վերը շարադրված նկատառումները, արշավախումբը իր որոնումները սկսեց հենց **Թանահատի կամ Թանատի վանական համալիրի** մերձակայքում, հիմք ընդունելով նաև հետևյալը.

1. Տեղում այժմ կիսականգուն վիճակում պահպանվել են սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան եկեղեցիները:

2. Թանահատում է թաղված Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսը, իսկ ըստ աղբյուրների Գլաձորի եկեղեցին նույնպես նվիրված էր սբ. Ստեփանոսի հիշատակին:

3. Վանքը կառուցված է մի ընդարձակ լեռնալանջի բարձունքի վրա և ինչպես աղբյուրներն են վկայում՝ «բարձրադիրտակ» է:

4. Վանքի շրջակայքում բացի եկեղեցիներից նկատելի էին բազմաթիվ խաչքարեր, գերեզմանաքարեր, մահարձաններ, ճար-

¹⁴ Այդ մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյանի և Ղ. Ալիշանի մեր կողմից արդեն հիշատակված համապատասխան աշխատությունները:

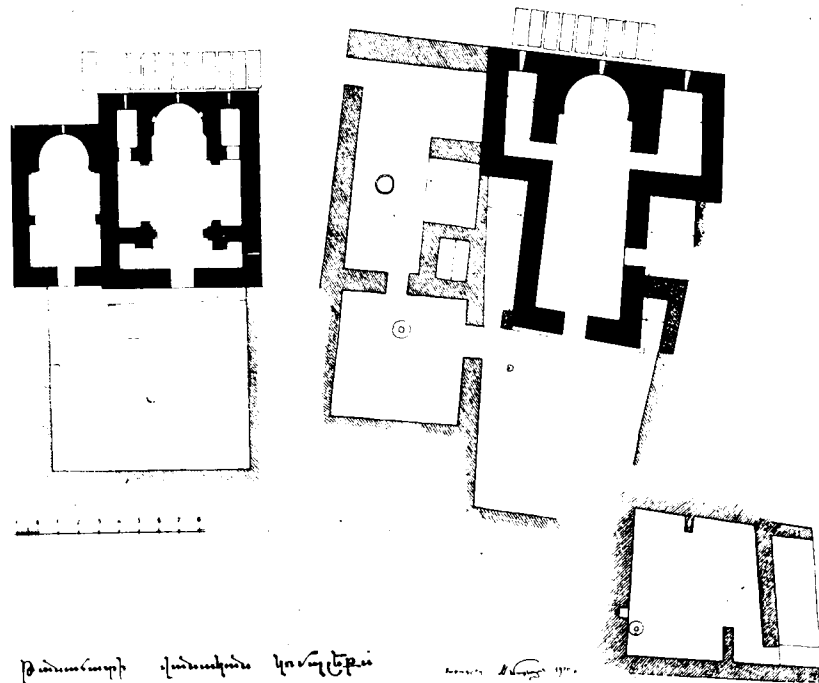
¹⁵ Դիվան 3, էջ 102 (մեր ուղղումներով):

տարապետական հուշարձանների սրբատաշ մանրամասներ, հին շինությունների ինչպես ամբողջական, այնպես և ավերված ու կիսավեր մնացորդներ:

5. Թանաթի վանքի շինվածքներից Ս. Բարխուդարյանը հավաքել և հրատարակել է 62 փմական արձանագրություն, որոնք փորագրված են եկեղեցիների պատերին, գերեզմանաքարերի վերա, խաչքարերի ճակատին, շինարարական մանրամասների վրա և այլուր: Մեր պեղումներով հայտնաբերեցինք ևս շուրջ 50 արձանագրություններ:

Ձեռնարկելով Թանաթատի վանքի մերձակայքի պեղումները, մենք նկատի ունեցանք մի հանգամանք ևս. Գլաձորի համալսարանին վերաբերող նյութեր չգտնելու դեպքում էլ պեղումները կնրպաստեն հարցի լուծմանը, քանի որ կասկածի ենթակա վայրերի քանակը կպակասի մեկով:

Թանաթատի վանքի մասին ամենահին տեղեկությունը հաղորդում է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխար-

Թանաթատի վանքի մասին կտրվածք

Նկ. 1. Թանաթատ-Գլաձորի հուշարձանախմբի ճատակածերը ըստ ճարտարագետ Ս. Մաքեոյանի:

հի» երկի շարունակողը՝ Մովսես Դասխուրանցին: Նկարագրելով 8-րդ դարում Ստեփանոս Այունեցու վերադարձը Հոռոմից ու ձեռնադրվելը որպես Այունիքի եպիսկոպոս, պատմիչը գրում է. «Եւ զմի ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւնն՝ սպանեալ լինի ի Մոզն գաւառի:

Ասեմ, թէ ի պիղծ կանաց եղև մահ նորա. զորոյ մարմինն առեալ բերին յԱրկազեան սենեակն և անտի փոխեցին ի Թանաթատաց վանս ի հանգիստ»¹⁶: Սակայն այս դեպքերի կապակցությամբ պատմիչը որոշակի թվական չի նշում:

Նույն դեպքի առավել մանրամասն նկարագրությանը հանդիպում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «Պատմություն Ամասիան» աշխատության մեջ: Պատմիչը, նկարագրելով Ստեփանոս Այունեցու սպանությունը Մոզ ավանում, առավել մանրամասն, քան այդ արել էր Մովսես Դասխուրանցին, ավելացնում է, որ եպիսկոպոսի դիակը նախ տեղափոխեցին Արկազի սբ. Խաչի վանքը, իսկ այնուհետև՝ «... և բազում ատուրս ցայգապաշտօն կատարեալ՝ փոխեն զճխարս սրբոյն ի միաբանակեաց վանսն Թանաթատի վանից, որք էին մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց. վասն որոյ և Թանաթատք կոչեցան: Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի. զոր յետոյ յ728 (728 + 551 = 1279) թուականին շինեցին բնակիչք տեղոյն եկեղեցի գմբեթայարկ գեղեցիկ յօրինուածովք. և եղին զտապան սրբոյն ի հիմն նորա:

Եւ էր կատարումն սրբոյն Ստեփանոսի ի թուկանութեանն Հայոց 184, ի հրոտից ի 15 և յուլիսի 21, ...»¹⁷:

Այսքան մանրամասնություններ հաղորդելու համար Օրբելյանը պետք է որ հավաստի աղբյուր ունենար իր ձեռքի տակ:

Բացի այդ, ինչպես երևում է մեջբերված հատվածից, Թանաթատի վանքը գոյություն ուներ մինչև 735 թվականը և այնտեղ միաբանություն կար: Նրա անդամները ապրում էին յստակյաց կյանքով, որի համար վանքը ստացել էր **Թանաթատից վանք** (թա-

¹⁶ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիր, Գիրք Գ, գլ. ԺԸ: (Արկազի սբ. Խաչ վանքը գտնվում է Մոզի և Թանաթատի վանքի միջև, ավելի մոտիկ վերջինին):

¹⁷ Պատմություն Ամասիան, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Այունեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 143: Համարյա նույն դեպքի նկարագրությունը մենք գտնում ենք Մխիթար Այրիվանեցու աշխատության մեջ, որը առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Հովսեփյանը, տե՛ս, Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 17—23:

ճից կտրված, անգամ թանկից զուրկ) անունը: Պարզ է դառնում նաև, որ 735 թվին Թանահատի միաբանները Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանի վրա կառուցում են սկզբում փոքր մատուռ, իսկ 1279 թվականին՝ գմբեթահարկ, գեղեցիկ հորինվածքով եկեղեցի:

Բայց տեղում պահպանված շինարարական արձանագրության համաձայն կանգուն շինությունը՝ սբ. Ստեփանոս եկեղեցին, կառուցված է 1273 թվականին (տե՛ս աստ, արձ. № 6): Ուսումնասիրողները միանգամայն ճիշտ նկատել են, որ այստեղ հակասություն չկա, քանի որ 1273-ը վանքի կառուցման, իսկ 1279-ը նրա ավարտից հետո, եկեղեցին օծելու տարեթիվն է, որին ներկա են եղել շինության հովանավորող իշխան Պոռոն ու իր զավակները:

Եկեղեցին արտաբուստ քառանկյունի, ներքուստ խաչաձև կառույց է, որն ունի երկարավուն երկուական փոքրիկ ավանդատներ արևելքից և արևմուտքից: Բացի այդ, արևելյան կողմում, երկրորդ հարկում, այն ունի երկու լրացուցիչ ավանդատուն, որոնց մուտքերը բացվում են բեմի վրա հարավային և հյուսիսային կողմերից: Ինչպես կարելի է նկատել արձանագրություններից, եկեղե-

Նկ. 2. Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն հյուսիս-արևմուտքից հարող տարածությունը մինչև պեղումները:

ցին կոչվում է «չարկ սրբոյն Ստեփանոսի», «սուրբ Ստեփանոսի գերեզման», «սուրբ Ստեփանոս», «Թանատի վանք» և այլն:

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային կողմում կառուցված է մեկ այլ կամարակապ ծածկով շինություն, որը ծառայել է իբրև մատուռ-դամբարան: Պահպանվել են մուտքը և արևմտյան ու հյուսիսային պատերը: Արձանագրություններում այն կոչվում է սբ. Նշան: Ենթադրում ենք, որ պետք է կառուցված լինի սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց հետո: Այն հանգամանքը, որ սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը կառուցված է եղել սուրբ Ստեփանոս կենտրոնական եկեղեցուց որոշ ժամանակ անց, պարզ երևում է տեղագնությունից: Սբ. Նշանի հարավային պատը կցակառուցել են սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատին այնպես, որ ծածկվել են ինչպես սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային պատի զարդաքանդակները, այնպես և լուսամուտը: Նույնիսկ ճարտարապետը նորակառույց մատուռի հարավային պատի քարերը տեղ-տեղ հատուկ մշակման է ենթարկել, որպեսզի չխաթարի կամ ավելի ճիշտ՝ չավերի սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատի նախօրոք կառուցված ձևավոր մասերը: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատի այս հատվածում որևէ արձանագրության հետք անգամ չկա: Իսկ նույն պատի հյուսիս-արևելյան անկյունում փորագրված է մի արձանագրություն ճիշտ այնտեղ, որը չի խանգարել սբ. Ստեփանոսի հետ սբ. Նշան մատուռի կցակառուցմանը: Արդ, ո՞ր ժամանակին պետք է վերագրել սբ. Նշանի կառուցումը: Մեր կարծիքով՝ 1280—1302 թթ. միջև¹⁸, որովհետև 1302 թրվին արդեն գրիչները հիշատակում են սբ. Նշանի գոյությունը Թանահատ—Թանատ հուշարձանախմբում:

Հիշյալ կառուցումներից բացի տեղում որևէ սրբատաշ շենքի հետքեր չէին երևում: Գերեզմանատան թվակիր ամենահին արձանագրությունները վերաբերվում են 1215, 1218, 1246, 1252 թվականներին¹⁹:

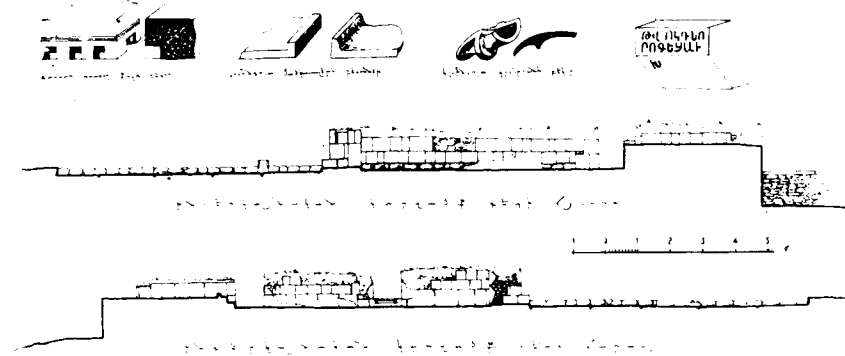
Առաջին հերթին սկսեցինք պեղել սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային կողմում տարածված ընդարձակ հարթությունը, որ-

¹⁸ Այս կառույցի մասին Ա. Ավետիսյանը գրում է. «...իսկ եկեղեցուն (սբ. Ստեփանոս—Ի. Ղ.) կցված զանգակատունը (հյուսիսային կողմից) թվագրված է 1279 թ.» («Էջմիածին», 1956, № № 4—5, էջ 87): Մեզ անհայտ է հեղինակի այս տեղեկությունների աղբյուրը, սակայն դրանք իրականությանը չեն համապատասխանում:

¹⁹ Դիվան 3, էջ 88—92:

Նկ. 3. Թանահատի վանքի հարավի կողմի միջև պեղումները

Նկ. 4. Բազիլիկ եկեղեցու կտրվածքներ և առանձին մանրամասեր, բոս հարտաբալետ Ս. Մաթևոսյանի:

տեղ հողի մեջ կիսով չափ թաղված խաչքար էր երևում: Պեղումները տևեցին շուրջ երկու ամիս և տվեցին գոհացուցիչ արդյունքներ: Թանահատի գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում բացվեց տարբեր ժամանակներում կառուցված բազմաբնույթ շենքերի մի ամբողջական համալիր, ընդ որում՝ բազիլիկ ոճի ճարտարապետական մի եկեղեցի, նրան կից՝ հինգ առանձին աշխատատեղակայքեր:

Արշավախմբին հաջողվեց պարզել շինությունների կառուցման և վերանորոգման ժամանակները, որոնք տեղում շատ որոշակի հետամտվում են, որոշ չափով նաև՝ նրանց ունեցած նախնական և հետագա նշանակությունները:

Բազիլիկ եկեղեցին հնագույն կառույցն է այստեղ, որը նախնական ձևով բաղկացած է եղել քառանկյունի երկարուկ դահլի-

ճից՝ կառուցված հիմնաստիճանի վրա: Եկեղեցին հարավային ու հյուսիսային կողմերում ի սկզբանե ունեցել է մեկական ավանդատուն: Թե՛ դահլիճը և թե՛ ավանդատները ունեն իրենց բեմերը և վեմքարերը, որոնք տեղում պահպանվել են: Տաճարն ունեցել է միայն մեկ մուտք՝ արևմտյան կողմից, իսկ ավանդատների հետ հաղորդակցվել է եկեղեցու ներսից՝ հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ բացված դռներով: Պեղումների ժամանակ գտնվեցին եկեղեցու ծածկի ինչպես հարթ, այնպես էլ ուռուցիկ ու ճակտոնավոր կղմիկորների բեկորներ, ատամնավոր քիվեր ու այլ ճարտարապետական մանրամասներ, որոնք հնարավորություն են տալիս մեզ վերը նկարագրված նորահայտ բազիլիկ կառույցը թվագրել 5—7-րդ դարերով, քանի որ հայկական վաղ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության պատմությամբ զբաղվող մասնագետները գտնում են, որ նման տիպի քիվեր ունեցող, հիմնաստիճանի վրա կառուցված և կղմիկորածածկ բազիլիկ կառույցները պատկանում են 5—7-րդ դարերին:

Ուսումնասիրվող կառույցի հատակագծային ու շինարարական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ բացված շենքը Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Թանահատի վանքի հրճագույն եկեղեցին է: Պեղումներից պարզվեց նաև, որ սույն հնագույն եկեղեցին ավերվել է հավանաբար 11—12-րդ դարերի ընթացքում, իսկ 13-րդ դարի սկզբներին վերակառուցվել է: Վերակառուցման հետքերը տեղում շատ որոշակի երևում են, ըստ որում հնագույն եկեղեցին շարված է եղել փոքր-ինչ դեղնավուն ֆելզիտե քարով, մինչդեռ վերակառուցման ժամանակ օգտագործել են հիմնականում սև բազալտ: Բացի այդ, հարավային պատի մեջ, վերականգնման ընթացքում բացել են մի դուռ, որով կենտրոնական դահլիճը հաղորդակցվել է նորակառույց բաժանմունքի հետ:

Վերակառուցման ստույգ թվականը պարզ դարձավ, երբ ուսումնասիրվող եկեղեցիներից մոտ 40—50 մետր հեռու պեղվեց տնտեսական նշանակություն ունեցող մի հոր, որի մեջ գտնվեց արձանագրված երկու քար: Դրանցից մեկը եկեղեցու թաղակապ ծածկի կամարի պահուսակ է, որի վրա փորագրված է. «ԹՎ: ՈԿԴ: ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ» (ՈԿԴ=1215 թ.): Եթե այս նորոգման արձանագրությունը համեմատաբար անորոշ է, քանի որ հնարավոր չէր ստույգ հավաստել, որ բնագրում խոսքը վերաբերում է մեր կողմից պեղումներով հայտնաբերված հնագույն եկեղեցու նորոգմանը, սպա Թանահատի վանքի վերանորոգման աշխատանքների

ընթացքում 1975 թվականին գտնվեց սույն բազիլիկ եկեղեցու նորոգման մասին նույն թվականի մեկ այլ ընդարձակ արձանագրություն, որն ավելի հավաստի է դարձնում նախորդ բեկորի տեղեկությունը: Ահա այդ արձանագրության վերծանությունը.

1. «Ի ԹՎԻՍ:ՈԿԴ: (=1215) ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ
2. ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՐ ՍԱՐԿԱԻԱԳԻՆ,
3. ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՍՏՈՒՍԱՍԵՐ ԻԾԵԱՆԻՆ ՎԱՍԱԿԱ՝ ՈՐԴԻՈՅ
4. ԽԱՂԲԱԿԱ, ՋԻ ԷՐ ՏԱՊԱԼԵԱԼ ՅԱՆԱԻՐԻՆԱՑ: ԵՒ ՍԱ ԾԱՏ
5. ՉԱՐՉԱՐԵԱԼ ԱՐԵԱՄԲ ՉԱՓ, ԱԶԱՏԵԱՑ ԶԵԿԵՂԵՑԻՔՍ՝ ԻՒՐ
6. ԿՈՊԱՐՈՎՆ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒՍՏԻՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ
7. ԶՓՈՒՄԱՆ ԱՍՏՈՒՍԱՍՄԻՆ :Գ: (3) ԱԻ ՉԱՄԵՆ ԵԿԵ-
8. ՂԵՑԻՔՍ...»²⁰:

²⁰ Ս. Սաղումյան, Նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյան տոհմի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, № 9, էջ 92—93: Ի դեպ, պետք է նկատել, որ վասակ Խաղբակյանը 13-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում գործել է Իվանե Զաքարյանի իշխանության ներքո, թողել է ևս երկու արձանագրություն համանման բովանդակությամբ Կեչառիսի կաթողիկե եկեղեցու որմերին: Երկու արձանագրությունն էլ, ըստ Գ. Հովսեփյանի, փորագրված են 1214 թվականին, այսինքն՝ մեկ տարի ավելի վաղ, քան Թանահատի վանքի վերակառուցման մասին սույն արձանագրությունն է: Մի արձանագրություն էլ վասակ Խաղբակյանը թողել է Վայոց ձորի Արատեսի վանքում, որը մեր ուսումնասիրության առնչությամբ հարկ ենք համարում մեջ բերել ամբողջությամբ՝ Ս. Բարխուդարյանի վերծանությամբ.

Ի:ՈԿԹ: (=1220)

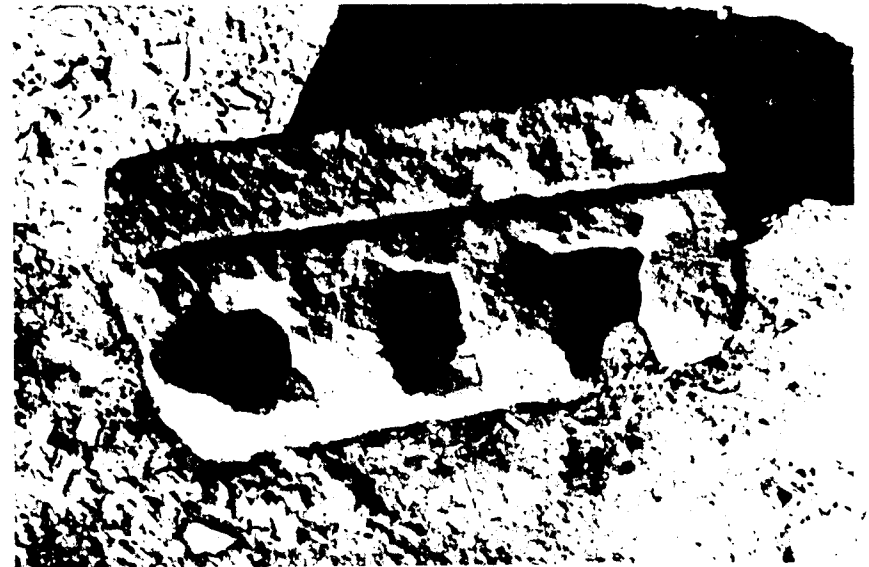
1. Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՎՐԱՑ ԱՇՇԱԻՆ ԵՒ ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ—
2. ՈՒԹԵԱՆ ԻՒԱՆԷԻ ԱԹԱԲԱԿԻ, ԵՍ՝ ՎԱՍԱԿ, ՈՐԴԻ ԽԱՂԲԱԿԱ, ԿՈ—
3. ԼՄՆԱՊԱՀ Ի ԳԱՌՆՈՅ ՄԻՆՉԵԻ Ի ԲԱՐԳՈՒԾԱՏ, ԵՒ
4. ԱՌԻ ԶԱՄՐՈՑԱՆԻՍ ԵՂԵԳԵԱՑ ԶՈՐՈՅՍ ԱԻԳՆՈՒԹԵԱՄԲ—
5. Ն. ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ԱՌԱՋՆ—
6. ՈՐԴ ՎԱՆԱՑՍ ԵՒ ՆՈՐԱՎԱՆԱՑՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱ—
7. Բ :Գ: ԺԱՄ ԶՀԱՄԲԱՐՉՄԱՆՆ ԶԵՐԵՔ ԱԻՐՆ ԶԱՄԵՆ—
8. ԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԶՈՐՈՅՍ,
9. ՈՐ ՎԱՍԱԿԱ ԿԱՏԱՐԵ—
10. Ն: ԵՒ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐ—
11. ՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: ԱՄԷՆ:

Այսպիսով, վասակ Խաղբակյանը 1214—1220 թթ. թողել է (կամ՝ նրա անուցով մնացել են) 4 արձանագրություններ, որոնց բովանդակությունից իմանում ենք վասակի ոչ միայն ռազմական հաղթանակների, այլև նրան պատիվ բերող շինարարական գործերի մասին (տե՛ս Դիվան 3, № 357, Գ. Հովսեփյան, Աշխ., էջ 299 (մեր ուղղումներով):

Նկ. 5. Բազիլիկ եկեղեցու ծածկի կիսակլոր կղմինդը:

Նկ. 6. Բազիլիկ եկեղեցու ատամնավոր իրվ:

24 25

Բացի այս բոլորից, բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային պատի ամբողջ երկարությամբ, մինչև վաղ շրջանում կառուցված խորանը, ավելացվել է մեկ այլ բաժանմունք, որի մուտքը նույնպես արևմտյան կողմից է: Սրա հյուսիսային պատը շարված է կոպտատաշ քարերով և խիստ տարբերվում է ամբողջ շինության կառուցողական որակից: Պարզ երևում է, որ վերակառուցվել է ոչ թե 1215 թվին, այլ ավելի ուշ, մեր կարծիքով՝ 1270-ական թվական-

ներին (այդ հարցին կանոնադառնա՞նք հետագա շարադրանքի ընթացքում):

Բազիլիկայի հարավային կողմում կառուցված բաժանմունքներին կից հայտնաբերվեցին ինչ-որ կառույցի, հավանաբար փոքրիկ մատուռի մնացորդներ: Այն շարված է եղել կարմրավուն հրաբխային հսկա քարերով, որոնցից տեղում պահպանվել են միայն երկու-երեք քար: Ենթադրում ենք, որ սույն կառույցը պետք է որ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած փոքրիկ մատուռը լինի՝ կառուցված 735 թվին՝ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի աճյունը ամփոփելու համար. «... Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի»²¹:

Ամբողջ համալիրի, այսինքն բազիլիկ եկեղեցու և նրա հարավային ու հյուսիսային կողմերում կառուցված բաժանմունքների ծածկերը իրականացված են թաղերի օգնությամբ, առանց պլուների: Բազիլիկայի մեծ թաղածածկն իրականացնելու համար շինարարները հյուսիսից-հարավ երեք տեղերում կառուցել են կամարներ, որոնք հենվել են պատերի մեջ դրված պահուճակների վրա: Այս բոլորը հնարավոր եղավ պարզել տեղում գտնված համապատասխան ճարտարապետական մանրամասների օգնությամբ:

Նորաբաց բազիլիկ եկեղեցու և նրան կցակառուցված բաժանմունքների պահպանված պատերի բարձրությունը տարբեր է՝ 30-ից մինչև 150 սմ.: Եկեղեցին ներսի կողմից ծեփված է եղել կիրավազի համապատասխան շաղախով, հատակները՝ նույնպես:

Նորահայտ կառույցի նկարագրությունը կամբողջանա, եթե հիշենք, որ հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ, հարավային պատի տակ, բեմի առաջ հայտնաբերվեց ինչ-որ անձնավորության անարձանագիր տապանաքար, որը իր կառուցողական արվեստով և ոճավորմամբ նման է 14-րդ դարի առաջին կեսին պատկանող թվակիր տապանաքարերին:

Բազիլիկ և սուրբ Ստեփանոս եկեղեցիների միջև ընկած տարածությունը պեղելիս պարզվեց, որ բազիլիկային հետագայում կցակառուցել են երեք բաժանմունք ունեցող կոպտատաշ քարերով շարված մի կառույց, որի մեջ հայտնաբերվեցին մեծ չափերի թոնիրներ, բազալտ քարից պատրաստված խմորի երկու տաշտեր, սանդ և նյութական մշակույթի այլևայլ մնացորդներ (կարասների, կճուճների, քրեղանների, ապակե առարկաների, ջնարակած թա-

Նկ. 7. Բազիլիկի վերին մասի քարային կամարներ:

Նկ. 8. Նորահայտ բազիլիկ եկեղեցու կամարի բարեբը:

սերի, ճրագների, կժերի, ինչպես նաև պղնձե և բրոնզե առարկաների բեկորներ), մասնավորապես պղնձե փոքրիկ զանգ և քերիչներ: Այստեղ գտնվեց նաև սբ. Ստեփանոս եկեղեցու քարակերտ մակետը, որի գմբեթի մասը չի պահպանվել:

Ելնելով սույն կառույցի մեջ գտնված իրերից և նրանց կառուցողական տեխնիկայից, համոզված ենք, որ այն վանական միաբանության համար ծառայել է իբրև տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույց: Նկարագրված տնտեսական շինությունը մի եր-

²¹ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

կայնական պատով բաժանվում է սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց՝ Ար-
րանից հեռու մնալով երկու-երեք մետր, իսկ հարավային կողմի
համար՝ բազիլիկ եկեղեցու և հետագայում կցակառուցված բա-
ժանմունքի հյուսիսային պատերը նույնանում են:

Բազիլիկ եկեղեցու արևմտյան կողմը մաքրելիս բացվեցին
հետագայում կառուցված, համեմատաբար կոպտատաշ քարերով
շարված գավթի հիմնապատերը: Գավթից, իր ժամանակի բոլոր
նույնատիպ կառույցների նման ընդգրկել է ընդարձակ տարածու-
թյուն, որի ծածկը իրականացվել է շինության կենտրոնում կանգ-
նեցված չորս սյուների վրա հենված կամարների և գմբեթի օգնու-
թյամբ: Տեղում պահպանվել են սյան խարխալներից երկուսը: Մը-
նացած մանրամասները շատ քեկորային են:

Բազիլիկայի արևմտյան պատի երկայնքով, հիմնաստիճան-
ների վրա 13—14-րդ դարերում կանգնեցվել են տաս խաչքարեր,
որոնցից տեղում պահպանվել են յոթը և մեկ խաչքարի պատվան-
դան՝ համապատասխան արձանագրությամբ:

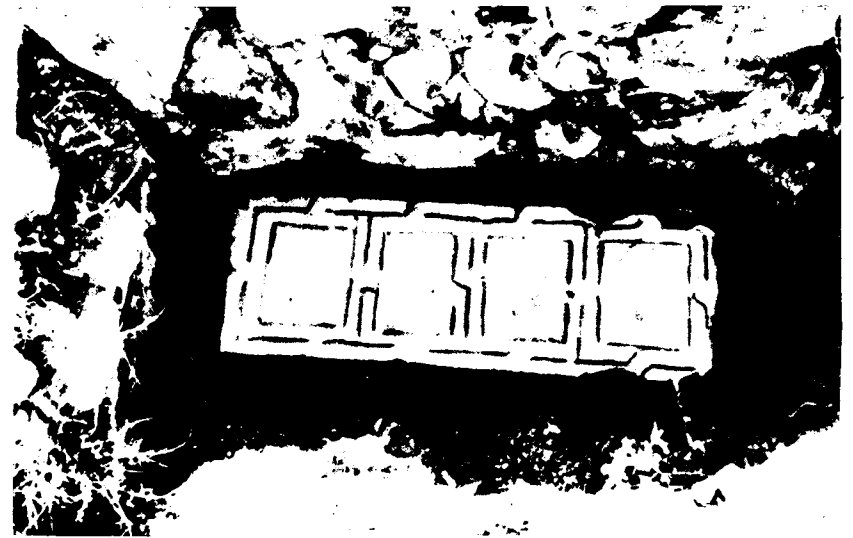
Արշավախումբը ուսումնասիրեց նաև սբ. Ստեփանոս և սբ.
Նշան եկեղեցիների շրջապատը և ներսը: Սբ. Ստեփանոս եկեղե-
ցու արևելյան պատի տակ, կողք-կողքի տեղադրված են տաս տա-
պանաքարեր տարբեր ճարտարապետական հորինվածքով, որոն-
ցից հինգը արձանագրություններ ունեն: Սբ. Նշան մատուռ-դամ-
բարանի մեջ եղել է վեց տապանաքար. չորսը ժամանակին ունե-
ցել են արձանագրություններ, բայց քարի վատ որակի պատճառով
(բաց վարդագույն ֆելզիտ) բոլորն էլ եղծվել են և դարձել ան-
ընթեռնելի: Դրանց ժամանակի մասին կարելի է գաղափար կազ-
մել տապանաքարերի ճարտարապետական հորինվածքի առանձ-
նահատկություններով: Այստեղի տապանաքարերը հար և նման
են գավիթներում հայտնաբերվածներին, որոնք վերաբերում են
1285-ից 1310 թվականներին²²:

Մատուռ-դամբարանից փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք բացվեց
տնտեսական նշանակություն ունեցող մի հոր, որը շարված էր մա-
նրը կոպտատաշ քարերով ու ներսից սխաղված բարձրորակ կիր-
ավազի շաղախով:

²² Վերնաշեն գյուղի բնակիչ Սերգո Առաքելյանը պատմում է, որ 1923թ.
մի հոգևորական եկել է Թանահատ և երկու բանվոր վարձելով, գիշերվա ըն-
թացքում քանդել է տվել սբ. Նշան մատուռի տապաններից մեկը: Իրոք, մա-
տուռը մաքրելիս պարզվեց, որ գերեզմաններից մեկը քանդված է և տապանա-
քարն էլ՝ չարդված: Տապանաքարի արձանագրությունից մնացել են առանձին
տառեր:

Նկ. 9. Բազիլիկ եկեղեցու պեղումներով բացված քանդ և ավազ խորանը:

Նկ. 10. Եսայի Նչեցուն վերագրվող տապանաքար, որ գտնվում է բազիլիկ եկեղեցու
հյուսիսային խորանում:

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու և սբ. Նշան մատուռի արևմտյան
կողմում, մեկ մետր խորության վրա բացվեցին գավթի հիմնապա-
տերի մնացորդները: Գավթի հատակը պատված էր տապանաքա-

րերով (թվով 24), որոնցից միայն չորսի վրա է պահպանվել համապատասխան հիշատակագրություն:

Բացված տապանաքարերից հատկապես նշանակալից է գավթի հյուսիսային պատի տակ պահպանված, երիտասարդ աղջկա պատկերաքանդակով գերեզմանաքարը: Գավթի կենտրոնում երեվացին շատ ավելի ուշ շրջանի կավե թոնրի մնացորդներ. հավանաբար թոնիրը դրվել է տապանաքարերից մեկի վրա: Դրանից էլ նեղով թոնիրը հորելու ժամանակը պետք է համարել 17—18-րդ դարերը, երբ արդեն ավերվել էր եկեղեցու գավիթը և ցրվել վանքի միաբանությունը:

Գավթի հյուսիսային կողմում, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան պատին կից գտնվեցին մի քանի խաչքարեր, համապատասխան արձանագրություններով:

Այսպիսի մի ճարտարապետական համալիր բնական է, որ պետք է իր շրջապատում ունենար տնտեսական նշանակություն ունեցող այլևայլ շինություններ: Դրանք հայտնաբերելու նպատակով մենք սկսեցինք ուսումնասիրել բազիլիկայի հարավ-արևմտյան կողմի ընդարձակ տարածությունը: Պեղումներից հետո պատկերը պարզվեց մասնակիորեն, որովհետև 17—18-րդ դարերում այս մասը վերաբնակիչները քանդել են և հարմարեցրել իրենց կարիքների համար: Այնտեղ պեղվեց մի ընդարձակ բնակարան, որի հյուսիս-արևմտյան պատի մեջ գտնվեց բուխարի, իսկ արեվելյան պատի տակ՝ փոքրիկ բարձրություն, ըստ երևույթի նրա տեղում համար: Դրսի կողմից այն ունի պատշգամբի նմանվող կառույց:

Սույն բնակելի շենքից դեպի արևելք ձգվում են երկու-երեք սանդղավանդով կառուցված պատերի մնացորդներ, որոնց նախնական ձևը և նշանակությունը առայժմ հնարավոր չէ պարզել:

Արշավախումբը ուսումնասիրեց հուշարձանախմբից 40—50 մետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի կառույցի ավերակներ, որտեղ բավական շատ սրբատաշ քարեր կային:

Այն տեղադրված է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, ունի միայն մեկ մուտք արևմտյան կողմում: Պատերի պահպանված մասերի բարձրությունը 80—110 սմ է: Կառույցը ընդգրկում է շուրջ 100 քառ. մետր տարածություն: Հավանաբար ծածկը իրականացվել է շինության կենտրոնում կանգնեցված չորս սյուների վրա բարձրացող հազարաշեն եղանակով: Մեր կարծիքով բազալտում է տանիքի փայտածածկ լինելու հանգամանքը, քանի որ տեղում

չէր հանդիպում փայտի որևէ մնացորդ, դրա փոխարեն հաճախ էին հանդիպում տանիքի ծածկասալերի բեկորներ և առանձին մանրամասներ: Պեղումների շնորհիվ պարզվեց, որ սույն կառույցը պատկանում է 13—14-րդ դարերին, քանի որ պահպանված նյութական մշակույթի մնացորդները և շենքի շինարարական ու ճարտարապետական առանձնահատկությունները բնորոշ են այդ դարերին:

Ծեները ընդհանրապես կառուցված է ճեղքված տեղական կիսամշակ բազալտ քարով: Միայն առանձին դեպքերում, հատկապես անկյունային մասերում հանդիպում են մշակված մեծ քարեր: Հատակը ծեփածածկ է եղել, որից միայն տեղ-տեղ է պահպանվել:

Դատելով կառույցի ընդհանուր հատակագծային ու կառուցողական առանձնահատկություններից և նրա չափերից կարելի է ենթադրել, որ այն իր ժամանակին ծառայել է միաբանության համար իբրև ժողովարան, սեղանատուն և նման այլ նպատակների համար: Հետագա՝ 14—16-րդ դարերում, երբ Թանահատի վանքի միաբանությունը կրճատվում է և այլևս նման խոշոր կառույցի կարիքը չունեին, տեղացիներն այն վեր են ածում տնտեսական շինության: Այդ են վկայում ինչպես կառույցի ներսում, այնպես և նրա հյուսիս-արևելյան արտաքին պատի տակ փորված մի քանի տնտեսական հորերի առկայությունը: Հենց այդ հորերից մեկի մեջ հայտնաբերվեց բազիլիկ եկեղեցու՝ 1215 թվի վերանորոգման արձանագրությամբ սրբատաշ քարը:

Թանահատի հուշարձանախմբի մերձակայքում պահպանվել են սրբատաշ քարեր, բնակելի տներ, տնտեսական շինությունների բազմապիսի մնացորդներ: Մեր արշավախմբի կողմից հետազոտվեցին նաև դրանք: Պարզվեց, որ այդ տնտեսական շենքերն ու բնակարանները կառուցված են եղել Թանահատի (Գլաձորի) գործունեության ծաղկուն շրջանում՝ 13—14-րդ դարերում: Հետագայում, 17—18-րդ դարերի ընթացքում, երբ այս հնավայրի տարածքը բնակեցվում է մահմեդականներով, Թանահատի հոգևոր-կրթական կենտրոնի շինություններից շատերը վերափոխվում և օգտագործվում են: Նորաբնակները վանքի շրջապատում եղած ավերակները հարմարեցրել են իրենց կարիքներին՝ որոշ դեպքերում նույնիսկ չխաթարելով բնակելի կառույցների նախնական հատակաձևը և կառուցվածքի կոմպոզիցիան: Միաժամանակ, իրենց տները վերաշինելիս նրանք լայնորեն օգտագործել են ինչպես հասարակ ու չմշակված շինքարը, այնպես էլ ավերված հու-

Նկ. 11. Բազիլիկ եկեղեցին
և հարակից տնտեսական
շինությունները պեղումներից
հետո:

Նկ. 12. Բազիլիկ եկեղեցու
գավթի սյան խարխուլ:

շարձանների մշակված քարերը, նույնիսկ արձանագրվածները: Դրա շնորհիվ մեզ հաջողվեց բավականին հարստացնել արձանագրությունների քանակը, ինչպես նաև ճշգրտել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից հրատարակվածների բովանդակությունը: Այժմ ստեղծվել է այնպիսի մի փնակ, երբ հաճախ դժվար է որոշակիորեն առանձնացնել 13—14-րդ և 17—18-րդ դարերի բնակելի տները իրարից, մի իրողություն, որը զգալիորեն դժվարացնում է ուսումնասիրողի աշխատանքը:

Ավարտելով պեղման հիմնական աշխատանքները, արշավախումբը ձեռնամուխ եղավ հուշարձանի տարածքից գյուղացիների կողմից տարած և տարբեր նպատակների համար օգտագործված

մշակված քարերը, հավաքելու գործին: Այնուհետև, ուսումնասիրվեց հուշարձանի շրջապատը՝ Յ կմ շառավղով: Այդ ընթացքում հայտնաբերվեցին մի շարք տապանաքարեր, խաչարձաններ, որոնց մի մասն է միայն հիշատակվում նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Դրանց վրա կան արձանագրություններ, մի քանիսը՝ թվակիր, որոնք կամ լրացնում են թերի արձանագրությունները, կամ նոր տվյալներ են տալիս Թանահատի վանական կենտրոնի պատմական կյանքի ուսումնասիրության համար:

Այժմ հարկ է պարզել, թե այս բոլորը մատենագրական, հնագիտական, ճարտարապետական և փնագրական ինչ կովաններ են տալիս որոշելու Թանահատի վանական համալիրի մեջ մտնող նորաբաց բազիլիկ եկեղեցու առնչությունը Գլաձորի համալսարանի հետ:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ 735 թ. սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսը թաղվել է Թանահատի վանքում, սկզբում այդ նպատակով կառուցված փոքրիկ մատուռի մեջ, որի հետքերը ի հայտ են եկել պեղումների օգնությամբ, իսկ հետո նրա մասունքները դրել են սբ. Ստեփանոս կոչվող եկեղեցու հիմքում²³:

Գլաձորի համալսարանը ըստ ժամանակի գրավոր հիշատակարանների և Գլաձորում կրթություն ստացած սաների վկայության, շատ մոտ է գտնվել Սյունեցու գերեզմանին, այսինքն՝ սբ. Ստեփանոս կոչվող եկեղեցուն: Այդ մասին 1284 թ. գրված ձեռագիր հիշատակարանում Մատթեոս Կիլիկեցին ասում է.

**«...Եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ է շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի.
Յերկրորդ Աթենս պանծալի.
Առ ոտըս հօր մեր Ներսիսի
Եւ րաբունեաց վարժապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի»²⁴:**

Ինչպես երևում է, Սյունեցու շիրիմը մոտ է գտնվել Աղբերց վանքին, որը իրավացիորեն ուսումնասիրողները նույնացնում են Գլաձորի համալսարանի հետ:

²³ Ստ. Օրբելյան, ԱԶՎ. աշխ., էջ 143:

²⁴ Գ. Հովսեփյան, ԱԶՎ. աշխ., էջ 259: Ղ. Ալիշան, ԱԶՎ. աշխ., էջ 131:

Այս մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդում նաև Մկրտիչ գր-
քիչը 1298 թ. գրած իր հիշատակարանում.

**«Ընդ նմին եւ զեղկելիս
Զվերագծող այսմ տառիս
Ի մեհաստանս Գլածորիս,
Ընդ հովանեաւ սբ. Ստեփանոսիս,
Անուանակիր մարգարէիս
Ջեռամբ անարժանիս Մ կ չ ի ս.
Եւ դերանուն կրանատրիս,
Որ սպասատր եմ լեալ բանիս,
Միայն անամբ ու ոչ ըստ գործիս.
Ընդ խնամաբ վարժապետիս
Որ յորջորջի իսկ Եսափս»²⁵:**

Այսպիսով, մեջբերված հիշատակարանները հավաստում են,
որ Գլածորի համալսարանի եկեղեցին կրել է սբ. Ստեփանոս Այու-
նեցու անունը, որը միաժամանակ Թանահատում 1273—79 թթ.
կառուցված եկեղեցու անունն էր: Ինչպես տեսանք դա հաստա-
տում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը:

Մեկ այլ վկայություն ևս. Գլածորում աշխատող և ձեռագիր
արտագրող գրիչները բազմիցս կրկնում են, որ բացի սբ. Ստեփա-
նոս եկեղեցուց այստեղ կար նաև մեկ այլ հոգևոր կառույց: 1318 թ.
արտագրված Գրիգոր Նյուսացու աշխատության գրիչը, օրինակ,
գրում է. «... և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից՝ (Գլածոր— Ի.
Ղ.) ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածա-
բաղձ սուրբ Նշանիս, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն և դամբա-
րանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»²⁶: Իսկ 1321 թ. արտագրված
ձեռագրի գրիչը վկայում է. «Գրեցաւ մատենան թվին 22 (1321)
ի գաւառիս Վայոց ձոր, ի մեհաստանիս Գլածոր, ընդ հովանեաւ
սրբին Ստեփանոսի և այլ աստուածաբանկալ սուրբ Նշանին, առ
այս մեծ թաքունապետիս Եսայեայ»²⁷:

Այստեղից Ղ. Ալիշանը եզրակացնում է. «Ամենայն յիշողը

Նկ. 13. Բագրիվկ եկեղեցու գավիթը պեղումներից հետո:

Վանացու Գլածորոյ՝ վկայեն զի եկեղեցին նուիրեալ էր և կոչէր
լանուն սբ. Ստեփանոսի կամ սբ. Նախավկայի և զատ լայնմանէ
թոյի մատուռն մի լինել լանուն սբ. Նշանի գոր յիշատակագիրն
լամի 1314 կոչէ «կենսակիր և աստուածաբաղձ սուրբ Նշանիս, որ
է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն»²⁸: Որեմն, Գլածորի համալսարա-
նում վերոհիշյալ անուններով գոյություն են ունեցել երկու կառույց-
ներ:

Այս նպատակով մենք մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել
ենք Վայոց ձորի բոլոր հնավայրերը և պարզել, որ ընդամենը եր-
կու դեպքում է հիշատակվում սբ. Ստեփանոս եկեղեցի ստանց
սբ. Նշանի, այն էլ ավելի ուշ շրջանի՝ 14—15-րդ դարերի արձա-
նագրություններով հուշարձաններում: Եվ ամենակարևորն այն է,
որ այդ վայրերը չեն մտել Պողոսյան տոհմի՝ հայագիտությանը
հայտնի տիրույթների մեջ: Իսկ մենք աներկբա գիտենք, որ Պը-
նոջյանները համարվում էին: «Տեղ եւ իշխեցող սուրբ մեհաստա-
նիս եւ տանս դպրոցական ժողովելոց»²⁹: Հետևաբար, այդ երկու
հնավայրերը ոչ մի աղերս չեն կարող ունենալ մեզ հետաքրքրող
Գլածորի համալսարանի հետ:

Գլածորի համալսարանի տեղադրության մասին մատենագրա-
կան առկա տեղեկություններով հնարավոր է բացահայտել միայն
այսբանը: Այժմ տեսնենք, թե ինչ են տալիս Թանահատի վանքի

²⁵ Նույն տեղում, էջ 262:

²⁶ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Ազգ. աշխ., էջ 135-ում մեջբերված ձեռագիր հիշատա-
կարանը: Նույնը մի փոքր կրճատումներով տե՛ս նաև «ԺՊ դարի հայերեն ձե-
ռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 146—
147:

²⁷ Գ. Հովսեփյան, Ազգ. աշխ., էջ 274: Օգտվել է Երուսաղեմի ՁԽ 1414
ձեռագրի 328բ էջից:

²⁸ Ղ. Ալիշան, Ազգ. աշխ., էջ 135:

²⁹ Ղ. Ալիշան, Ազգ. աշխ., էջ 133: Գ. Հովսեփյան, Ազգ. աշխ., հավելված,
Բ, № 24:

Նկ. 14. Նորանայտ խաչքար բազիլիկ եկեղեցու պեղումներից:

տարածքում մեր կատարած հնագիտական պեղումների արդյունքները: Պարզվում է, որ Թանահատի վանական համալիրի մեջ առկա էր երեք հուշարձան է մտել, և յուրաքանչյուրն ունեցել է իր ուրույն անունը: Դրանցից երկուսը արձանագրություններում հիշվում են՝ սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան, իսկ երրորդի անունը չի նշվում: Հետևաբար, 5—7-րդ դարերի նորահայտ բազիլիկ եկեղեցու անունը մինչև հիմա մեզ անհայտ էր: Բայց երբ վերծանեցինք Թանահատի հուշարձանախմբի տարածքում հայտնաբերված նորահայտ փմագրերը, պարզվեց, որ այնտեղ կա Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի որդիների անունով թողած արձանագրություն, որը հնարավորություն է տալիս որոշելու բազիլիկ եկեղեցու անվանումը: Ահա այդ նորահայտ փմագիրը մեր վերծանությամբ.

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՍ ՄԵՐ ԳԻՐ Է ԼԻՊԱՐՏԻ :Դ: ՈՒՍ-
[ՏԵՐՑ]՝ ՍՄՊԱՏԱ, ՓԱԽՐԱԴԱԽԼԻ, ՏԱՐՍԱ[ՅԻ]ԺԻ ՈՐ ՈՂՈՐ-
ՄՈ[ԻԹԵԱՄԲ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏՎԱՔ ԶԻՒԱՆՈ ԶԱՂԱՑՍ, ՈՐ
ՄԾՌԱԿԱ[ԶՈՐ], :Ա: ՀՈՂՆ ԴՐԱՆ ԶԱՂԱՑԻՆ ԵՒ ԹԱՆԱՏ
ՎԱՆՔ ՍՈՒՐԲ Ս[ՏԵՓ]ԱՆՈՍ: ԳՐԵՑԻՆ :Ե: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ
ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՏԱԻ[ՆԻՆ]³⁰:

Արձանագրության մեջ հիշատակված անունները Լիպարիտ Օրբելյանի չորս որդիներն են: Նա ունեցել է հինգերորդ որդին ևս՝ Էլիկում, որը մահացել էր 1253—55 թվականների միջև: Կնշանակի արձանագրությունը գրված է 1254-ից հետո: Արձանագրությունը փորագրելու հնարավոր վերջին ժամանակը պետք է որոշենք Իվանեի և Փախրադոլայի կենդանության տարիներով: Նրանք մահացել են, ինչպես գիտենք արքյուրներից³¹, մինչև 1261 թվականը: Հետևաբար արձանագրությունը փորագրվել է 1254—60 թվականների միջև³², դեռևս չորս եղբայրների կենդանության օրոք: Այդ եզրակացությանն ենք հանգում, որովհետև առաջին տողում խոսքը գնում է չորս եղբայրների մասին, իսկ վերջում հինգ պատարագ են պատվիրում, հավանաբար, մեկական՝ յուրաքանչյուր եղբոր համար: Նույն արձանագրության բովանդակությունից նաև

36

37

³⁰ Տե՛ս սատ, արձ. № 28:

³¹ Ստ. Օրբելյան, Աշխ., էջ 415—416: Ղ. Ապիշան, Սիսական, էջ 92—93, 193: Գ. Հովսեփյան, Աշխ., էջ 437:

³² Իվանեի և Փախրադոլայի մահը 1260—61 թթ. է դնում նաև Գր. Գրիգորյանը (Տե՛ս Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1961, էջ 77):

Նկ. 15. Խորանայտ խաչքար
բազիլիկ եկեղեցու
արևմտյան պատին:

Նկ. 16. Սբ. Եջան մատուռի
ժուռքի բարավորի
բարձրահանդակը:

հետևում է, որ 1273 թվին կառուցված սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն Լիպարիտ Օրբելյանի չորս որդիները չէին կարող նվերներ տալ 1254—60 թվականների ընթացքում: Մնում է մտածել, որ այդ թրվերին Թանահատում կար սբ. Ստեփանոս անունով մեկ այլ ե-

կեղեցի ևս: Այստեղից հետևում է, որ բազիլիկ եկեղեցին նույնպես կոչվում էր սբ. Ստեփանոս: Նույնիսկ կարելի է հնարավոր համարել այն ենթադրությունը, որ 5—7-րդ դարերում կառուցված բազիլիկ եկեղեցին սկզբնապես նվիրված է եղել Ստեփանոս Նախավկային: Ուստի 735 թվին այդ նկատի ունեին հոգևոր իշխանությունները, երբ Արկազի սբ. Խաչից Ստեփանոս Սյունեցու անունը տեղափոխում էին Թանահատի վանք, այնտեղ հողին հանձնելու համար: Պատահական չէ, որ ձեռագիր արտագրող գրիչները հավասարապես հիշում են և Ստեփանոս Սյունեցու, և Ստեփանոս Նախավկայի հովանավորությունը: Թանահատի վանքի նույն եկեղեցու համար Ղ. Ալիշանը իրավացիորեն գրում է. «... զի եկեղեցին նուիրեալ էր և կոչեր յանուն սբ. Ստեփանոսի կամ սբ. Նախավկայի...»³³:

Այսպիսով, 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցին, որ կրում էր սբ. Ստեփանոս անունը, 11—12-րդ դարերում ավերվել էր օտար նվաճողների կողմից և 1215 թվին վերակառուցվում է Վասակ Խաղբակյանի հրամանով ու վանքի առաջնորդ Սարկավազի ղեկավարությամբ: Միաբանները պարտավորվում են բոլոր եկեղեցիներում, պատարագ մատուցել Վասակ Խաղբակյանի պատվին (տե՛ս աստ, արձ. № 1): Նոր վերանորոգված եկեղեցին իր հիմնական նպատակին ծառայեց հավանաբար մինչև 1279—80 թվականները: Հետագայում այն կորցրեց իր հիմնական կրոնական նշանակությունը, որովհետև նրա կողքին, ինչպես գիտենք Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունից և շենքի շինարարական արձանագրությունից, Պողո Մեծ իշխանը 1273 թ. կառուցել էր տվել մեկ այլ եկեղեցի, որի հիմքերի մեջ դրել էին Ստեփանոս Սյունեցու մասունքները: Հենց այդ նորակառույց եկեղեցին իր վրա վերցրեց հոգևոր կառույցի հիմնական դերը, իսկ մեր կողմից պեղումների օգնությամբ հայտնաբերված բազիլիկ եկեղեցին 1270-ական թվականների վերջին ենթարկվեց մի նոր վերանորոգման, արդեն բոլորովին այլ նպատակների համար: Այդ մասին մենք կողմնակի կարգով իմանում ենք պեղումների ընթացքում հայտնաբերված խաթարված արձանագրությունից, որտեղ ոմն Խելաշահ տեղեկացնում է ինչ-որ եկեղեցու նորոգման մասին: Ահա այդ բնագիրը.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏԾՈՅ ԵՄ՝ ԽԵԼԱՇԱՀՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ
ՅԻԾԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: (Տե՛ս աստ, արձ. № 11):

³³ Ղ. Ալիշան, «Զվ. աշխ.», էջ 135:

Խելաշահի նորոգած եկեղեցին, անշուշտ, նորաբաց բազիլիկան է, քանի որ Թանահատի վանական համալիրի շրջապատում ուրիշ եկեղեցի գոյություն չունի, իսկ նորակառույցն էլ (իմա. 1273 թ.) վերանորոգման կարիք չուներ: Մեր ենթադրությունը հավանական է նաև նրանով, որ նշված արձանագրության հեղինակ, եկեղեցին նորոգող Խելաշահը հենց 13-րդ դարի երկրորդ կեսի գործիչ է:

Որ բազիլիկ եկեղեցին 1280-ից հետո կորցնում է հոգևոր կենտրոնի իր նախկին դերը, երևում է նաև այն բանից, որ նրան հետագայում կցակառուցում են տնտեսական նշանակություն ունեցող մի այլ շինություն, որի մասին արդեն խոսել ենք նախորդ էջերում: Այս հանգամանքը խիստ բացատրություն պիտի համարել ընդհանրապես հայկական միջնադարյան վանական կառույցների ճարտարապետության պատմության մեջ: Այդպիսի բացատրություն կարող էր արվել միայն այն դեպքում, եթե տվյալ կառույցը կորցրել էր եկեղեցի լինելու իր հիմնական նշանակությունը, մի բան, որը հաստատում է մեր կողմից առաջ քաշված ենթադրությունը:

Այս շրջանին են վերաբերում նաև բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային և հարավ-արևելյան կողմերում կցակառուցված ավանդատան նման ևս երեք յառույցներ՝ տարբեր մեծությամբ: Ավանդատների գոյությունը չէ, որ մեր ուշադրությունը գրավում է, այլ այն, որ հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան ավանդատների միջև գտնվող ազատ տարածությունը նույնպես օգտագործված է, այնտեղի հետ հաղորդակցություն ունենալու համար բազիլիկայի հարավային պատի մեջ նոր մուտք բացելով: Որպես մուտքի շեմի քար օգտագործված է մի հսկա սև բազալտ, որն ըստ երևույթին մշակված է ոչ այդ նպատակի համար:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ այս հանգամանքը նույնպես նոր երևույթ էր, որը նախորդ և հետագա հուշարձաններում չի հանդիպում: Ուրեմն սա էլ երկրորդ բացառությունը, որը մեզ լիիրավ հիմք է տալիս պնդելու, որ բազիլիկան 13-րդ դարի 80-ական թվականներին կորցրել էր իր կրոնական-հոգևոր նշանակությունը:

Մեր գտած արձանագրությունները, բացառությամբ վերակառուցման մասին հիշատակող արձանագրությունից, վերաբերում են սբ. Ստեփանոսին կամ սբ. Նշանին, և ոչ մի տող՝ վերակառուցված բազիլիկայի և նրա անվան մասին: Սա նույնպես ուշադրության արժանի փաստ է:

Այս բոլորի հետ միաժամանակ բազիլիկ եկեղեցին մինչև իր ավերվելը պահպանում էր կրոնական կառույցին բնորոշ առանձնահատկությունները, այսինքն՝ ավագ սեղան, յուրաքանչյուր խորանում՝ բեմ և վեմաքարեր, բազմաթիվ խաչքարերի գոյություն, եկեղեցու առաջ գավթի կառուցում և այլն:

Դա նույնպես բնորոշ է միջնադարում ուսումնական նպատակների համար հարմարեցված շինությանը, որովհետև դասավանդումը կատարվում էր հոգևորականների կողմից, և ավարտողներից շատերը դառնում էին հոգևոր գործիչներ:

Բազիլիկ եկեղեցու գավթում գտնվող տապանները հիմնականում վերաբերում են 13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դարի առաջին կեսին: Այստեղ, չնչին բացառությամբ, թաղված են աշխարհիկ անձնավորություններ, ինչպիսիք են Վախթանգը, պարոն Միսարը և ուրիշներ:

Բազիլիկ եկեղեցու, նրա գավթի և տնտեսական կառույցների մեջ գտնված նյութական մշակույթի մնացորդները՝ ցույի գլուխկանթերով կնուններ, կաթնամաններ, կարասներ, քրեղաններ, պղնձե զանգ, քանդակազարդ կանթեղ, ջնարակած խեցեղեն, հախճապակի, ոսկրե իրեր և դանակի մնացորդներ, որոնք առանց բացառության վերաբերում են 13—14-րդ դարերին, հանդիպում են Գառնիի և Լոռու ժամանակամերձ հնագիտական հուշարձաններում:

Այս ամենը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Թանահատի համալիրի մեջ մտնող բազիլիկ եկեղեցին 1215 թ. վերակառուցումից հետո, 1270-ական թվականների վերջին ենթարկվում է մասնակի մի-նոր վերակառուցման և այդ նույն ժամանակ էլ վերածվում է ուսումնական հաստատության, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է, ընդամենը երկու-երեք դեպքում՝ **Աղբերց վանք**, իսկ հիմնականում՝ **Գլաձորի համալսարան** անունով: Դրա վկայությունն են նաև Գլաձորի համալսարանում ապրած և այնտեղ իրենց մահկանացուն կնքած որոշ բարոնապետերի և բարոնիների (ուսուցչապետերի և ուսուցիչների) տապանաքարերը:

Այժմ համառոտակիրեն ներկայացնենք Գլաձորի համալսարանի այն գործիչներին, որոնց թողած հետքերը այս կամ այն ձևով ի հայտ են գալիս Թանահատի վանական համալիրի պեղումներով:

1. **ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑԻՆՆԻ**՝ Գլաձորի համալսարանի հիմնադիրը և նրա առաջին բարոնապետը, եղել է միջնադարյան Հայաստա-

Նկ. 17. Երիտասարդ աղջկա Բանդակագարդ տապանաբար սք. Ստեփանոսի գավթում:

Նկ. 18. Թանահատի վանքի գավթի տապանաբարեր պեղումներից եկած:

նի կրթական-մշակութային խոշորագույն գործիչներից մեկը: Նա իր սկզբնական կրթությունը ստանում է Մշո Առաքելոց վանքում, որը, ի դեպ, կոչվել է նաև Գլաձոր: Հետագայում Ներսեսը աշակերտում է Վարդան Արևելցուն Խորվիրապի վանքում, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ 1271 թ., ինչպես նրա վարքագիրն է գրում. «Եւ լետ փոխման նորա յաթող նորին (Ներսես) և յուստորեաց գիտութեամբ զազգս հայոց ուսմամբ գրոց»³⁴: Այնուհետև, իր պ-

շակերտների հետ միասին որոշ ժամանակ աստանդական կյանք վարելով, նորից հայտնվում է Մշո Առաքելոց կամ սք. Ղազարի վանքում: Իսկ 1281—82 թվականների³⁴, հավանաբար ականջայուր լինելով Պողո Խաղբակյանի ցանկությանը, տեղափոխվում է նրա տիրույթը և այնտեղ հիմնում Գլաձորի համալսարանը, որի անունը, ինչպես ուսումնասիրողները համակարծիք պնդում են՝ փոխառնված է Մշո Առաքելոց վանքի Գլաձոր անունից³⁵:

Ներսես Մշեցին Գլաձորում երկար չի ապրում ու մահանում է նույն վանքում խոր ծերության հասակում կամ ինչպես հիշատակարանն է շեշտում՝ «ի բարոք ծերությեան»: Անհայտ մի ժամանակագիր որոշակի նշում է Ներսես Մշեցու մահվան ոչ միայն տարին, այլև ամիսը և օրը. «Հանգեալ ի Քրիստոս Ներսես վարդապետն ի վանս Գլաձորոյ, թվ. հայոց ՉԼԳ (733+551=1284) ի փետրվարի :Զ: (6-ին)»³⁶:

1314 թվականի հիշատակագիրը Ներսես Մշեցու մասին վկայում է, որ նա մահացել և թաղվել է Գլաձորի վանքում: Արդ, եթե Գլաձորի համալսարանը տեղադրված է եղել Թանահատի վանական համալիրում, ապա պետք է, որ մենք այստեղ փնտրենք Ներսես Մշեցու գերեզմանը:

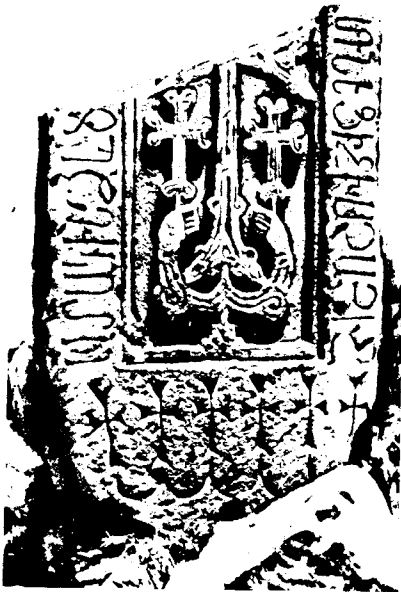
Մեր կարծիքով, համալսարանի առաջին բաբունապետը թաղված է Թանահատի սք. Նշան մատուռի մեջ: Մեր պեղումների ժամանակ պարզվել է, որ սք. Նշանի ներսում թաղված են եղել վեց անձնավորություններ: Ուրեմն, սք. Նշանը կառուցվել է ոչ թե իբրև եկեղեցի, այլ մատուռ-դամբարան, որը հաստատվում է նաև Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի համապատասխան ուսումնասիրությունների եզրակացություններով: Այս ենթադրությունը հաստատվում է նաև սք. Նշան մատուռ-դամբարանի կառուցման ժամանակի խնդիրը պարզաբանելիս: Ինչպես արդեն նկատել ենք նախորդ էջերում, սք. Նշան մատուռը կառուցվել է 1280—1302 թվականների միջև, ավելի ստույգ՝ 1284 թվականից հետո, հենց Ներսես Մշեցու մահվան կապակցությամբ: Այդ համոզմանն ենք հանգում հետևյալ պարզ պատճառով. Մշեցու ժամանակակիցները վը-

³⁴ Ա. Մաթևոսյանը հիմնավորում է, որ համալսարանը հիմնադրվել է 1282 թ., տե՛ս «Գարուն», 1980, № 7, էջ 55—59:

³⁵ Գ. Հովսեփյան, Ազվ. աշխ., էջ 252, Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրագրչության Գլաձորի դպրոցը, էջ 15—16: Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, 1973, էջ 45 և այլն:

³⁶ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Ազվ. աշխ., էջ 280:

³⁴ «Յայնպուրք», Կ. Պոլիս, 1780, էջ 358:

Նկ. 19. Նորահայտ արձանագրված
խաչքար Թանահատ-Գլաձորից:

Նկ. 20. Բազիլիկ եկեղեցուց
ղեպի հարավ գտնվող Նորահայտ
բնակելի տուն բախարիկով:

կայում են, որ նա թաղված է եկեղեցում: Լ. Խաչերյանը այս առթիվ գրում է. «Հետագայում Ներսես Մշեցու շիրիմը, այլ «աշխարհալույս» վարդապետների և ուսումնականների շիրիմների հետ միասին, հիշատակվում է Հովհաննես վարդապետի ճառերից մեկում, որպես թե ամփոփված է եկեղեցում, իհարկե նպատակ չունենալով նշելու յուրաքանչյուրի կոնկրետ վայրը. «... և գաշխարհալույս վարդապետան՝ գԳոշ, գՎանակյան, գՎարդան, գՆերսես, գԵսայի, որ կան շիրիմք ևնցա առ դուրս սբ. եկեղեցոյ, որով այժմ արդիւնաւորի եկեղեցի ի բանից ևնցա»³⁷:

³⁷ Տե՛ս Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, էջ 42:

Ներսես Մշեցու գերեզմանի տեղադրության մասին առավել ստույգ տեղեկություն է հաղորդում Հակոբ Թագորցի գրիչը, որը 1318 թվին արտագրած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է. «... ընդ հովանեա սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբաղձ սուրբ Նշանիս որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, և դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»³⁸: Հետևաբար, կասկած չի կարող նրա թաղման տեղի մասին: Բայց համապատասխան ստույգ արձանագրություն չունենք, որի պատճառը հետևյալն է. սբ. Նշանի պեղումներով բացված վեց տապանաքարերից չորսը նախկինում ունեցել են համապատասխան արձանագրություններ, բայց բոլորն էլ, առանց բացառության, եղծվել են տապանաքարերի վատ որակի հետևանքով³⁹: Հայտնի է, որ միջին դարերում աչքի ընկնող գործիչներին թաղում էին եկեղեցիներին կից ու վրան կառուցում համապատասխան մատուռ-դամբարաններ: Որպես օրինակ կարող է ծառայել Մաշտոց կաթողիկոսի համար կառուցված մատուռ-դամբարանը Գառնիում⁴⁰:

Այսպիսով, հավանական պետք է համարել, որ Ներսես Մշեցու մահից անմիջապես հետո՝ 1284 թվին, նրա գերեզմանի վրա կառուցել են սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը, ի պատիվ այն մեծ երախտիքի, որ վաստակել էր այդ աչքի ընկնող մշակութային գործիչը⁴¹:

2. ԵՍԱՅԻ ՆՇԵՑԻՆ Գլաձորի համալսարանի ոգին էր: Ներսես Մշեցու մահից հետո, մինչև իր կյանքի վերջը նա մնում է որպես անփոխարինելի րաբունապետ: Սկզբնական շրջանում աշակերտում է Ներսես Մշեցուն ու հետևելով նրան, տեղափոխվում մենաստանից-մենաստան, մինչև որ 1282 թվին հանգրվանում են Ադրբեյջանի վանք-Գլաձորում⁴²: Եսայի Նշեցու մասին ժամանակակիցները մեծ գովեստով են խոսում: Օրինակ, Մկրտիչ Թեղեկեաց րաբունին Եսայի Նշեցուն անվանում է. «հոգեհանճար, գերիմաստ

44 45

³⁸ Ղ. Ավիշան, Աշվ. աշխ., էջ 135 (տե՛ս ձեռագիր հիշատակարանի լուսանկարը):

³⁹ Այդ փաստի վրա մենք ուշադրություն ենք հրավիրել վերևում, մատուռ-դամբարանի պեղումները նկարագրելիս:

⁴⁰ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, Երևան, 1962, էջ 91—32:

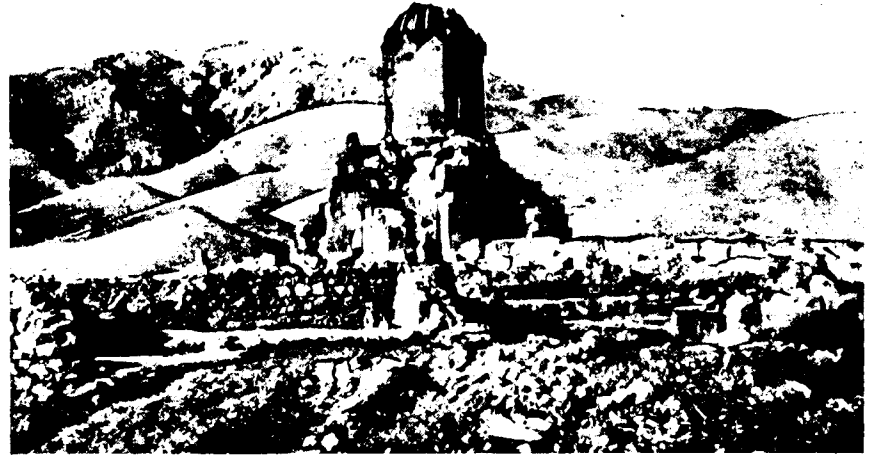
⁴¹ Հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը ոչ թե գմբեթաղ է, այլ թաղածածկ, որը առավել բնորոշ է մատուռ-դամբարաններին:

⁴² Գ. Հովսեփյան, Աշվ. աշխ., էջ 259—261:

րաբունապետ և հայր հոգևոր», կամ «քաղցրահանճար փիլիսոփա և րաբունի... տիեզերալոյս րաբունապետ», իսկ Հակոբ Թագորցին՝ «ներհուն հոեւոր հանուրց հալկազեանց և լուսատու ջահ մանկանց եկեղեցոյ»: Հովսեփ Գրչի 1291 թվին գրած հիշատակարանում Եսային կոչված է «բազմաբարի, աստուածագութ և սրբազան վարդապետ», կամ՝ «... գերափառ եւ հրաշագեղ ոգի մեծ րաբունապետին Յեսաեա»⁴³: Պողոս վարդապետը 1314 թվին գրում է, որ եկել է ուսանելու «... ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլածոր, առ ոտս երիցս երանեալ րաբունապետին Եսայեայ, որ իբրեւ զարեգակն լուսաորեալ պայծառացուցանէ զբոլոր ազգս եւ զեկեղեցիս Հայաստան աշխարհիս»⁴⁴: Այս առիթով բազմավաստակ բանասեր Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Որքան և չափազանցություն լինին գովասանքների մեջ և մասամբ հետևողություն սովորական դարձած արտահայտությունների, անուրանալի է մարդու (Եսայի Նչեցու— Ի. Ղ.) մեծ հռչակն ու հեղինակությունը, որ կերևա և Գլածորի վաթսունամյա արդյունքի մեջ, որչափ հաջողվել է մեզ ի մի բերել»⁴⁵:

Եսայի Նչեցին իր շուրջ վաթսունամյա գործունեության ընթացքում խոշոր ծառայություն է մատուցել գիտության ու կրթության զարգացման գործին, միաժամանակ ակտիվորեն մասնակցել է երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Պատահական չէ, որ երբ 1295 թվին Արևելյան Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդները Կիլիկիայի կաթողիկոս Գրիգոր Անավարզեցուն պաշտոնական համախոսական են գրում, դրա տակ առանց վարանման ստորագրում է նաև Եսայի Նչեցին իր, վարդապետների ու աշակերտների անունից: Ըստ Օրբելյանի, նա գրում է. «Ես Եսայի՝ կրսեր բանասիրաց, և յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ և միաբան եմ սպսմ գրոյ...»⁴⁶:

Եսայի Նչեցու մեծ հեղինակության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի որդի Չեսարը իր կառուցած Սելիմի կարավանատան 1332 թ. շինարարական արձանագրության մեջ մոնղոլական տիրակալ Բուսայիդ խանից անմիջապես հետո իրեն ժամանակի ակնառու գործիչ, այս խոսքերով է հիշատակում Եսայի Նչեցուն. «Ակիզբն տանս րաբունապետին

Նկ. 21. Թանահատ-Գլածոր պեղումներից հետո ճարավից

Եսառ, եւ կատարումն աղաթիւք նորա: Ի թվիս : 22Ա: (=1332): (ԴԻՎԱՆ 3, № 545):

Եսայի Նչեցին մահանում է խորին ծերության հասակում, 1338 թվականին, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին⁴⁷, և թաղվում Գլածորի համալսարանում: Հավանաբար մեզ նորից անհրաժեշտ է անդրադառնալ Հովհաննես վարդապետի ճառին, որը մեջբերեցինք Ներսես Մշեցու առիթով: Այստեղ, ինչպես տեսանք, հեղինակը պնդում է, որ նշված անձնավորությունները ամփոփված են եկեղեցիների ներսում: Նա գրում է. «... Եւ զաշխարհալոյս վարդապետսն՝ ... զՆերսես, զԵսայի, որ կան շիրիմք նոցա առ դուրս սբ. եկեղեցոյ...»: Հետևաբար մենք պետք է Եսայի Նչեցու շիրիմը ևս փնտրենք Թանահատ—Գլածորում մեզ հայտնի երեք շինությունների, այն է՝ սբ. Ստեփանոս եկեղեցու, սբ. Նշան մատուռ-դամբարանի և 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու մեջ:

Դժբախտաբար, այս երեք կառույցներում մեզ չի հաջողվել գտնել արձանագիր տապանաքար Եսայի Նչեցու անունով: Բայց պետք է նկատենք, որ պեղումների ժամանակ, 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ, բեմի առջև

⁴³ Նույն տեղում, էջ 261:

⁴⁴ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 99:

⁴⁵ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 257:

⁴⁶ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 462:

⁴⁷ Ժամանակագրութիւն Սամուելի քահանայի Անեցոյ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 168:

հայտնաբերվեց մի հարթ տապանաքար առանց արձանագրության: Նկատել ենք նաև, որ այդ տապանաքարը իր ճարտարապետական մշակումով հար և նման է 14-րդ դարի առաջին կեսի թվակիր տապանաքարերին: Հետևաբար, օգտվելով հնագիտության մեջ կիրառվող համեմատական մեթոդից, մենք կարող ենք այդ տապանաքարը թվագրել հենց 14-րդ դարի առաջին կեսով: Բայց միայն այդքանով հարցը չի լուծվում:

Հայկական եկեղեցու կանոնագրքերից մեզ հայտնի է նաև այն իրողությունը, որ չէր թույլատրվում թաղումներ կատարել եկեղեցու ներսում: Մասամբ այդ պատճառով առաջացան 12—13-րդ դարերի ընթացքում եկեղեցիներին կից գավիթները, որոնք նախատեսված էին նաև թաղումներ կատարելու համար: Չէ որ եկեղեցին իր եկամտի մի բաժինն էլ ստանում էր այս ճանապարհով: Գավիթների կառուցումից առաջ և նրա հետ միաժամանակ այդ նույն նպատակով լայն տարածում էր ստացել նաև մատուռ-դամբարանների կառուցումը: Սակայն այս գործող կարգից խիստ բացառություն էր արվում միայն այն անձնավորությունների համար, որոնք իրենց կենդանության ժամանակ ձեռք էին բերում համազգային մեծ համբավ և հեղինակություն՝ դասվելով սրբերի շարքը: Այդպիսիներին թաղում էին եկեղեցիների ներսում՝ խորաններում: Միջին դարերի մեր պատմությունից ու մատենագրու-

Նկ. 22. Սեղանատունը պեղումներից հետո:

թյունից գիտենք, որ նման մարդկանց թվին են դասվել Մխիթար Գոշը, Վանական վարդապետը, Վարդան Արևելյցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ:

Այժմ հարց է ծագում, ով կարող էր լինել այն անձնավորությունը, որը 14-րդ դարի առաջին կեսին իրավունք է նվաճել խախտելու եկեղեցական կանոնագրքում արձանագրված կանոնը և թաղվելու Թանահատի բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ: Վերը շարադրվածից արդյոք չի՞ հետևում, որ մենք իրավացիորեն կարող ենք այդ առանց արձանագրության տապանաքարը վերագրել Գլաձորի համալսարանի անփոխարինելի բաբունապետ, իր ժամանակի գիտական, կրոնական և աշխարհիկ հարցերում խոշոր դեր խաղացած, անուրանալի ծառայությունների տեր, ժամանակակիցների կողմից բարձր գնահատված և սրբերի շարքը դասված Եսայի Նչեցուն: Իսկ ինչո՞ւ այդ տապանաքարի վրա չկա համապատասխան արձանագրություն: Այս հարցին ևս դժվար չէ պատասխանել. Մխիթար Գոշի, Վանական վարդապետի, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց շիրիմների վրա դրված տապանաքարերը նույնպես արձանագրություն չունեն:

Այսպիսով, Եսայի Նչեցին պետք է որ թաղված լինի Թանահատ—Գլաձոր վանական համալիրի մեջ մտնող, 5—7-րդ դարերում կառուցված և հետագայում մի քանի անգամ վերանորոգված բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ:

3. **ԴԱՎԻԹ ՍԱՍՆԵՑԻՆ** Ներսես Մշեցու ավագ աշակերտներից էր և դեռևս Մշո Առաքելոց վանքում արդեն վարդապետական աստիճան ուներ: 1275 թվին այդ վանքում գրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում Գրիգոր գրիչը խնդրում է հիշել. «Եւ գմեր վարդապետն Դավիթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւր արքայութեան»⁴⁸: Այս անձնավորությունը 1282 թվականին Եւտայի Նչեցու հետ միասին հետևում է Ներսես Մշեցուն և տեղափոխվում Գլաձոր: Իսկ 1284 թվականից, Ներսեսի մահից հետո դառնում է Գլաձորի համալսարանի երկրորդ դեմքը: Այդ է հաստատում Տիրատուր Կիլիկեցին 1309 թվին գրած հիշատակարանում. «... ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գլաձոր ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դավթայ...»⁴⁹: Նույնպիսի կա-

⁴⁸ Գ. Հովսեփյան, Աշվ. աշխ., էջ 265:

⁴⁹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 60: Հարկ է նշել, որ այս նույն հիշատակարանը օգտագործել է նաև Գ. Հովսեփյանը, բայց սխալմամբ այն թվագրվել է 1300 թ. (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Աշվ. աշխ., էջ 265):

րևոր վկայությունն է 1321 թվին Կյուրեղ գրչի գրած հիշատակարանը. «... և ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ քաջ հոետորաց Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա: Ի հռչակսոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի և աստուածընկալ վերասացեալ դպրապետաց»⁵⁰: Այս ավետարանը Դավիթ Սասնեցին նվիրում է Սպիտակավոր Աստվածածնի ճորակառոյց եկեղեցուն հետևյալ մակագրությամբ. «Նուասոս ի շարս ուսուցչապետաց Դաւթի, շնորհեցի գտորբ անտարանս սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի սուրբ անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց...»⁵¹:

Գլաձորի համալսարանում 1321 թվականից հետո գրված և ոչ մի ձեռագրում այլևս չենք հանդիպում Դավիթ անվանը: 1328 թվին հիշատակված Դավիթը՝ Դավիթ Գետկեցին է և, իհարկե, կապ չունի Դավիթ Սասնեցու հետ: Իսկ 1329 թ. Վերի Նորավանքում գրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Դավիթ ըստնապետը վաղուց ի վեր մահացած էր: Այնտեղ Ստեփանոս Գրիչը մասնավորապես ասում է. «... ի վարժապետութեան տանս Արեւելեաց մեծաշնորհ հոետորի Յեսայեայ հօր և ուսուցչի վերասացեալ տանս աստծոյ սուրբ ըստնապետիս Կիրիոնի, սպասաւոր սբ. գերեզմանի ըստնապետին Դաւթի, ի թուականութեանըս հայոց ՉԸԸ (=1329)»⁵²: Հետևաբար, ակներև է, որ Դավիթ Սասնեցին մահացած պետք է լիներ 1321—1328 թվականների միջև: Նա մահացել ու թաղվել է Գլաձորի համալսարանում: Բնականաբար Դավիթ Սասնեցու անյունը նույնպես պետք է որոնել Թանահատի վանքում:

Եվ իրոք, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ մեր կողմից պեղված տասնամյակներից երկրորդը, որը խիստ տարբերվում է մյուսներից իր բարձրարվեստ գեղազարդմամբ, վրան ունի հետևյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ
 ԴԱՎԻԹ ԲԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի ԲՐԻՍ-
 ՏՈՍ ՓՈՒՆԵՑԱԻ: ՅԱՎԱԻԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ ԹՎԻՆ : ԶԸԱ: (= 1322): 50.
 (Աւտո, արձ. № 79):

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 166:
⁵¹ Նույն տեղում, էջ 167:
⁵² «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», կազմեց Ն. Պողոսյան, Երուսաղեմ, 1967, հ-բ, էջ 316:

Նկ. 23. Պեղումներով հայտնաբերված հուշարձանների բաւեր և ճարտարապետական մանրամասներ:

Նկ. 24. Նորահայտ խաչքար արևմտյան գերեզմանատանը:

Կասկած չի կարող լինել, որ այս տասնամյաքարը պատկանում է Դավիթ Սասնեցուն և որ նա մահացել է 1322 թվին: Այդ թվականը միանգամայն համընկնում է մեր մատենագրության մեջ պահպանված այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են Գլաձորի համալսարանի ըստնապետ Դավիթ Սասնեցու գործունեության ժամանակագրությանը⁵³:

⁵³ Լ. Խաչերյանը նկարագրելով Դավիթ Սասնեցու գործունեությունը Գլաձորի համալսարանում, առանց բավարար թիմքի նրա մահը դնում է 1328—1329 թթ. միջև: Հարց է առաջանում՝ այդ դեպքում ինչո՞ւ ոչ 1322, 23, 24... և այլն թվերին: Զե որ 1321 թ. հետո նրա անունով մեզ չի հասել ոչ մի ձեռագիր

Տապանագրի քահանա անվանումը չպետք է տարակուսանք հարուցի, քանի որ միջին դարերում այնպիսի հայտնի գիտնական-այրեր, որոնք մեր պատմությունը, տոմարը, փիլիսոփայությունը և լեզուն հարստացրել են անգնահատելի գանձերով, նույնպես ունեցել են եկեղեցական հասարակ կոչումներ (օրինակ՝ Հովհաննես Սարկավազը, որ իր անբավ գիտելիքների համար «իմաստաւեր» էր կոչվում կամ՝ նշանավոր ժամանակագիր քահանա Անեցին և ուրիշներ)⁵⁴:

4. ՏԻՐԱՏՈՒՐ: Գլաձորի համալսարանում խոշոր դեր է խաղացել և որոշ ժամանակ Եսայի Նչեցու հետ միասին ընթացակետ է եղել: Նրա մասին առաջին տեղեկությունն իմանում ենք 1309 թվին Գլաձորում իր իսկ գրած հիշատակարանից, որտեղ իր մասին հայտնում է հետևյալը. «... ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր Կիլիկեցու: Արդ աղաչեմ զհանդիպալոս յիշել յարժանատր յաղաթս ձեր զանպիտան գրչակս...»⁵⁵: Դրանից 12 տարի անց՝ 1321 թվականին գրված մի ձեռագիր հիշատակարանում արդեն Տիրատուրն իրեն անվանում է **բաբունի**՝ «Ես՝ նուստ և յետինս ի բանասիրաց Տիրատուր **բաբունի**, սոսցս զսոսս զայս բազում աշխատութեամբ...»⁵⁶: Այնուհետև, Տիրատուր բաբունու մասին 1337 թվին գրված հիշատակարանում մեզ տեղեկություն է հայտնում Ավաք-տեր վարդապետը. «... որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ բաբունապետացն Յեսայի և Տիր(ատր)-

ոյ և գնեցի զայս ի հալալ ընչից իմոց՝ ի Ծ: (100) մթխալ արծաթ, ի Գայիձորին, ի թվ(ին) հայոց 292 (1337)»⁵⁷:

Այսպիսով, ակներև է, որ Տիրատուր Կիլիկեցին Գլաձորի համալսարանի վերջին տարիների գործունեության ընթացքում արդեն հասել էր ընթացակետի աստիճանի և հիշատակվում է Եսայի Նչեցու հետ միասին: Մեկ տարի անց՝ 1338 թվականին Գլաձորից քիչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքում գրված ձեռագրի հիշատակարանում Տիրատուրն արդեն հիշատակվում է իբրև տեղի դպրոցի ուսուցչապետ ու բնութագրվում առավել բարձր մակարդակներով: Ահա թե այդ առթիվ ինչ է վկայում Գրիգոր գրիչը. «... (Գծագրեցա) ի նահանգս Վայոց ձոր, ի վանս Հերմոնի, ... ի վարժապետութեան ընդհանուր հայկազեանս սեռի երջանկի, մեծի և երիցս երանեալ հոռտորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ վարժս կրթութեան... որպէս զառակ առ ծնող...»⁵⁸: Ավելի ուշ՝ 1349 թվականին, Մովսէս Կրոնավորն իր հիշատակարանում Տիրատուրի մասին վկայում է. «Գրեցա ... ի նահանգս Սիւնեաց, ի Զորս Վայոց, ի վանս Հերմոնի ... առ ոտս մեծ վարժապետիս Տիրատուր կոչեցեալ, կամօք ձեռնոտութեամբ սորին, ձեռամբ Մովսէս կրանատրի, անարժան քահանայի, յետին և տըկար ի սպասաորս բանի, ի թուականութեան... 292 (1349)»⁵⁹:

Այսպիսով, Տիրատուր ընթացակետը դեռևս 1338 թվականին, հավանաբար Եսայի Նչեցու մահից անմիջապես հետո թողնում է Գլաձորի համալսարանը և տեղափոխվում նրանից քիչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքը: Ինչպես Գ. Հովսեփյանն է գրում. «Նորա մահվամբ (Եսայի Նչեցու— Ի. Ղ.) մեռնում է և դպրոցը Գլաձորում»: Եվ վերը հիշատակված վկայությունները հաստատում են այդ միտքը: Փաստորեն, Եսայի Նչեցու մահվանից անմիջապես հետո ստեղծված քաղաքական և տնտեսական անպաստ պայմանների հետևանքով քայքայվեց Գլաձորի համալսարանը, իսկ նրա սաների ու բաբունիների մեծ մասը տեղափոխվեց Մեծոփի, Հերմոնի, Երզնկայի և հատկապես Տաթևի վանական համալիրներ, ուր նրանք հիմնադրեցին նոր ուսումնագիտական օջախներ:

կամ որևէ հիշատակություն նրա կենդանի լինելու մասին: Մեր վկայակոչած արձանագրության մեջ որոշակի նշվում է, որ Դավիթը «տարածամ» մահացել է 1322 թվին: Եվ, իրոք, եթե Դավիթը Եսայի Նչեցու հետ միասին աշակերտել է Ներսես Մշեցուն, ուրեմն նրանք հասակակիցներ են եղել, և այդ պատճառով նրա մահը 1322 թ. համարվում է «տարածամ», նկատի ունենալով Եսայի Նչեցու և ուրիշների մահվան ժամանակը:

⁵⁴ Ինչպես ականավոր հոգևոր-գիտնական այրերին տրվող քահանա հասկացության, այնպես էլ Գլաձորի համալսարանին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի է՝ անդրադարձել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտաշխատող Փ. Անթափյանը իր հոդվածում, որտեղ շատ որոշակի և արդարացիորեն քննադատվում են Լ. Խաչերյանի անհիմն տեսակետները և անուղղակիորեն արդարացվում է մեր եզրահանգումը (տե՛ս Փ. Անթափյան, Արդյո՞ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1974, № 2, էջ 192—205):

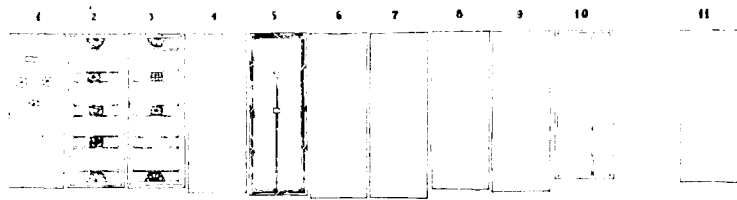
⁵⁵ Ժ. Դարի հիշատակարաններ, էջ 60:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 174:

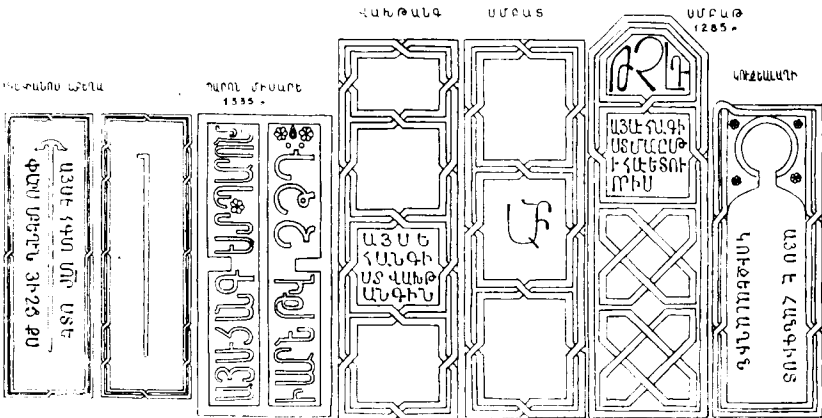
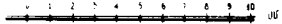
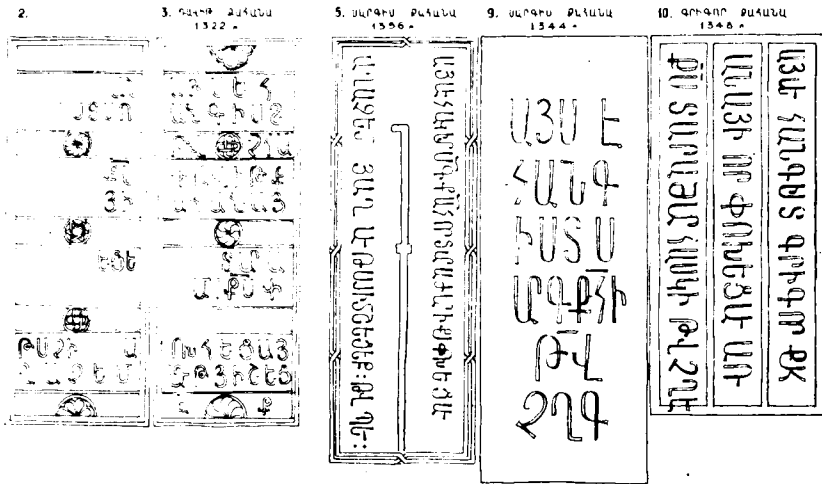
⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 294: Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 276—277:

⁵⁸ «Ժ. Դարի հիշատակարաններ», էջ 303—304: Լ. Խաչերյանը այս հիշատակարանի ժամանակը դնում է 1349 թ., մի բան, որ իրականությանը չի համապատասխանում և հակասում է Տիրատուրի գործունեության ժամանակին Գլաձորի և Հերմոնի վանքերում:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 378:

Քրիստոսի Ստեփանոսի կողմից կառուցված համալսարանի և արձանատուի հիմնաքարերի

Նկ. 25. Նորաճայտ տապանաձևերի և եռանկյ վրա եղած արձանագրությունների գրչագրերը ըստ Ս. Մաթևոսյանի:

Դրանցից առավել աչքի ընկնողը Տաթևի համալսարանն էր՝ Հովհանն Որոտնեցու և հետագայում՝ նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու գլխավորությամբ:

5. **ՍՏԵՓԱՆՈՍ:** Դեռևս 1279 թվին Մշո Առաքելոց վանքում գրված ձեռագիր հիշատակարանից գիտենք, որ Եսայի Նչեցին աշխատել է Ստեփանոս անունով մի գրչի հետ և 1282-ին, նրա և Դավիթ Սասնեցու հետ տեղափոխվել Գլաձորի վանքը: Գրիչ Ստեփանոսի մասին Ներսես Մշեցու մահից առաջ՝ 1282 թ. Եսայի Նչեցու գրած ձեռագիր հիշատակարանում կարդում ենք. «Ձհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ գորինակս քարտի հանդերձ շնորհեց. յիշեսչիք ընդ նմին եւ զամենամեղ գրիչս Եսայի, աղաչեմ»⁶⁰: Երկու տարի անց՝ 1284 թ. մեկ այլ ձեռագրում Եսային խնդրում է հիշել «գսիրելի եղբայրս Ստեփանոս, սպասատր բանի...»: Նույն անձնավորության մասին 1318 թվականին գրված Եսայի Նչեցու Աստվածաշունչ մատյանի 113ա էջի լուսանցքում, որն, ի դեպ, նկարագարդել է տաղանդավոր մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացին, կարդում ենք. «**Ստեփան աղաչեմ յիշել ի տ էր**»⁶¹:

Այս վերջին լուսանցագիրը պարզում է, որ Ստեփանոսը արդեն 1318 թ. առաջ մահացած էր, և այդ պատճառով խնդրում են «յիշել ի տեր»: Բայց թե երբ է նա մահացել և որտեղ է թաղվել, ցավոք, ձեռագրերի հիշատակարանները որոշակի ոչինչ չեն հայտնում: Թանահատի համալիրի պեղումների ժամանակ, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի աջ կողմում հայտնաբերել ենք ջարդված մի խաչքար, որի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը (այն, մեր կարծիքով, կարող է նպաստել Ստեփանոսի մահվան և թաղման հանգամանքների պարզաբանմանը).

ԵՄ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԷՍ ԿԱՆԿ-
ՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈ ԻՄ[Ո] ԵԻ
Ծ] ՆՈՂԱՑ ԻՄ[Ո]Ց: (Աստ, արձ. № 61):

Բացի այդ, նորաքաց բազիլիկ եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած բազմաթիվ տապանաքարերից մեկի վրա, որը կապույտ բազալտից է, փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

⁶⁰ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 260:
⁶¹ Նույն տեղում, էջ 268:

Սրանից կարելի է կոսմել, որ արձանագիր խաչքար կանգնեցնողը, Ներսես Մշեցու աշակերտն ու Եսայի Նշեցու ընկերը և սույն տապանաքարի տակ հանգչողը նույն անձնավորությունն է: Դա առավել համոզիչ է դառնում, եթե նկատի ունենանք տապանաքարի վրա քանդակված գեղազարդ գավազանը՝ ի նշան թաղվածի հոգևոր բարձր կոչման (տե՛ս № 78 բնագրի լուսանկարը և գրչագիրը):

6—7. ՍԱՐԳԻՍ Ա, ՍԱՐԳԻՍ Բ: Գլածորում գրված 1317 թ. ձեռագրում հիշատակվում է ոմն «Սարգիս արեղա սպասաւոր բանի»⁶²: Իսկ մեկ տարի անց՝ 1318 թվականի ձեռագիր հիշատակարանում նույն Սարգիսն իր մասին գրում է. «Ես, Սարգիս համբակ եւ սպասաւոր բանի տկար մարմնով եւ տառապեալ անձամբ բազում աշխատութեամբ ծրագրեցի գաայ...: Ի թվ. 24Է., ի գաւառիս Վայոց ձորոյ յանապատս Գլածոր, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի, եւ մեծ վարդապետի, եւ անյախթ հոնտորի՝ Եսաեա»⁶³: Նույն անձնավորության մասին Գրիգոր գրիչը իր արտագրած գրքի հիշատակարանի 331ա էջում գրում է. «... Ի թուակաւութեան հայկազեանս տոմարի 22Դ (1335), ... ի գաւառիս Վայոյձոր, բարձրադիտակ մեանաստանիս Գլածոր, որ յանհմուտ և գնչու արանց Գայլածոր ասի...: Արդ, որ ոք պատահի յարձանաւնշունչս, բայց բանօոր իբր կենդան ընթերցեալ, յիշեսչիք ի բարի գտացօղ սորայ և զվաեւօղ՝ զՍարգիս քահանայ, որ հանդերձեալ է գօազան առ(ն)ույ ըաբունի...»⁶⁴: Այս նույն ձեռագրի 44ա էջում Սարգիս քահանան իր մասին գրում է. «Ջստացաղ սուրբ մատենիս... ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ՝ զհամաւնունակի, ըզՍարգիս պատուական քահանայ և ընտիր կրանատրս, գտացաղ սուրբ տառիս...»⁶⁵: Մի այլ (305բ) էջում Սարգիս ըաբունին գրում է. «... Ես Սարգիս պիտակաբար քահանայ. զձեւ ունելով, բայց գործըն պակաս: Արդ աղաչեմ զամենեւեան զմեզ եւ զմիևսկեց եղ-

Նկ. 26. Նորահայտ խաչքար բազիլիկ եկեղեցու առեմտյան պատի մեջ:

բայրն իմ զնիս Սարգիս (ընդգծումը մերն է— Ի. Ղ.) սբ. արտի եւ աներկբայ բանի եւ Աստուած յիշողացտ եւ յիշելոցս առհասարակ ողորմեսցի...»⁶⁶:

Գ. Հովսեփյանն այս Սարգիս քահանային, որը պատրաստվում է ըստ բնագրի գավազան կրելու, նույնացնում է 1317 և 1318

⁶² Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 276:
⁶³ Նույն տեղում, էջ 271:
⁶⁴ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 271—272: («Գաւազան» քաղ գրված է «Գօզան» նկով:
⁶⁵ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 271—272:

Սարգիս հիշատակարանը տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., Բ հավելվածի № 88-ի տակ:

թվականների վերը մեջ բերած հիշատակարաններում վկայված «Սարգիս արեղա, սպասաւոր բանի» անձնավորության հետ⁶⁷: Մենք համաձայն ենք Գ. Հովսեփյանի այս տեսությանը, Սարգիս արեղայի և Սարգիս քահանա-րաբունի նույնացման մասին, և անհամոզիչ ենք համարում Լ. Խաչերյանի այն թյուր կարծիքը, ըստ որի դրանք տարբեր անձնավորություններ են: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ 1335 թվականին, ինչպես հիշատակարանից ենք իմանում, ապրել և գործել է մեկ այլ Սարգիս՝ «եղբայրն իմ զմիս Սարգիս», որին խնդրում է հիշել Սարգիս քահանա-րաբունին:

Սարգիս րաբունու և «եղբայրն իմ զմիս Սարգիս» անունների հիշատակությունը Գլաձորում գրված ձեռագիր հիշատակարանում ավելի հավանական է դարձնում տարիներ առաջ մեր հայտնած այն կարծիքը, ըստ որի Գլաձորում իրենց գործունեությունը ծավալած երկու Սարգիսն էլ թաղված են Թանահատի սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ⁶⁸:

Եվ իրոք, Դավիթ քահանա-րաբունապետի տապանաքարից դեպի հյուսիս, արձանագրված տապանաքարերից մեկի վրա փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ
Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽԵՑԱԻ: ԱՂԱԶԵՄ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷԷ:
ԹՎ : ՊԵ: (1356): (Աստ, արձ. № 83):

Իսկ սրանից մեկ քար այն կողմ կա մեկ այլ տապանագիր հետևյալ բովանդակությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ: ԹՎ[ԻՆ] 2ՂԳ:
(= 1344): (Աստ, արձ. № 81):

Թե այս երկու Սարգիսներից որն է ստեղծագործել 1317—18 թվականներին ու հետագայում հասել րաբունու աստիճանի և որը մահացել «տարածամ հասակի», տապանագրերով դժվարանում ենք ստույգ առանձնացնել: Բայց որ նրանք երկուսն էլ Գլաձորի ձե-

ռագրերում հիշատակված անձնավորություններն են, վեր է ամեն կասկածից, մանավանդ որ տապանաքարերից մեկը իր վրա ունի նաև քանդակված գավազան: Իսկ դա վկայում է նրա տիրոջ հոգևոր բարձր կոչում ունենալու մասին՝ անկախ «քահանա» կոչվելուց⁶⁹: Եվ վերջապես, այդ եզրակացությանն ենք հանգում այն պարզ պատճառով, որ Եսայի Նչեցու մահից հետո, երբ Տիրատուրը և ուրիշները Գլաձորի դպրոցը տեղափոխում են Հերմոնի ու Տաթևի վանքերը, այդ ժամանակ արտագրված և մեզ հասած ձեռագրերում Գլաձորի համալսարանում ստեղծագործած Սարգիսները այլևս չեն հիշատակվում: Այդ իրողությունը ևս չպետք է աչքաթող արվի:

8. ԳՐԻԳՈՐ: Սարգիս քահանայի տապանաքարի կողքին և այդ շարքում վերջինը թաղված է ոմն Գրիգոր հետևյալ հիշատակագրությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԳՐԻԳՈՐ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՐԻ ՔՐԻՍՏՈՍ ՏԱՐԱԺԱՄ
ՀԱՍԱԿԻ: ԹՎ : 2ՂԷ: (= 1348): (Աստ, արձ. № 82):

Գլաձորի համալսարանում մի քանի ձեռագիր է արտագրել Գրիգոր գրիչը, որի գործունեությունը սկսվում է 1330-ական թվականներից: Մեր կարծիքով «տարածամ» հասակում մահացած Գրիգորը նույն Գրիգոր գրիչն է: Եթե ճիշտ է մեր դիտողությունը, ապա կարելի է վստահ պնդել, որ երբ մահացավ Եսայի Նչեցին և որոշ չափով քայքայվեց Գլաձորի համալսարանը, բոլոր գրիչներն ու րաբունիները չէ, որ հեռացան Գլաձորից: Նրանց մի մասը՝ մեզ հայտնի երկու Սարգիսները, Գրիգորը և ուրիշները մնացին Գլաձորի վանքում և շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

Գլաձորի համալսարանի մյուս րաբունի-րաբունապետերը, ինչպես վերը նշեցինք, հեռանում են Գլաձորից տարբեր ժամանակներում և հիմնում իրենց ինքնուրույն ուսումնագիտական կենտրոնները տարբեր վանքերին կից: Այսպես, օրինակ, Մխիթար Սասնեցին հիմնեց Մեծփա հոշակավոր դպրոցը, Կիրորոնը տեղափոխվեց Նորավանք, Մկրտիչը դարձավ Թեղենյաց դպրոցի րաբունի, Հովհաննես և Կիրակոս Երզնկացիները իրենց գործունեությունը ծավալեցին ուրիշ կենտրոններում և այլն: Բնական է, որ

⁶⁹ Երկու տապանաքարերն էլ հասարակ, ոչ այնքան լավ սշակման ենթարկված քազալտ քարեք են:

⁶⁷ Այդ առիթով Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ստացողն է» Սարգիս քահանա, որ հանդերձել է գօտազան առով րաբունին». հավանորեն նույնանուն անձը, որ 1317 թվին Նյուսացու գործերի ընդօրինակության հիշատակարանում իրեն «Սարգիս արեղայ սպասաւոր բանի» է կոչում» (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 276):

⁶⁸ Տե՛ս Ի. Ղարիբյան, Գլաձորի համալսարանի պեղումները, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1971, № 2, էջ 259—280:

հարկ չկա նրանց գերեզմանները փնտրել Գլաձորի համալսարանում կամ նրա շրջապատում:

Արդյոք վերը հիշատակված անձանց տապանաքարերի և խաչարձանների գոյությունը Թանահատի վանքի տարածքում լոկ պատահական զուգադիպություն՝ և է Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած նույնանուն անձնավորությունների գործունեության ժամանակաշրջանի հետ, թե՞ այդ նույնացումը արդարացվում է պատմականորեն:

Մեր կարծիքով այդքան պատահականությունների հնարավոր չէ հանդիպել միևնույն հնավայրում: Քանի որ մեր կողմից արդեն հիշատակված անձնավորությունները հիմնականում թաղված են սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ, իրար կողք-կողքի, իսկ մի մասի տապանաքարերի վրա քանդակված է գավազան՝ ի նշան նրանց հոգևոր բարձր կոչման, ուստի կարելի է հաստատապես պնդել, որ դրանք Գլաձորի համալսարանի հետ անմիջական առնչություն ունեցող գործիչների տապանաքարերն են:

Հետևապես, կարելի է ապացուցված համարել, որ հայտնաբերվել են Գլաձորի համալսարանի ավերակները, և որ համալսարանի շենքը 13—14-րդ դարերում մտել է Թանահատի վանական համալիրի մեջ ու կազմել նրա անբաժան մասը:

Այնուամենայնիվ, Գլաձոր—Թանահատ նույնացման մեր եզրակացության մեջ կան որոշ թեակալ թվացող հարցեր, որոնց կցանկանայինք նույնպես անդրադառնալ:

Ինչպես գիտենք, Գլաձորի համալսարանը ձեռագրերում հիշատակվում է Աղբերց վանք, Գլաձոր, Գայլենոր և այլ անուններով, բայց մեր պեղումների ընթացքում չի գտնվել որևէ արձանագրություն, որտեղ հիշատակվեն այդ անունները: Այս իրողությունն արդյո՞ք չի հակասում մեր նույնացմանը:

Գլաձոր կամ Աղբերց վանք անունների բացակայությունը մեր պեղումներից ի հայտ եկած նյութերում բացատրում ենք հետևյալ կերպ: Նախ, Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններին հետևելով նկատեցինք, որ Գլաձորը 1282-ից մինչև 1291 թվականը հիշատակվում է Աղբերց վանք անունով երկու անգամ, իսկ 1291-ից մինչև 1302 թվականը Աղբերց վանքը և Գլաձորը հիշվում են միաժամանակ: Այսպես, օրինակ, Հովհաննես գրիչը 1291 թվականի հիշատակարանում գրում է. «Ի թիս :2Խ: (1291 թ.) գրեցա մեկ[ն]ութիւն կաթողիկէիս. ձեռամբ քազմամեղ և սուտանուն կրանաւորի Յոհանիսի

60

աշկերտ ի բանի. Ի մեհաստանս որ կոչի Աղբերց վանս և մականուն Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի. Ի վարժապետութեանս գիտնական և արդիւնական մեծ հոետորի Յեսաու»⁷⁰:

Սկսած 1302 թվականից Գլաձորի դպրոցը հիշվում է հիմնականում Գլաձոր, Գայլենոր, Գեղաձոր ձևերով: Այստեղից հետևում է, որ «Աղբերց վանք» անվանումը ժամանակավոր բնույթ է կրել և Գլաձորի վանքի համար բնորոշ անուն չի եղել: Նա ունեցել է մեկ այլ անուն, որով հայտնի էր հենց վանական կենտրոնը: Եթե Աղբերց վանքի անունը բնորոշ լիներ և նշանավոր, ապա Վայոց ձորին քաջատեղյակ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը նկարագրելով Վայոց ձորի վանքերը, այդ ցուցակում անպայման կհիշատակեր այդ անունը: Մանավանդ որ պատմիչը ցուցակում հիշում է նույնիսկ աննշան վանքերի անուններ: Նկատենք նաև, որ Ստեփանոս Օրբելյանը հենց Գլաձորի դպրոցում էր ուսում ստացել իր իսկ վկայությամբ⁷¹:

Մեր կարծիքով, Օրբելյանը հիշում է այդ վանքի իրական Թանահատ անունը, որը գալիս էր դեռևս 7—8-րդ դարերից: Իսկ այն հարցին, թե ինչու Օրբելյանը չի հիշատակում Գլաձոր անունը կամ համալսարանը, որոշակի կարելի է պատասխանել: Ստեփանոս Օրբելյանը իր Պատմությունը ավարտել է 1297 թվականին⁷², իսկ Գլաձոր անունը 1291—1302 թվականներին, ինչպես տեսանք, սուկ մականուն էր և որոշակի պաշտոնական բնույթ չուներ: Այդ պատճառով էլ պատմիչը ամենուրեք նշում է միայն Թանահատ անունը:

Պետք է ենթադրել, որ «Աղբերց վանք» անվանումը, որը նշանակում է աղբյուրների վանք (գրաբար աղբիր-հոգնակի՝ աղբերց) կրում է գուտ տեղագրական բնույթ և կասվում է վանքի շրջապատում գոյություն ունեցած ինչ որ աղբյուրների հետ: Թանահատի վանքը կառուցված է մի ամառի բարձունքի վրա, ուստի վանքը, ինչպես և որևէ բնակավայր այստեղ չէր կարող գոյություն ունենալ առանց ջրի և, քանի որ վանքի մերձակալքում գետ կամ գետակ չկա, ապա կենարար ջուրը կարող էր ստացվել միայն աղբյուրներից: Իրոք Թանահատի վանքից փոքր ինչ հյուսիս՝ ձորակի մեջ գտնվում են երկու հորդատառ աղբյուրներ, որոնք և ապահովել են վանական միաբանությունը ջրով: Այդ աղբյուրների

61

⁷⁰ Ղ. Ավիշան, Սիսական, էջ 131, տե՛ս հիշատակարանի լուսանկարը:

⁷¹ Ստ. Օրբելյան, ԱԶԿ. աշխ., էջ 478:

⁷² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 104:

Աշահակությունն այնքան մեծ է եղել, որ վանքը ժողովրդական բնորոշ մտածողությամբ ստացել է «Աղբերց վանք» անվանումը, որը փաստորեն «Թանատ, Թանահատ—Գլածոր» անվանը կցվող լրացուցիչ անուն էր:

Գլածոր անունով մեզ ոչ մի արձանագրություն չի հասել, քանի որ նվիրատուները իրենց նվերը պետք է տալին ոչ թե Գլածորի դպրոցին, այլ գործող հոգևոր կենտրոնին (սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան): Եվ պատահական չէ, որ սբ. Ստեփանոս նորակառույց եկեղեցին 1280—1330-ական թվականներին, այսինքն՝ այն տարիներին, երբ բուն կերպով ուսումնագիտական գործունեություն էր ծավալվել համալսարանում, ստացել է բազմաթիվ նվերներ՝ հողամասեր, այգիներ, ջրաղացներ, դրամ և այլն, որոնց մասին խոսում են նրա պատերին փորագրված արձանագրությունները: Դրանցում ոչ մի ակնարկ չկա բարձրագույն դպրոցի և նրա ակադեմիայի գործիչների մասին: Իսկ ձեռագիր արտագրող գիշ-կազմողները իրենց աշխատանքը հիմնականում կատարում էին համալսարանական շենքում և այդ պատճառով իրենց կազմած հիշատակարաններում նշում են, մի քանի դեպքում՝ **Աղբերց վանք**, իսկ հիմնականում՝ **Գլածոր** անվանումները:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Թանահատի նման խոշոր օջախում Գլածորի համալսարանի գործունեության տարիներին ոչ մի ձեռագրում վանքի մասին որևէ հիշատակություն չկա: Այդ նկատի ունի Գ. Հովսեփյանը, երբ գրում է. «Հավանական չենք համարում, սակայն որ ԺԳ դարի կեսերից մինչև ԺԴ-ի կեսերը արձանագրություններով հարուստ մի վանքում, ուր եղել են և առաջնորդ «վարդապետ»-ներ, այդքան ամուլ լինել ձեռագրական արվեստի կողմից»⁷³: Մենք հաստատում ենք այս միտքը, միայն թե դա պետք է հասկանալ հետևյալ իմաստով. Թանահատում գրված ձեռագրերը մեզ հայտնի են Գլածորի անվան տակ, մինչդեռ իրականում այդ ձեռագրերը ընդօրինակվել կամ արտագրվել են նույն Թանահատի վանքում, ուր և տեղավորված էր Գլածորի համալսարանը:

Թանահատի վանական համալիրի մասին Գ. Հովսեփյանը եզրակացնում է. «Ինչպիսին էլ լինի, իրողություն է, որ վանքի դիրքը ԺԴ դարի կեսերից հետո՝ շատ երկրորդական էր»⁷⁴: Իրոք

որ, Գլածորի համալսարանի գործունեության ընդհատումից հետո շատ չնչին ու կցկտուր մի քանի տեղեկություններ ունենք Թանահատի վանքի մասին: Դրանք՝ ձեռագիր մեկ-երկու գրքեր են, տապանաքարեր և խաչարձաններ, որոնցից վերջինը թվագրվում է 1605 թվականով:

* * *

Ամփոփելով Թանահատի վանքի տարածքում Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի կատարած հնագիտական պեղումների արդյունքները, մատենագրական աղբյուրների և փմագիր արձանագրությունների տրվյալները, կարելի է անել մի շարք եզրահանգումներ:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված տապանաքարերը, որոնց վրա փորագրված են Գլածորի համալսարանի գործունեությունից մեզ հայտնի մի շարք ուսուցչապետերի անուններ, ուսումնական նպատակներով օգտագործելու համար լիովին բավարար ճարտարապետական կառույցը, ինչպես նաև պեղումներով ի հայտ եկած մի շարք կողմնակի տվյալներ, լրացվելով գրավոր աղբյուրներից մեզ հայտնի վկայություններով, հնարավոր դարձրին վերջնականապես հիմնավորել, որ Գլածորի համալսարանը գործել է Թանահատի վանական համալիրում:

Պեղումներից պարզվեց նաև, որ Թանահատի հնագույն եկեղեցին բազիլիկ ոճի ճարտարապետական կառույց է և կերտվել է 5—7-րդ դարերում: 735 թվականին Մոզ ավանում սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի աճյունը սբ. Խաչի վանքից տեղափոխում են և հողին հանձնում Թանահատի վանքում: Հավանական է, որ Թանահատի եկեղեցին մինչև 735 թվականը կրում էր Ստեփանոս Նախավկայի անունը, որը և նախապատվություն տրվեց թանահատցիներին՝ Ստեփանոս Սյունեցուն թաղելու իրենց վանքում: Պատահական չպետք է համարել, որ Թանահատ—Գլածորում արտագրված կամ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում եկեղեցին վերագրում են և Ստեփանոս Սյունեցուն, և Ստեփանոս Նախավկային: Սյունեցու գերեզմանի վրա 8-րդ դարում թանահատցիները կառուցում են մի փոքրիկ մատուռ, որի մնացորդները հայտնաբերվեցին բազիլիկ եկեղեցու հարավ-արևելյան արտաքին անկյան մոտ:

11—12-րդ դարերում բազիլիկ եկեղեցին ավերվում է օտար նվաճողների կողմից:

⁷³ Գ. Հովսեփյան, ճշվ. աշխ., էջ 243:

⁷⁴ Նույն տեղում:

Վասակ Խաղբակյանը, որի տիրույթների մեջ էր մտնում Թա-
նահատի վանական համալիրը, Հայր Սարկավագի առաջնորդու-
թյամբ այն վերակառուցում է 1215 թվականին: Վերակառուցված
եկեղեցին կրում էր սբ. Ստեփանոս անունը, այդ երևում է 1250-
ական թվականներին Օրբելյան տոհմի Լիպարիտ իշխանի չորս
որդիների նորահայտ նվիրատվական արձանագրությունից, որտեղ
նրանք **Թանահատի վանքի սբ. Ստեփանոս** եկեղեցուն զանազան
արժեքներ են նվիրում:

Թանահատի վանքը բարգավաճում է հատկապես Վասակի
որդի Պոռշ իշխանի օրոք (1223—1284 թթ.): 1273—79 թվական-
ներին Պոռշ իշխանի հրամանով բազիլիկ եկեղեցուց քիչ հյուսիս
կառուցվում է մի նոր գմբեթահարկ եկեղեցի սբ. Ստեփանոսի ա-
նունով, որի հիմքում դրվում են Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպո-
սի մասունքները: Նույն ժամանակում բազիլիկ եկեղեցին թեթևա-
կի վերակառուցման է ենթարկվում Խելաշահ անունով մեկի կող-
մից: Ոչ միայն Խելաշահը, այլև նրա որդիները, դուստրերը, թոռ-
ները և հմրսները բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարում
Թանահատի վանական միաբանությանը, որոնց մասին հիշատակ-
վում է համալիրում պահպանված փիմագիր արձանագրություն-
ներում: Հավանաբար, այս ժամանակներում էլ ավելացվում են
բազիլիկին կից չորս նոր աշխատասենյակ-խցերը, ինչպես նաև
եկեղեցու գավիթը: Բազիլիկին կցակառուցում են մի քանի բա-
ժանմունքներով տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքեր, ո-
րոնց մեջ պեղումների ժամանակ բացվեցին թոնիրներ, սանդեր,
խմորի քարե տաշտեր, խոհանոցային և սեղանատան խեցեղեն
առարկաներ, դանակներ և այլն:

1282 թվականից Պոռշ իշխանի հրավերով, Ներսես Մշեցի
ուսուցչապետն իր աշակերտներ Եսայի Նչեցու, Դավիթ Սասնե-
ցու, Ստեփանոսի և ուրիշների հետ Մշո Առաքելոց վանքից տե-
ղափոխվում է Թանահատի վանք և պնտեղ հիմնում Գլաձորի հա-
մալսարանը: Որպես համալսարանական շենք օգտագործվում է
վերակառուցված բազիլիկ եկեղեցին իր վեց աշխատասենյակ-խը-
ցերով, նորակառուց գավթով և տնտեսական բաժանմունքներով:

1284 թվականին Ներսես Մշեցին վախճանվում և թաղվում է
Թանահատ—Գլաձորում: Սբ. Նշան կոչվող մատուռ-դամբարանը,
հավանորեն, կառուցվել է հենց նրա գերեզմանի վրա:

Թանահատ—Գլաձորում են մահանում համալսարանի ուսուց-
չապետերից Դավիթ Սասնեցին, Գրիգորը, Ստեփանոսը, Սարգի-

սը և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ թաղված են հիմնականում սբ.
Ստեփանոս գմբեթահարկ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, միև-
նույն շարքում: Նրանց տապանաքարերը համապատասխան ար-
ձանագրություններով բացվել են պեղումների ընթացքում:

1338 թվականին վախճանվում է Եսայի Նչեցին՝ համալսա-
րանի ռաբունապետը և խոշոր գիտնականը, որը դեռևս իր կեն-
դանության օրոք բարձր էր գնահատվել ժամանակակիցների կող-
մից ու դասվել սրբերի կարգը: Ուստի նրան թաղում են համալ-
սարանական շենքի (բազիլիկ եկեղեցու) հյուսիս-արևելյան խո-
րանի մեջ, խախտելով եկեղեցական այն կանոնը, որով վանքե-
րում թաղումն արգելվում էր:

Եսայի Նչեցու մահից հետո, երբ խիստ նվազել էր Թանահատ—
Գլաձորի հովանավոր Պոռշյանների իշխանական տան քաղաքա-
կան ազդեցությունը և թուլացել էր նրա տնտեսական հզորությու-
նը, համալսարանի ուսուցչապետերի մի զգալի մասը հեռանում
է Թանահատ—Գլաձորից և տարբեր տեղերում հիմնադրում նոր
դպրոցներ: Դրանցից հիշատակության արժանի են Տիրատուր Կի-
լիկեցու հիմնադրած դպրոցը Հերմոնի վանքում, Հովհան Ռոտունե-
ցու դպրոցը Տաթևում, Մխիթար Սասնեցունը՝ Մեծօփա վանքում,
Մկրտիչ րաբունու դպրոցը Թեղեկյաց վանքում և ուրիշներ:

Գլաձորի համալսարանի գործունեությունը Թանահատի վան-
քի համալիրում այդ տարիներին խիստ մեծացնում է վերջինիս հե-
ղինակությունը շրջակա բնակչության մեջ: Դրանով պետք է բա-
ցատրել 1280-ից մինչև 1350-ական թվականները Թանահատի
վանքին տրված բազմաթիվ նվիրատվությունները՝ հողամասերի,
ջրաղացների, այգիների, դրամի ձևով, որոնց մասին սբ. Ստեփա-
նոս եկեղեցու պատերին փորագրվել են բազմաթիվ նվիրատվա-
կան արձանագրություններ: Նվիրատուների թվում են 13—14-րդ
դարերի աչքի ընկող գործիչներ, իշխանական տների ներկայա-
ցուցիչներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ:

Գլաձորի համալսարանի գործունեության դադարումից հետո
Թանահատի վանական կենտրոնը աստիճանաբար կորցնում է իր
հեղինակությունը և 15—16-րդ դարերում դառնում շատ սովորա-
կան մի վանական միաբանություն: 14-րդ դարի երկրորդ կեսից
մինչև 16-րդ դարը Թանահատում արտագրված մատյաններից
մեզ է հասել ընդամենը երեք ձեռագիր:

15—16-րդ դարերում գոյություն ունեցող քաղաքական անկա-
յուն փիճակը, Հայաստանին տիրելու համար թուրք-պարսկական
5—Գլաձոր

չդադարող պատերազմները, Շահ Աբասի՝ 1604—1605 թթ. կազմակերպած մասսայական գերեվարությունը Թանահատի վանքի ամայացման պատճառը դարձան: Միաբանությունը ցրվեց կամ գերեվարվեց, շենքերի մեծ մասը վերածվեց փլատակների: Դրա հետևանքով էլ հետագա դարերում բնակչության կողմից մոռացվեց Գլաձորի համալսարանի և անունը, և տեղադրությունը:

Թանահատի վանական համալիրը մնաց լքյալ փինակում մինչև 17—18-րդ դարերը, երբ այնտեղ վանքի տարածքում բնակություն հաստատեց թուրքալեզու մահմեդական եկվոր բնակչությունը: Նորաբնակները նախկին միաբանության և վանքի շրջակա բնակելի տները հարմարեցրին իրենց կարիքների համար: Նրանք որպես շինաքար հիմնականում օգտագործում էին հնավայրի մըշակված քարերը: Նրանք նույնիսկ հասցրեցին փոխել վանքի անունը՝ ելնելով շինաքարի սև գույնից, եկեղեցին վերանվանվեց «Ղարավանք» (Սև վանք): Այդ անունով էլ Թանահատի վանքը հայտնի դարձավ 1828 թվականի Թուրքմենչայի պայմանագրի հետևանքով Վայոց ձոր գաղթած պարսկահայ բնակչությանը:

Վանքի իրական անունը՝ Թանահատ, վերականգնվեց տեղագրագետ ուսումնասիրողների ջանքերով, իսկ մեր պեղումները ավելի հիմնավոր դարձրին այն տեսակետը, որ այստեղ է գործել Գլաձորի հուշակավոր համալսարանը:

Գ Լ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ո Վ

Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ո Վ Հ Ա Յ Տ Ն Ա Բ Ե Ր Վ Ա Մ Հ Ն Ա Գ Ի Տ Ս Ա Կ Ա Ն Ա Ռ Ա Ր Կ Ա Ն Ե Ր Ը

Պեղումների ընթացքում գտնված առարկաների ուսումնասիրությամբ կարելի է պատկերացում կազմել տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի տնտեսության, արհեստի, արվեստի ու առևտրի զարգացման մակարդակի, այդ հնավայրում բնակված մարդկանց զբաղմունքի, ճաշակի, առևտրական կապերի մասին, մանավանդ, եթե հնարավոր լինի որոշ լրացումներ կատարել գրավոր աղբյուրների ընձեռած տեղեկություններով:

Նախապես անհրաժեշտ է նշել, որ բոլոր առարկաները հողի տակ չունեն միևնույն դիմացկունությունը, և նրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում իսպառ ոչնչանում է (կաշվե, փայտե, նուրբ մետաքսաթել և այլ առարկաները անհետ կորչում են): Հետևաբար, պեղումների ժամանակ նրանց բացակայությունը չի նշանակում, թե տվյալ բնակավայրի բնակչության կենցաղում դրանք չեն եղել: Ընդհանրապես, արհեստի առարկաների մասին խոսելիս, ինչպես պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանն է նշում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ երկու տարբեր ձևերը. մեկը՝ բուն արհեստն է իր մասնագետ արհեստավորով, որն ապրում է քաղաքում և առարկաներ է պատրաստում շուկայի համար, մյուսը՝ տնայնագործն է, որը բնակվելով գյուղերում և փոքր ագարակներում, հաճախ նաև՝ վանական համալիրներին մոտ, մեծ հմտություն չունի և տվյալ արհեստով զբաղվում է, որպեսզի մասամբ բավարարի իր շրջապատի առօրյա կարիքները¹:

Ահա այս առումով մենք պետք է դիտենք Գլաձորի վանական համալիրում պեղումներով հայտնաբերված նյութերն ու արհեստի առարկաները, զանազանելով մասնագետ արհեստավորի և տեղական տնայնագործի արտադրանքը միմյանցից:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Գլաձորի հուշարձանախմբի պե-

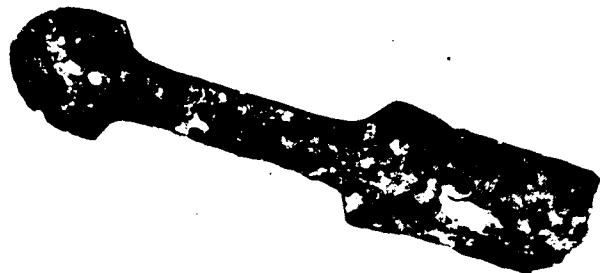
¹ Կ. Ղաֆադարյան, Գլին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, էջ 154:

դումների ընթացքում շատ քիչ նյութեր են գտնվել, համեմատած միջնադարյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի հետ: Մի կողմից դա կարելի է բացատրել տեղի միաբանության համեստ կյանքով ու առտնին իրերի նկատմամբ նրանց ոչ մեծ պահանջարկով², մյուս կողմից՝ այն հանգամանքով, որ Թանահատ—Գլաձորի բնակչությունը (նկատի ունենք վանական միաբանությունը) հանկարծակի չի թողել և հեռացել այնտեղից, որպեսզի նրա օգտագործած առարկաները տեղում անխաթար մնային: Կյանքը այնտեղ մահացել է դանդաղորեն: Ուստի նրանց օգտագործած պիտանի իրերն էլ կամ տեղափոխվել են այնտեղից հեռացածների կողմից, կամ շարքից դուրս գալով, դեն են նետվել ու անհայտ կորել մեզ համար:

Այսուհանդերձ, պեղումների ընթացքում ի հայտ բերված հնագիտական առարկաների ուսումնասիրությունը որոշակի նպաստ կարող է բերել Գլաձոր—Թանահատի վանական կենտրոնի և բարձրագույն դպրոցի պատմական կյանքի տարեգրության դրվագները վերականգնելու համար: Ուստի համառոտակի, ընդհանուր գծերով տալիս ենք հնագիտական գտածոների բնութագիրը:

ՄԵՏԱՂԵ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ: Թանահատ—Գլաձորում գտնված մետաղե իրերը շատ սակավաթիվ են: Դրանք հիմնականում երկաթից են ու պղնձից:

Երկաթե իրերից առաջին հերթին աչքի է ընկնում կեսից կոտրված մի դաշույն: Պահպանվել է վերին մասը դաստակի հետ միասին. երկարությունը 23 սմ է, իսկ դաստակինը՝ 13: Դաստակի վրա պահպանվել է երկու անցք՝ կոթը ամրացնելու համար:

Նկ. 27. Երկաթե դաշույն, բեխ:

Դաստակի գրովը կորնթարդ է, իսկ միջնամասի հետ միանում է թեք անցումով: Դաստակի բռնակի միջնամասի լայնությունը 2,5 սմ է: Հաստության մասին դատել չենք կարող, որովհետև չեն

² Ստ. Օրբելյան, Աշվ. աշխ., էջ 143:

պահպանվել փայտե կամ ոսկրե այն հատվածները, որոնք զամերով ամրացվել են դաշույնի երկաթե բռնակի վրա: Դաշույնի գործող մասը երկսայրի է ու խիստ տափակ: Նրա լայնությունը 5 սմ է: Գործող մասի կենտրոնից, երկու կողմից անցնում են երեք ակոսավոր փոսիկներ, որոնք բնորոշ են մեր միջնադարյան հնավայրերից գտնված համանման դաշույններին:

Նման տիպի դաշույններ գտնվել են Անբերդ քերդ-դղյակի պեղումների ժամանակ³: Դրանցից մեր օրինակը տարբերվում է նրանով, որ եթե Անբերդի դաշույնները բռնակի կողմից դեպի գործող մասը գնալով լայնանում են, ապա սրա գործող մասը պարզ երևում է, որ գնալով պետք է նեղանա և ծայրը բնականաբար վերջանում է սուր մասով: Այս օրինակը առավել նմանվում է Անիի պեղումներից գտնված դաշույնին:

Ուսումնասիրվող դաշույնի թվագրման հարցը խիստ դժվար է որոշել, քանի որ այն գտնվել է սր. Ստեփանոս եկեղեցուց քիչ հեռու, բնակելի մի շենքի արտաքին պատի տակ, հիմքին մոտ: Հետևաբար միայն շերտագրությամբ առաջնորդվելը այստեղ մեզ կհանգեցնի որոշակի սխալ եզրակացության: Ուստի համեմատելով Անիում և Անբերդում գտնված դաշույնների հետ, մենք այն թվագրում ենք 13—15-րդ դարերով:

Թանահատ—Գլաձորում գտնվել է նաև մի բաձ, որը համեմատաբար լավ է պահպանվել և ոչնչով չի տարբերվում ներկա-

Նկ. 28. Երկաթե բաձ:

յումս ալգեփորձական շրջաններում օգտագործվող թուփչակավոր բաձերից: Նրա կոթառի մի մասը ժամանակին ջարդվել է ու ենթարկվել նորոգման. պարզ երևում են նորոգման հետքերը: Նրա

³ Ս. Հարությունյան, Անբերդ, Երևան, 1978, էջ 84—85:

ման տիպի բաճ գտնվել է Դվինի միջնաբերդի պեղումների ժամանակ: Կ. Ղաֆադարյանը այն համեմատում է Ադթամարի տաճարի պատերի վրա 10-րդ դարում քանդակված նմանատիպ բաճի հետ⁴: Գլածորում գտնված բաճը ոչնչով չի տարբերվում Դվինում գտնված բաճից, բայց հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բաճերը իրենց ձևի տեսակետից խիստ պահպանողական են եղել, մեր օրինակը թվագրում ենք 13—15-րդ դարերով:

Պեղումների ընթացքում գտնված հաշորդ առարկան երկաթե մի մկրատ է, որի գործող մասի ծայրը կտրտված է: Պահպանվել են գործող մասը 6 սմ երկարությամբ և նրա շարունակությունը

Նկ. 29. Երկաթե մկրատ:

կազմող երկու թևերը, որոնք իրար հետ նույնպես ամրացված են երկաթե գամի օգնությամբ: Մկրատի թևերի գլուխները կտրացված են և միացված իրար, որով ստացվել են 2 սմ տրամագծով օղակներ: Երկաթե մկրատի հայտնաբերումը միջին դարերի հայկական հուշարձաններում նոր երևույթ չէ: Նման տիպի երկու մրկրատ գտնվել է Դվինի պեղումների ժամանակ⁵: Պեղումների ղեկավար Կ. Ղաֆադարյանը այդ առթիվ գրում է. «1948 և 1949 թըվականներին միջնաբերդում գտնվեցին երկու մկրատ՝ մեկը մեծ և մյուսը՝ փոքր, որոնք իրենց ձևերով և երկարությամբ գրեթե չեն տարբերվում այժմյան գործարանային մկրատներից»⁶: Եվ իրոք, մեր գտած օրինակը նույնպես պատրաստված է կոման եղանակով, բայց շատ նրբին է ու քիչ է տարբերվում մեր օրերում օգտագործ-

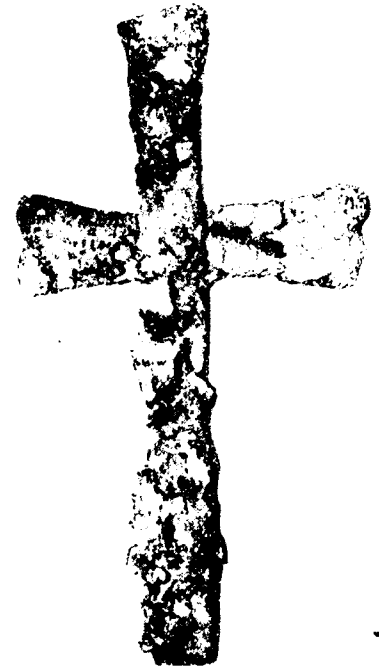
⁴ Կ. Ղաֆադարյան, Ազվ. աշխ., էջ 156—157, ԱԿ. 137 և 138:

⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Ազվ. աշխ., էջ 159, ԱԿ. 141:

⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Ազվ. աշխ., էջ 160:

վողներից: Դատելով մկրատի մըշակման բարձր տեխնիկայից, պետք է կարծել, որ այն բերված է հարևան որևէ խոշոր երկաթագործական կենտրոնից և մասնագետ դարբին արհեստավորի արտադրանք է:

Երկաթից պատրաստված իրերի թվին է պատկանում մի քանաթև խաչ: Խաչի թևերը ոչ թե կոնված են միակտոր երկաթից, այլ իրար են միացված գամերի օգնությամբ: Նրա չափերն են. երկարությունը՝ 8 սմ, բռնակի հետ միասին՝ 11 սմ: Խաչաթևերի հարաբերությունը հետևյալն է. հորիզոնականինը՝ երկուական սանտիմետր, վերինը՝ 2,3 սմ, ներքևինը՝ 5 սմ: Խաչաթևերի միացման տեղերում դրանց լայնությունը 0,8 սմ է, իսկ դեպի

Նկ. 30. Երկաթե քանաթև խաչ:

ծայրերը լայնանալով հասնում են 1,3 սմ-ի: Խաչի բռնակը ամբողջությամբ չի պահպանվել, հետևաբար մենք չենք կարող գահափար կազմել նրա օգտագործման նպատակի մասին: Հնարազույն առարկա է եղել կամ գուցե և ամրացվել է որևէ առարկայի վրա: Նման տիպի խաչեր գտնվել են Հայաստանի միջնադարյան տարբեր ժամանակներին պատկանող հնավայրերի պեղումների ընթացքում⁷, բայց դրանք կամ վզից կախելու համար են նախատեսված եղել, ինչպիսիք են Դվինում գտնվածները, կամ կոթառավոր են ու մեծ (Անբերդ) և ինչպես հնագետներն են պնդում, վորքերի առջևից տարվող խաչեր են եղել:

Մեր կողմից հայտնաբերված խաչը պետք է համեմատել Անբերդում՝ եկեղեցուց հարավ գտնվածի հետ, որը չափերով հա-

⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 171, ԱԿ. 139, Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, Երևան, 1962, էջ 60, ԱԿ. 141, Ս. Հարությունյան, Անբերդ, էջ 91—93, գծագիր № 19, և այլն:

մարյա համընկնում է, ուստի ինչպես Ս. Հարությունյանն է պընդում՝ «... օգտագործվել է եկեղեցական արարողությունների ժամանակ, բանի որ չափերով փոքր է և գտնվել է եկեղեցու մոտերքից»⁸: Իրոք որ, Գլաձորում հայտնաբերված երկաթե խաչը նույնպես գտնվեց 13-րդ դարում վերակառուցված եկեղեցու շրջապատի համապատասխան շերտի պեղումների ժամանակ, ուստի մենք այն թվագրում ենք Գլաձորի գործունեության բուն ժամանակներով, այն է՝ 13—14-րդ դարերով: Թանահատ—Գլաձորում գտնված միակ պղնձե առարկան մի փոքրիկ զանգ է, որի մասին հիշատակել ենք հուշարձանի մաքրման-պեղման աշխատանքները նկարագրելիս: Չանգի չափերն են. բարձրությունը՝ 8 սմ, ներքևի բերանի բացվածքը՝ 5 սմ: Այն վերին մասում ունի բունակատիպ հարմարանք: Չանգը գտնվեց բազիլիկ եկեղեցու և սբ. Ստեփանոսի միջև ընկած տնտեսական շինության մեջ՝ հողի տակ, 1,10 սմ խորությունում: Նրա հետ գտնվեցին նաև երկաթե դանակի ոսկրե կոթառ և այլ մանր առարկաներ:

Չանգեր Հայաստանում շատ են գտնվել, որոնցից աչքի է ընկնում 19-րդ դարի վերջին Հաղարծնում գտնվածը: 1970 թվին Տաթևի վանքի գավթի պեղման-մաքրման ընթացքում գտնվեցին պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով ձուլված հսկա զանգերը: Բայց դրանք ծառայել են ուրիշ նպատակի համար: Համեմատաբար փոքր զանգեր գտնվել են նաև Գառնիի պեղումների ժամանակ⁹: Ըստ Բ. Առաքելյանի, դատելով զանգերի չափերից, դրանք գործածվել են ուղտերի, ձիերի ու ավանակների վզից կախելու համար: Բարավանների ուղտերը, ձիերն ու ջորիները զանգակներով զարդարելը շատ հին սովորություն էր, որը պահպանվելով հասել է մինչև մեր օրերը:

Թանահատ—Գլաձորի պեղման-մաքրման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված մետաղե առարկաների մեջ իր առանձնակի տեղն ունի բրոնզե մի կանթեղ-խնկաման, որը գտնվեց վանքից դեպի արևմուտք իջնող թեք լանջի վրա: Կանթեղը կարելի է դասել միջնադարյան Հայաստանի պղնձագործ վարպետների լավագույն ստեղծագործությունների թվին: Այն ձուլել են մոմե կաղապարի մեջ, իսկ այնուհետև ենթարկել լրացուցիչ մշակման: Կանթեղի վրա պատկերված են Քրիստոսի կյանքը պատ-

Նկ. 31. Քրիստոսի վաբբ պատկերով բրոնզե կանթեղ-խնկանոց XI—XII դդ.:

Նկ. 32. Բրոնզե ծխաման:

կերող դրվագներ՝ Ծնունդ, Մկրտություն, Դատավարություն, Խաչելություն և Թաղման ու Համբարձման տեսարանները: Կանթեղի հատակին դրսի կողմից նույնպես պատկերված է Քրիստոսը գահին նստած, գավազանը ձեռքին: Միայն այս պատկերն է, որ ձուլումից հետո չի ենթարկվել լրացուցիչ հարդարման:

⁸ Ս. Հարությունյան, Եզվ. աշխ., էջ 91:
⁹ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 56—57:

Կանթեղ-խնկամանը լավ է պահպանված, պատկերները արտահայտիչ են թեթև ու սահուն անցումներով, մեղմ զարդագծերով: Հաճախ միևնույն պատկերի վրա ներկայացված են մի քանի դեմքեր, հարստացնելու համար պատումի բովանդակությունը: Նըրա չափերն են. բարձրությունը՝ 11 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 12 սմ, նստուկինը՝ 7,5 սմ, իրանի լայնացող մասի տրամագիծը՝ 14,5 սմ:

Համանման կանթեղ-խնկանոցներ Հայաստանում գտնվել են մի քանի հատ, որոնք հրատարակվել են տարբեր ուսումնասիրողների կողմից⁹: Դրանք հավանաբար ծագում են Անիից: Ընդհանրապես նման տիպի կանթեղ-բուրվառները սկսվել են արտադրվել առաջին անգամ 5—6-րդ դարերում Սիրիա—Պաղեստինում, այնուհետև տարածվել քրիստոնյա մյուս երկրներում: Հավանաբար դրանց օրինակով մեզ մոտ՝ Հայաստանում սկսել են կանթեղ-խնկանոցներ պատրաստել համեմատաբար ավելի ուշ՝ 11—12-րդ դարերում: Հայաստանում հայտնաբերված կանթեղները աչքի են ընկնում իրենց վրա եղած պատկերագրությունների, պատրաստման տեխնիկայի ու զարդանների առանձնահատկությամբ, որով և տարբերվում են 5—6-րդ դարերում արտադրվածներից:

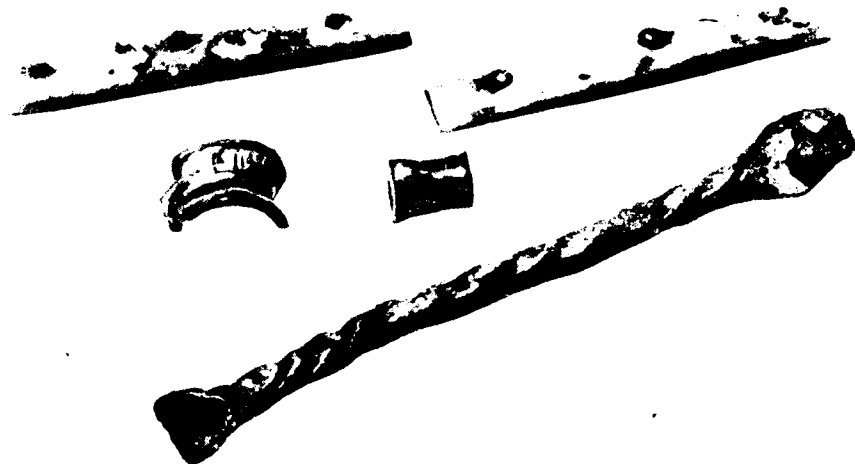
Հաջորդ առարկան նույնպես բրոնզից է: Այն իրենից ներկայացնում է ուշ միջնադարում այնքան տարածված կավե ծխամորճի կրկնօրինակ: Բրոնզե ծխամորճերը հիմնականում տարածված են եղել հայկանյալ թերակղզու երկրներում և Հայաստանում համարյա թե չեն հանդիպել, այս առումով մեր գտածը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Ծխամորճի վրա բացակայում է որևէ զարդանախշ, որև այնքան բնորոշ է կավե ծխամորճերին, բայց ունի լավ տեսք և հաճելի դիտվում է: Այն ձուլածո է ու ինչպես կարելի է դատել առարկայից, կոթունն ու բաժակը միասին են ձուլել: Կոթունը քիչ երկար է բաժակի համեմատությամբ: Իսկ բաժակը հիմքում լինելով ուռուցիկ, լայնանում է բերանի մասում և կազմում ոչ կանոնավոր շրջանագիծ: Ծխամորճը գտնվել է տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույցի ներսում՝ 80—100 սմ խորության վրա, պղնձե զանգակի հետ միասին, ուստի այն թվագրում ենք 14—16-րդ դարերով, շնչյաձ չունենք համապատասխան համեմատու-

⁹ Վ. Ն. Հակոբյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը 9—13-րդ դդ. տե՛ս, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, № 10, Երևան, 1951, էջ 38—42:

Նկ. 33. Մետաղե սարքեր և սարկաներ:

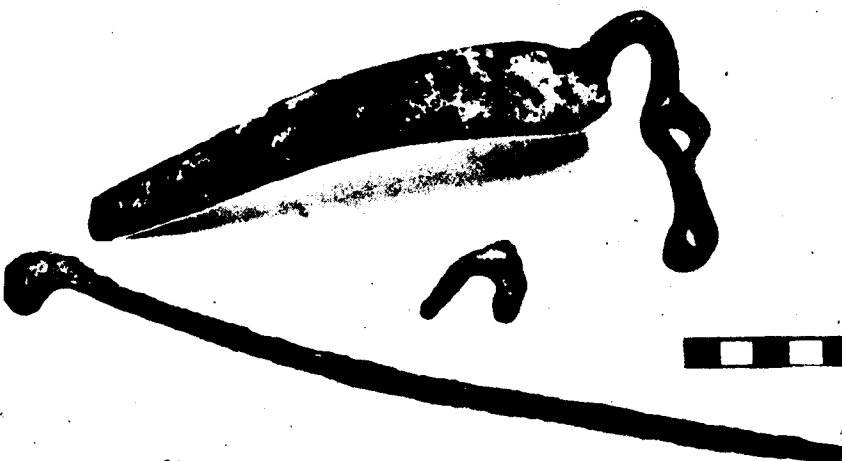
Նկ. 34. Ոսկրե սրիճգճներ, ապակե անոթից առարկաներ և երկաթե բռնակ:

թյուն: Սա պետք է որ ժամանակակից լինի միջնադարյան Լոռի քաղաքի, Բջնիի, Երևանի, Կումայրիի, Գառնիի և Դվինի հնավայրերից հայտնի կավե ծխամորճերին:

Թանախատ—Գլաձորի պեղումներից հայտնաբերված մյուս առարկան երկաթե քառանկյունի մի օղ է, որը հավանաբար ծառայել է երկաթե չծալվող դանակների կոթառի և պոչուկի միացման համար: Հաջորդը պղնձե մի թիթեղ է, որը կենտրոնում ունի փոքրիկ անցք: Թիթեղի վրա նշմարվում են կտորի դաջվածքի հետքեր: Կարելի է ենթադրել, որ այդ թիթեղը, հավանաբար, կարված է եղել ինչ-որ մի գործվածքի վրա: Իսկ թե ինչ նպատակի է ծառայել, դժվարանում ենք որոշակի եզրակացության հանգել:

Պեղումների ընթացքում հաճախակի էին հանդիպում երկաթե պայտեր, որոնցով պայտում էին եզները, ավանակները ու ձիերը: Դրանց մեջ կան կիսալուսնաձև պայտեր, որոնց երկու ծայրերը թեքված են դեպի ներսի կողմը: Պրոֆ. Բ. Առաքելյանը գտնում է, որ նման տիպի երկաթե առարկաները կարող էին ամրացվել փայտե կահույքի ոտքերին: Չծխտելով նման հնարավորությունը, այնուամենայնիվ, մենք հակված ենք այն կարծիքին, որ **Թանախատ**—Գլաձորում գտնվածները հիմնականում ծառայել են որպես ավանակների պայտեր:

Հանդիպում են նաև ինչ-որ անհայտ առարկայի երկաթե պոչ-բռնակներ: Դրանցից մեկի երկարությունն է 15 սմ, միացման տեղում տափակ է, որը խոսում է պղնձաեռի օգնությամբ հիմնական առարկային միացնելու մասին, իսկ ողջ իրանը կռելու և ապա

Նկ. 35. Երկաթե մկրատի թև, մետաղե ձող և գամ:

պտտեցնելու օգնությամբ գեղեցիկ տեսք է ստացել: Պոչ-բռնակի վերջին ծայրը կռելով տափակացրել են և ապա՝ երկտակ ծալել դեպի ներս: Այն միանգամայն հարմար է ձեռքով բռնելու համար:

Թանախատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ համարյա ամեն օր դուրս էին գալիս երկաթե մեծագույն գամեր, որոնք սովորաբար կլոր են, թեև կան նաև տափակ, մեծ գլուխ ունեցողներ: Այդ գամերը ծառայել են տարբեր նպատակների համար: Մասնավորապես, դրանցից շատերը, որ հաճախ գտնվում էին կղմինդրածածկ եկեղեցու պեղումների ընթացքում, կղմինդրը միացրել են շաղախին: Կան նաև այնպիսիները, որոնք ծառայել են իբրև զարդաքենոներ, իսկ սովորական գամերը հիմնականում օգտագործվել են կենդանիների ոտքերը պայտելու համար: Դրանք շատ տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս:

ՔԱՐԵ ՍԱՐՔԵՐ ԵՎ ԻՐԵՐ: Ինչպես Հայաստանի բոլոր գավառներում, նույնպես և Վայոց ձորում թե շինարարության և թե զանազան սարքերի ու գործիքների համար պիտանի քարեր շատ կան: Այդ է պատճառը, որ հայ ժողովուրդն իր տնտեսության մեջ ու կենցաղում հնուց ի վեր հպճախ է օգտագործել քարե սարքեր ու հարմարանքներ:

Թանախատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ չեն հանդիպել ոչ ձիթհանի քարեր և ոչ էլ ջրաղացի, բայց դա դեռևս ապացույց չէ, որ Գլաձորի շրջապատում չեն օգտագործվել նման տիպի արտադրական սարքեր: Այդ միտքը լրացվում է **Թանախատ**—Գլաձորի վանական համալիրի պատերին փորագրված բազմաթիվ նրվիրատվական արձանագրություններով:

5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու գավթի ու տնտեսական նրշանակություն ունեցող շինության պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին իրենց չափերով բավականին խոշոր քարե երկու տաշտեր: Դրանք ամբողջական չեն, բայց պահպանված մասից կարելի է դատել դրանց հսկա չափերի մասին: Չարմանք է պատճառում այն հսկայական աշխատանքը, որ գործադրել է քարագործ վարպետը միակտոր քարից այն տաշելու, հղկելու և համապատասխան տեսքի բերելու համար:

Հայաստանում մեզ հայտնի են քարե տաշտեր տարբեր տեղերից, մասնավորապես Լոռի բերդից: Բայց դրանք իրենց ձևերով նման չեն այս տաշտերին և օգտագործվել են հիմնականում Լոռու բաղնիքների լողարաններում՝ տաք և սառը ջրերի համար:

Նկ. 36. Քարե տաշտի մի մաս:

Նկ. 37. Քարե սանդ:

Նկ. 38. Քարե սանդ վարսանդի հետ միասին:

Իսկ Թանահատ—Գլաձորում գտնվածները, պարզ երևում է, օգտագործվել են խմոր հունցելու համար և պատահական չէ, որ դրանք գտնվել են տնտեսական շինության մեջ՝ մեծ թոնրի կողքին: Այդ տաշտերը շատ զանգվածեղ են ու ծանր: Եթե նկատի ունենանք Թանահատ—Գլաձորի նման վանական մի համալիր, որ պետք է ապահովեր միաբանության անդամների, սովորողների, գործավորների և այլոց պահանջարկը, որոնց քանակը հարյուրների էր հասնում, ապա պարզ կլինի, թե դրանց չափերի մեծությունը և թե նշանակությունը:

Այս քարե տաշտերի գոյությունը չէր սահմանափակում կապել համապատասխան տաշտերի կիրառությունը, բայց, հավանա-

կան է, որ այն համեմատաբար սահմանափակ էր: Պատահական չէ, որ պեղումների ժամանակ շատ քիչ էին գտնվում կավե տաշտեր կամ դրանց բեկորներ:

Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ գտնվեցին նաև տարբեր մեծության քարե սանդեր: Դրանց մեջ հատկապես աչքի է ընկնում վանքի տնտեսական շինության մեջ հայտնաբերված կապույտ բազալտե մեծ սանդը: Այն օգտագործվող մասում լավ մշակված է: Փոսորակի շուրջը, 3 սմ լայնությամբ անցնում է շրջաճանձն քիչ ցածր մի հարթություն, որը հավանաբար նախատեսված էր նրա մեջ ծեծվող հացահատիկը ապահով մշակելու համար: Հակառակ դեպքում հացահատիկը կթափվեր սանդի կողքերից:

Վերը նշվածից մի քիչ փոքր է մյուս սանդը, որը իր վարսանդի հետ պատրաստված է տեղական սև, չեչոտ բազալտից: Մեր կարծիքով նման սանդերը Գլաձորում հիմնականում կարող էին ապահովել տեղի բազմամարդ բնակչության պահանջարկը:

Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերում շատ են գտնվել նման տիպի սանդեր¹⁰, բայց դրանք իրենց չափերով զիջում են մեր գտածոներին: Մի հանգամանք ևս. եթե Գառնիում գտնված մեծ սանդերը ըստ Բ. Առաքելյանի ծառայել են արտադրական նպատակների, այն է՝ արհեստանոցների համար գայլախազ և կվարցիտային ավազ մանրացնելու նպատակով, ապա Գլաձոր—Թանահատում գտնվածները հիմնականում ծառայել են հացահատիկային կուլտուրաների մշակմանը:

Քարե առարկաների մեջ, որոնք գտնվել են Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ, հանդիպեցինք նաև գրանիտից պատրաստված կոկիչի: Նրա մի կողքը փոքր ինչ ջարդված է: Կոկիչը շատ օգտագործելուց ողորկացել է: Նման կոկիչները միջին դարերում օգտագործում էին կավե անոթները կոկեյու-հարթեցնելու, արտաքին երեսները փայլեցնելու համար¹¹: Նման բնույթի առարկայի առկայությունը Գլաձորում վկայությունն է այն բանի, որ վանական այդ համալիրում եղել են գործավոր-արհեստավորներ, որոնք ոչ միայն պատրաստում էին կավե հյսարակ անոթներ ու տաշտեր, այլ նաև ավելի բարձրորակ, լավ հղկված քարե առարկաներ:

¹⁰ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Ազվ. աշխ., էջ 61—64, ԱԿ. 18—19. Կ. Ղաֆադարյան, Ազվ. աշխ., էջ 179, ԱԿ. 154:

¹¹ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Ազվ. աշխ., էջ 63:

Նկ. 39. Քարե կոկիչ:

Նկ. 40. Քարե անոռոշ գործիք:

Հուշարձանի տարածքում, ինչպես նաև պեղումների ժամանակ ի հայտ են եկել բազմաթիվ երկանքաքարեր: Դրանցով է այժմ սալահատակված սբ. Ստեփանոս եկեղեցու ողջ հատակը: Երկանքաքարերի մեծ մասը պատրաստված է նույն սև ծակոտկեն բազալտից, որով շարված են եկեղեցին ու մատուռ-դամբարանը: Նրկատի ունենալով այդ հանգամանքը, կարելի է պնդել, որ դրանք պատրաստվել են տեղում, հուշարձանախմբից ոչ հեռու գտնվող քարհանքի բազալտից:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց քարե խուփի մի մեծ կտոր, որի վրա փորագրված է արձանագրություն՝ շատ գեղագիր տառերով: Բացի արձանագրությունից, նրա վրա քանդակված են բուսական և երկրաչափական զարդեր: Նման քարե խուփեր շատ են հանդիպում միջնադարյան հայկական հուշարձաններում, որոնցով ծածկում էին տնտեսական հորերի բերանները կամ հսկա կարասները: Ելնելով այդ խուփի գտնվելու տեղադրությունից և շերտագրությունից, այն նույնպես կարելի է թվագրել 13—14-րդ դարերով:

Թանախատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ հաճախ էին գտնվում սրաքարեր, որոնք շատ օգտագործվելուց խիստ մաշվել են:

Այսպիսով, **Թանախատ—Գլաձորի վանական համալիրի պեղումների ընթացքում** գտնվել են քարից պատրաստված զանազան սարքեր և գործիքներ, որոնց առկայությունը ապացույց է, որ միջնադարյան Հայաստանում, մասնավորապես Վայոց ձորում, խիստ զարգացած էր քարի մշակությունը, և հատկապես՝ քարից առօրյա տնտեսական ստարկաների ու սարքերի պատրաստումը և նրանց լայն կիրառությունը բնակչության կենցաղում ու տնտեսության մեջ:

ԽԵՑԵՂԵՆ: Թանախատ—Գլաձորի վանական համալիրի պեղումներից հայտնաբերված իրերի սովոր մասը խեցեղեն անոթներ են, որոնք մյուս բնակավայրերում ևս մեծ մասամբ հանդիպում են բեկորների ձևով: Այդ խեցեղենը բաժանվում է հիմնականում երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և ջնարակած: Հասարակ խեցեղենը ըստ կիրառության և պատրաստման տեխնիկայի ստորաբաժանվում է տարբեր ենթախմբերի: Ջնարակածը իր հերթին, նույնպես բաժանվում է երկու մեծ խմբի. ա) ջնարակած կարմրախեցի անոթներ և բ) հախճապակի (սպիտակախեցի):

ՀԱՍԱՐԱԿ ԽԵՑԵՂԵՆ: Գլաձորում գտնված հասարակ խե-

Քարե մյուս ստարկան, որ գրավեց մեր ուշադրությունը, երկարուկ, ներսի կողմում գոգավոր, դրսից կորնթարդ գործիք է: Նրա մի գլուխը հարմարեցվել է բռնակի համար, իսկ մյուսը կլորացված է: Գործիքի երկարությունն է 30 սմ, իսկ լայնությունը՝ 8 սմ: Հարց է առաջանում. ինչի՞ համար է օգտագործվել այն: Մենք դրան որոշակի պատասխան տալուց խուսափում ենք, բայց միաժամանակ պետք է նշել, որ այն իր ձևով հեռավոր նմանություն ունի սևտիկ ժամանակներում բրնակչության կենցաղում օգտագործված քարե աղորիքների հետ, որոնցից շատ է գտնվել Գառնի ամրոցի պեղումների ժամանակ:

Նկ. 41. Կալի հասարակ անոթների կանթեր:

ցեղեկը կազմում է հալոսնաբերված ամբողջ նյութի գերակշռող մասը: Այն ըստ կիրառության կարելի է բաժանել հինգ խմբի. 1. Մրապատ կճուճներ (ճաշ եփելու), 2. Կարասներ (գինի պահելու և այլ նպատակների համար), 3. Խոհանոցային խեցեղեն (քրեղաններ, փոքրադիր կճուճներ, սափորներ, կժեր, պուլիկներ և այլն), 4. Չիթանրագներ, 5. Կալե ծխամորճեր:

ԿՃՈՒՃՆԵՐ: Կալե կճուճը հավանաբար հանդիսացել է ճաշ եփելու ամանների ամենատարածված ձևը: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ միջնադարյան ցանկացած հնավայր պեղելիս (Դվին, Անի, Գառնի, Լոռի, Դմանխի, Օրեն-Կալե և այլն) քննարկվող տեսակի խեցեղեն համեմատաբար ավելի հաճախ է գտնվում:

Նկ. 42. Կալի կճուճների կանթեր:

Կճուճներն ունենում են լայն բերան և կարճ պարանոց: Իրանը ուռուցիկ է, հատակն ուղիղ կտրված, պատերը հաստ: Կալանոթների այս խումբը կրակի վրա շատ դրվելուց՝ մրապատ է: Սովորաբար, նման կճուճներն ունենում են երկու կանթ:

Ընդհանրապես կճուճների կանթերը բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը սովորական, տափակ լայն կանթերն են, որոնք միանում են կճուճի իրանին ու շուրթին: Վերջիններին առանձին նմուշներ ունենում են էլուստավոր կամ փոսիկավոր զարդեր: Մյուս խումբը՝ կիսակլոր և համեմատաբար փոքր կանթերն են, որոնք ունենում են ինչպես էլուստավոր, այնպես և ներձկված զարդանախշեր: Բոլոր կանթերը պատրաստվում են առանձին և կճուճի դեռևս թաց փճակում ամրացվում նրա իրանին: Դա շատ պարզ հետամտվում է գտնված օրինակների ուսումնասիրությունից:

Հայաստանում կճուճներին հաճախ տրվում է նաև պուտուկ անունը, որը հանդիպում է միջնադարյան հայկական առակներում ևս¹²: Գլաձորի վանական համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են նման տիպի կճուճների մի քանի նմուշներ, որոնք բոլորն էլ բեկորային են: Դրանցից արժե նշել հետևյալները:

1970 թ. գտնված կճուճի բեկորը պատրաստված է կարմիր աղյուսագույն կալից, մրապատ է: Պահպանվել է միայն շուրթը՝ կանթի հետ միասին: Կճուճի շուրթը դուրս է փուլած, որին միանում է կանթը՝ փոքր-ինչ ներքևից: Նրա վզի վրա կա շուրջանակի անցնող ուռուցիկ զարդագոտի: Իրանը կանթի միացման տեղի սկսում է թեքվել դեպի ներս, հատակը, հավանաբար, սկավառակաձև է եղել ու լայն:

Նման մրապատ կճուճի մի բեկոր գտնվեց տևոնեսական շինության հորի միջից, թոնրից ոչ այնքան հեռու: Այն նախորդից տարբերվում է նրանով, որ կանթը անմիջապես միանում է կճուճի շրթին: Կճուճի ներսի կողմում երևում է դուրգի վրա պատրաստվելու հետքեր: Նման տիպի կճուճի օրինակ է մեկ այլ կրճուճի բեկոր, իր կանթի հետ միասին: Այս նմուշը արդեն նկարագրված օրինակների համեմատ նկատելի ուռուցիկ իրան ունի, խեցին նոսր է, ներսի կողմից՝ բաց մոխրագույն, արտաքուստ սև, մրապատ: Որոշ տեղերում վատ թրծման հետևանքով այն դարձել է բաց վարդագույն: Կանթի վրա կա ձևավոր զարդ, իսկ իրանի

¹² Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, էջ 218:

վրա սուր գործիքի օգնությամբ արված են ուղղահայաց մանր գրծեր: Կճուճը նրբախեցի է, հաստությունը չի անցնում 3 մմ-ից:

Մեկ ուրիշ կճուճից պահպանվել է միայն կանթը՝ իրանի մի քեկորի հետ միասին: Կանթը տափակ է, վրան ելունդավոր վերադիր զարդ ունի: Դեռևս խոնավ ժամանակ քառանկյունի բութ գործիքի օգնությամբ արված է փոսիկազարդ, որը հաճելի տեսք է տալիս կճուճի կանթին:

Մեկ այլ կճուճի կանթերը նույնպես տափակ են, բայց չունեն վերադիր զարդեր: Դրանք միացած են անոթի պարանոցին, շրթից քիչ ներքև: Կանթի և կճուճի պարանոցի վրա, սուր գործիքի օգնությամբ արված են կետազարդեր: Ներսից չեն նկատվում դուրգի համապատասխան հավասարակենտրոն շրջանագծերի հետքերը: Կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող կճուճը պատրաստվել է տեղում, ձեռքի օգնությամբ: Թրծումը վատորակ է, որը երեւում է կոտրված մասի գորշ-կապտավուն գույնից:

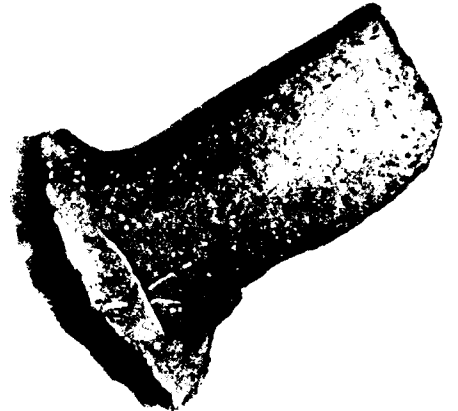
Վերը նկարագրված կճուճների քեկորները գտնվել են տարբեր իրերի հետ միասին սր. Ստեփանոս եկեղեցու շրջապատի պեղումների ժամանակ և տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույցի մեջ, տարբեր խորություններում: Հետաքրքիրն այն է, որ Թանահատ—Գլաձորում գտնված հասարակ խեցեղենի մեջ հայտնաբերվեց կավե կճուճի մի բունակ, որի վրա նկատելի էր վարպետի նշանը լատինական A տառի նմանությամբ: Այս երևույթը բավականին հետաքրքիր է: Կնշանակի վանական համալիրում աշխատող գործավոր-վարպետները նույնպես, ինչպես քաղաքի բուն արհեստավորները, ունեին վարպետի ստորագրություն կամ որոշակի նշան, որով մեկի արտադրանքը տարբերվում էր մյուսներից: Չնայած չի բացատրվում, որ այս առարկան բերված լինի մոտակա, շատ թե քիչ աչքի ընկնող արհեստավորական կենտրոններից (Եղեգիս, Նախճավան, Կապան և այլն):

Նման կճուճների թվագրումը առանձին դժվարություն չի ներկայացնում, որովհետև մյուս հուշարձաններում՝ Անքերդ, Գառնի, Լոռի, Բջնի և այլն, դրանք գտնվում են այնպիսի շերտերի պեղումների ժամանակ, որոնք ունեն որոշակի թվագրում՝ 13—15-րդ դարեր¹³: Նույն դարերով են թվագրվում նաև Թանահատ—Գլա-

¹³ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 74—75: Ս. Հարությունյան, ԱԶՎ. աշխ., էջ 100: Նույնն են ցույց տալիս նաև մեր պեղումների արդյունքները Լոռի և Բջնի ամրոցներում, ուր կյանքը հարատևել է մինչև 15—16-րդ դարերը:

Նկ. 43. Կավե կճուճների սնավորված կանթեր:

Նկ. 44. Կճուճի կանթ վարպետի նշանով:

ձորում հայտնաբերված կճուճները, որովհետև դրանք բոլորն էլ գտնվել են 1215 թվականին վերակառուցված եկեղեցու և 1273 թվականին կառուցվածի մերձակայքի պեղումների ժամանակ:

ԿԱՐԱՆՆԵՐ: Թանահատ—Գլաձոր վանական համալիրի պեղումների ընթացքում գտնվել են նաև մի քանի լայնավոր, գոտեզարդ կարասների քեկորներ, որոնք իրենց ուրույն տեղն են գրավում միջնադարյան Հայաստանի հասարակ խեցեղենի ար-

Նկ. 45. Գտնված կարասի ձևավորված շարքեր:

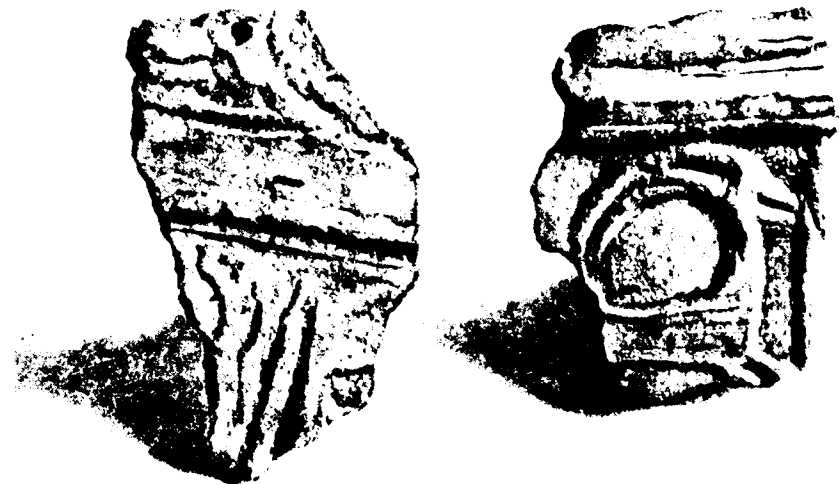
տադրության մեջ: Դրանք հիմնականում լայնաբերան են եղել, ցածրադիր և ունեցել են խիստ ուռուցիկ իրան: Գոտեզարդ կարասներն ունենում են սովորաբար 50—75 սմ բարձրություն, 25—35 սմ թերանի բացվածք, իսկ հատակի տրամագիծը տատանվում է 18—22 սմ միջև: Դրանք ունենում են 40—80 լիտր տարողունակություն, շուրթերը փոքր-ինչ դուրս լայնացող են ու հարթ: Սովորաբար նման կարասներն ունենում են երկուսից-չորս կանթ, չնայած հանդիպում են և առանց կանթերի կարասներ:

Ինչպես ուսումնասիրողները պարզել են¹⁴, այդպիսի կարասներն ամբողջությամբ դուրգի վրա պատրաստելն անհնար էր, ուստի նրա վրա պատրաստում էին մինչև կարասի ուռուցիկ փորամասը, ապա ամբողջացնում էին պատրույզների օգնությամբ: Անոթների միայն ստորին մասը դուրգի օգնությամբ պատրաստելը պայմանավորված էր վերջիններիս մեծությամբ: Ինչ վերաբերում է կանթերին, ապա դրանք պատրաստվում էին առանձին և հետո ամրացվում կարասի շուրթից անմիջապես ներքև իջնող մասում: Սովորաբար, նման տիպի կարասների կանթերը ձևավոր են, այսինքն ունեն կեղծ, կիսաշրջան վերադիր զարդեր: Ստորին մասում, սեղմման միջոցով ստացվում էին բլթակներ:

Կարասների պսակի ստորին մասում, դեռևս խեցու թաց վիճակում դրոշմում էին սեպաձև կամ ալիքաձև խորաքանդակ զարդեր, իսկ երբեմն պատեցված շուրջանակի անցնող զարդանախշ: Երբեմն էլ պսակի շուրջը բոլորող գոտու վրա արվում էր ատամնաշար կամ փոսիկաշար:

Կարմրաներկ փայլեցված կարասների հիմնական զարդը ի-

Նկ. 46. Ալիքաձև զարդով կարասների գոտիներ:

Նկ. 47. Կենդանիների պատկերներով գոտեզարդ կարասի բեկորներ:

րանի լայնացող մասի վրա 3—5 սմ լայնությամբ անցնող զարդագոտին է, որի վրա վերարտադրված են տարբեր տեսարաններ, կենդանիների պատկերներ, երկրաչափական զարդեր և այլն: Քննարկվող կարասները զարդարելուց հետո փայլեցնում էին, ներկում և ապա թրծում: Հին Գանձակում գտնված դաջազարդ կարասները ուսումնասիրող Լևիատովը գտնում է, որ կարասները ներկել են թրծելուց առաջ¹⁵: Մենք համակարծիք ենք Լևիատովի հետ, որ հիմնականում կարասների ներկումը կատարվել է թրծե-

¹⁵ В. Левинатов, Украшения на карасах из старой Ганджи, см. Изв. АИ Азерб. ССР, 1945, № 8, с. 51:

յուց առաջ, հակառակ դեպքում ներկն այդքան լավ չէր պահպանվի նրանց վրա: Թեև չի կարելի բացատել հակառակ էրևույթը՝ թրծելուց հետո ներկապատելը:

Գլաձորում գտնված նման գոտեզարդ կարասներից հատկապես ուշադրության արժանի է մի բեկոր, որի վրա պատկերված է վազող քարայծ. բերանը բաց է, եղջյուրները հավասարապես թեքված են դեպի իրանը, որը ձգված է ու շարժման մեջ: Դատելով պատկերից, պետք է ենթադրել, որ քարայծը հետապնդվում է գիշատիչ գազանի կողմից: Քարայծի դիմաց պատկերված է կենաց ծառի խորհրդանիշը, որից միայն բունը և մի ճյուղի պատկերն են պահպանվել բեկորի վրա: Մեկ այլ բեկորի վրա երևում են գիշատիչ կենդանու՝ հավանաբար սույուծի ետին թաթերը միայն: Պատկերները դրոշմված են գլանաձև կնիքով¹⁶, կարասը թրծելուց առաջ, դեռևս խեցու խոնավ վիճակում: Չափավոր ճնշումով, նախօրոք պատրաստված կնիքը բուր մատի և ցուցամատի միջև բռնած, պտտեցրել են կարասի գոտու վրայով և ստացել քանդակադրոշմ, պարբերաբար կրկնվող պատկերներ: Դրանք կարասի իրանի հարթության համեմատությամբ ուղուցիկ են: Յուրաքանչյուր հատված մյուսից բաժանված է ճյուղավոր, բայց տերևագուրկ ծառի պատկերով, որը խիստ ոճավորված կենաց ծառի վերարտադրությունն է:

Կարասը դրոշմազարդելուց հետո մի քիչ չորացրել են, ապա փայլեցրել կոկիչներով: Այնուհետև ներկել են օքրայի համապատասխան գույնի նախօրոք պատրաստված շփոթով: Այն հաճելի տեսք է տալիս կարասին:

Հայաստանի դաջազարդ կարասներն ուսումնասիրող Գ. Կարախանյանը նկատել է, որ Դվինում ու Գառնիում արտադրված կարասների դրոշմազարդ գոտիները չեն ներկվել, իսկ Անիում և նրան հարակից քաղաքներում ներկել են ամբողջ կարասը: Մեր դիտարկումները ցույց են տվել, որ Թանահատ—Գլաձորում գտնված դաջազարդ գոտիներով կարասները Դվինի օրինակով ամբողջությամբ չեն ներկվել:

Հետաքրքիրն այն է, որ հենց նման տիպի գոտեզարդ կարասներ էին դրված սբ. Ստեփանոս եկեղեցու ծածկի թմբուկի շա-

¹⁶ Նման տիպի գլանաձև կնիքներ մինչև հիմա մեզ հայտնի են երկու հնավայրերից. մեկը գտնվել է Անիում (տե՛ս **И. Орбели**, *Развалины Ани*, СПб, 1911, с. 52—53), մյուսը՝ գանձակում (տե՛ս **В. Левинанов**, *Озв. աշխ.* էջ 51):

դախի մեջ: Գմբեթի թմբուկը քանդված էր, և կարասները պարզ երևում էին: Նախքան ծածկի վերանորոգման աշխատանքները սկսելը մեզ հաջողվեց այդ կարասները լուսանկարել:

Ուսումնասիրողների կողմից Հայաստանի հնավայրերում գտնված դաջազարդ կարասները, որոնք այնքաա շատ են Դվինում, Անիում, Անքերդում, Գառնիում, Լոռիում, Բջնիում և այլուր, թվագրվում են տարբեր ժամանակաշրջաններով: Գ. Չուրիևովը դեռևս 1916 թվականին հանգել է այն հետևության, որ հայկական դրոշմազարդ կարասները արդյունք են փոխառության և հանդես են գալիս 13-րդ դարից հետո միայն¹⁷: Դվինի և Անիի խեցեղենն ուսումնասիրող Բ. Շելկովնիկովն առարկելով այդ տեսակետի դեմ, իրավամբ գտնում է, որ դաջազարդ կարասները ոչ թե 13-րդ դարից հետո են հանդես գալիս, այլ պատկանում են 12—13-րդ դարերին¹⁸:

Այս տեսակետներին հակառակ Կ. Ղաֆադարյանը, ուսումնասիրելով գոտեզարդ կարասները, նրանց գտնվելու հանգամանքները, հարակից զուգահեռ նյութերը և շերտի թվագրումը, հանգում է այն եզրակացության, որ հայկական դաջազարդ կարասները պատկանում են 9—12-րդ դարերին¹⁹: Հնագետ Գ. Կարախանյանը այդ կարասները թվագրում է 11—13-րդ դարերով²⁰: Բ. Առաքելյանը ավելի է ընդարձակում դրոշմազարդ կարասների գոյատևման ժամանակաշրջանը, դրանք թվագրելով 10—13-րդ դարերով²¹: Անքերդը ուսումնասիրող Ս. Հարությունյանը, մասնավորապես իր պեղած ամրոցի կարասները թվագրում է 12—13-րդ դարերով²²: Լոռի քաղաք-ամրոցում հայտնաբերված նմա-

¹⁷ **Г. Чубинов**. Декоративное убранство анийских карасов, см. «Христианский Восток», т. V, выпуск I, Петроград, 1916, с. 22—41.

¹⁸ **Б. Шелковников**, Художественная керамика двинских раскопок, տե՛ս «Տեղեկագիր, ՍՍՀՄ ԳԱ հսկայական ֆիլիալի», №№ 4—5, 1940, էջ 181—182, նույնի *Керамика и стекло из раскопок города Двина*, տե՛ս «Պատմության թանգարանի գիտ. աշխատությունների ժողովածու», № 4, 1952, էջ 26:

¹⁹ **Կ. Ղաֆադարյան**, *Ոզվ. աշխ.*, էջ 197:

²⁰ **Գ. Կարախանյան**, Գառնիի հասարակ խեցեղենը, տե՛ս Գառնի 3, էջ 77—86:

²¹ **Բ. Առաքելյան**, *Քաղաքները և արձեստները Հայաստանում*, Բ. 1, էջ 277:

²² **Ս. Հարությունյան**, *Ոզվ. աշխ.*, էջ 96:

նատիպ կարասները մենք ժամանակին թվագրել ենք 11—13-րդ դարերով²³:

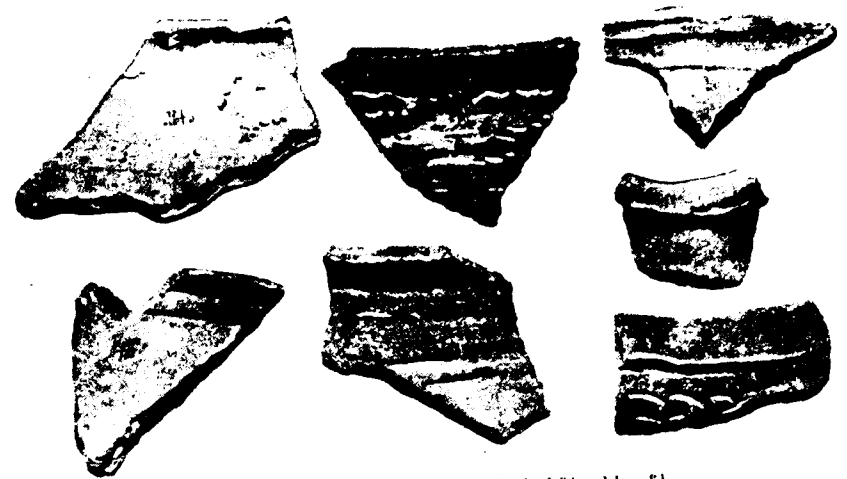
Թանահատ—Գլածորում հայտնաբերված գոտեզարդ կարասները, էլնելով դրանց գտնվելու վայրից, հարակից նյութերից և համեմատության մեջ դնելով Հայաստանի մյուս հնավայրերի համանման նյութերի հետ, մենք թվագրում ենք 12—13-րդ դարերով:

Սույն հնավայրի պեղումների ժամանակ գտնվել են հասարակ, առանց դաշագարդի կարասների բեկորներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում Հայաստանում այնքան տարածված միջնադարյան համանման կարասներից: Դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ունեն սուր հատակ, հողի մեջ թաղվելու համար, իսկ մյուսների հատակը հարթ, կոնաձև է եղել պատերի տակ դրվելու կամ որևէ առարկայի հենելու համար: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Գլածորը գտնվում էր աշխարհագրական ու բնակլիմայական այնպիսի գոտում, ուր պետք է տարածված զբաղմունք լինեին այգեգործությունն ու գինեգործությունը, ապա պարզ կդառնա տարբեր տարողության կարասների լայն կիրառությունը տրդատեսության մեջ ու կենցաղում:

ԽՈՂԱՆՈՑԱՅԻՆ ԽԵՑԵՂԵՆ: Թանահատ—Գլածոր վանական համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր տիպի և չափերի խոհանոցային ու սեղանատան անոթներ, որոնք չնայած քանակով քիչ են ու բեկորային, բայց բազմազան են իրենց կիրառական ձևերով ու նշանակությամբ:

Գտնված ողջ հասարակ խեցեղենի մեջ համեմատաբար սովոր խումբ են կազմում քրեղանները: Դրանց մանրագնին քննությունը ցույց է տալիս, որ չնայած Հայաստանի խոհանոցային խեցեղենի արտադրության վրա իրենց յուրահատուկ կնիքն են դրել առանձին խոշոր կավագործական կենտրոններ, այնուամենայնիվ, դրանք իրարից քիչ են տարբերվում: Օրինակ, Գլածորում գտնված քրեղանների բեկորները գրեթե չեն տարբերվում Դվինի, Գառնիի, Անիի, Լոռու, Անբերդի և միջնադարյան այլ ժամանակամերձ հնավայրերում հազարավոր օրինակներով գտնված նման տիպի քրեղաններից: Թերևս նկատվող տարբերությունները պայմանավորված են կավի որակով, գույնով կամ թրծման աստիճանով:

Քրեղանները համեմատաբար լավ մշակված են և ունեն կարճ

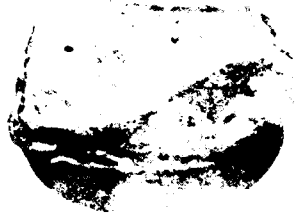
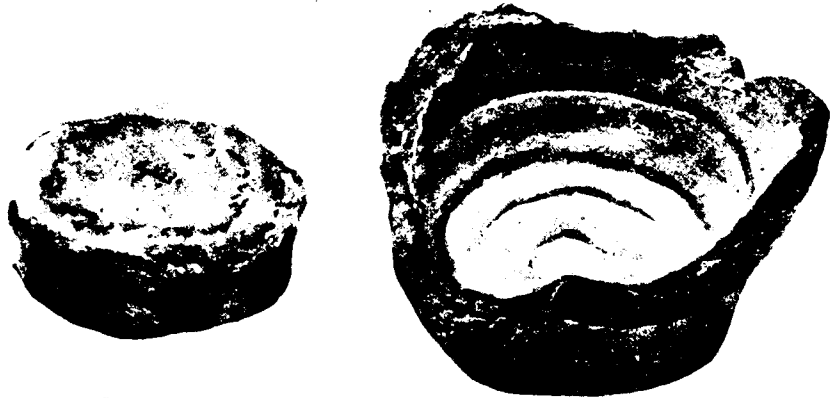
Նկ. 48. Կավե կենցաղային խեցեղենի բեկորներ:

նատուկներ: Կավը հիմնականում կարմրախեցի է, որոշ դեպքերում՝ մակերեսը փայլեցված: Նրանց պատերը վերին մասում ուղիղ են և շեշտակի թեքվում են դեպի հատակը: Պսակները տափակ են ու փոքր են ներսի ու դրսի կողմերում: Երբեմն հանդիպում են դեպի ներս կորնթարդ շուրթեր ունեցող քրեղաններ: Քրեղանների շուրթերը դրսից, իսկ երբեմն նաև ներսից ներկված են կարմիր ներկով և փայլեցված: Համարյա բոլոր քրեղաններն ունեն հաստ ու հարթ նատուկներ, որոշ դեպքերում դրանք չեն առանձնանում քրեղանի պատերից՝ նրանց հետ կազմելով մի ամբողջություն: Թրծումը կատարվում է տարբեր որակներով: Սովորաբար շարքված բեկորի մեջ որոշակի երևում է կապտա-սևագույն երիզ, որն առաջանում է հնոցում ջերմության համապատասխան աստիճանի անբավարար լինելուց: Հենց դրանով էլ սրանք տարբերվում են խոշոր խեցեգործական կենտրոնների (Դվին, Անի) արտադրանքից:

Գտնված քրեղանները, ինչպես ասացինք, իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն Դվինի, Գառնիի, Լոռիի, Անբերդի միջնադարյան շերտերում գտնված խեցեղենի հետ և թվագրվում են համեմատաբար լայն ժամանակահատվածով՝ 11—14-րդ դարերով:

Քննարկվող խմբի մեջ իրենց նուրբ մշակումով և զարդանախշով աչքի են ընկնում ջրաման-սափորները: Սրանք կարմրախեցի են, պատրաստված մանրահատիկ կավից, բարակ պատերով ու նուրբ սանրածն զարդանախշով, որոնց շափերը, դատելով պահ-

²³ Ի. Ղարիբյան, Լոռե ամրոցի մատուռ-դամբարանը և նրա խեցեղենը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 1, էջ 196:

Նկ. 49. Կավե երեզաններ և ջրամանի ճատակներ:

Նկ. 50. Կավե ալիքաձև գարգերով սափորների բեկյալներ:

Նկ. 51. Կավե ձիթանոց:

պանված բեկորներից, այնքան էլ մեծ չեն եղել: Գնդաձև իրանը դեպի վեր նեղանում է, որին միացրել են նեղ և երկար վիզը: Շուրթերի բեկորներից դատելով, դրանք զարդարված են եղել վերին մասում վերադիր ժապավենազարդով, որն անոթին միացրել են պատրաստելու ժամանակ, դեռևս կավի խոնավ վիճակում: Սովորաբար սրանց թրծման որակը բարձր է, և խեցին աչքի է ընկնում իր կարծրությամբ: Այս սափորները շատ նման են Դվինում գտնված նմանատիպ փոքր սափոր-ջրամաններին, որոնք թվագրվում են 12—13-րդ դարերով, իսկ մեր օրինակները՝ 14—15-րդ դարերով, որը ցույց է տալիս խեցեղենի համանման ձևերի և նախշերի հարատևող լինելը:

Պեղումների ժամանակ գտնվել են կավե խուփերի բազմաթիվ բռնակներ, որոնք երկու ձևի են՝ կոնաձև և փոսիկավոր: Այս խուփերի երուստների տեսքը նկատի ունենալով, Կ. Ղաֆադարյանը դրանց տալիս է «մանչ» և «աղջիկ» անվանումները²⁴:

Թանափատ—Գլածոր համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են նաև ձիթանոցների առանձին բեկորներ ու ամբողջական օրինակներ: Դրանք հիմնականում նավակաձև են: Ձիթանոցների պատրաստման համար օգտագործել են տեղական կավահողը, որի մեջ նկատելի է երկաթի օքսիդի գերակշռությունը: Մինչև հիմա գտնված ձիթանոցների բոլոր օրինակները առանց ջնարակի են: Մեր կարծիքով դա դեռևս ապացույց չէ, որ Գլածորում ջնարակած ձիթանոցներ չեն օգտագործել:

Ձիթանոցները հիմնականում պատրաստված են ձեռքով, միայն մի քանիսի վրա են նկատելի դուրգի հետքերը: Դրանք փոքր են իրենց չափերով, ունեն համեմատաբար կլոր ձև, հարթ հատակ և դեպի ներքև ձգված քիթ (կտուց), որը սովորաբար շատ օգտագործելուց ծխապատված է լինում: Գտնված ձիթանոցներն աչքի չեն ընկնում ոչ իրենց քանակով և ոչ էլ իրենց ձևերի բազմազանությամբ:

Գլածորում գտնված ձիթանոցների թվաքանակը, մեր կարծիքով, առանձին դժվարություն չի ներկայացնում: Դրանք գտնվել են 14—15-րդ դարերին պատկանող շերտից և իրենց զուգահեռներն ունեն ժամանակամերձ համարյա բոլոր հուշարձաններում, որոնք ուսումնասիրվում են ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Անդրկովկասի մասշտաբով:

²⁴ Կ. Ղաֆադարյան, Աշխ., էջ 198:

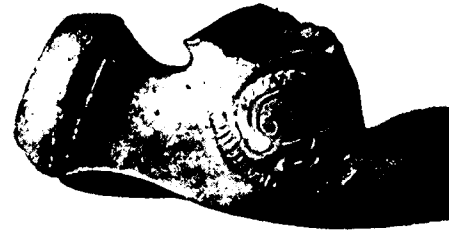
Թանահատ—Գլածորում գտնվել են նաև կավե ծխամորճեր և առանձին բեկորներ: Սրանք պատրաստված են բարձր որակի կավից, շատ նուրբ են և իրենց վրա ունեն առատ դրոշմվածք: Դատելով մեր օրինակներից, կարելի է նշել երեք ձևի ծխամորճեր.

ա) համեմատաբար փոքր գլխիկ, ուռուցիկ կոթուն և բարձր ու հաստ շուրթեր ունեցող ծխամորճեր, որոնց շուրթերի և գլխիկի միացման ներսի մասը ծխելիքի (ծխախոտի կամ այլ ծխելիքի) վառելու հետևանքով առաջացած ածխանման սև նստվածք ունի: Ծխամորճի բաժակի երկու կողմերում միևնույն կնքադրոշմով պատկերված է սկահակ, որի մեջ ոլորուն ձևով պատկերված են ծաղիկներ և ծաղկաթերթեր: Առջևի մասից երկու պատկերների միջև տեղավորված է լոտոսի բացված ծաղիկ իր բողբոջներով: Ծխամորճի այս օրինակը պատրաստված է ձեռքով, բաց գույնի կավից, բայց վրան կան կարմիր ներկի հետքեր:

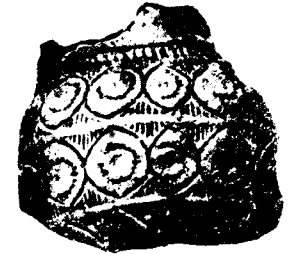
բ) Մյուս օրինակը պատրաստված է կարմիր գույնի կավից, ունի մեծ գլխիկ, քիչ դեպի վեր բարձրացող շուրթեր: Ծխամորճի ողջ մակերեսը պատված է միևնույն դաջվածքի բազմաթիվ կրկնություններով, որոնց միջև սուր գործիքի օգնությամբ արված են գծազարդեր: Փաստորեն ստացվել է բուսական և երկրաչափական պատկերների մի ամբողջություն, որը շատ հաճելի տեսք է տալիս ծխամորճին:

գ) Հաջորդ օրինակը իրենից ներկայացնում է տափակ գլխիկով, դեպի վեր բարձրացող շուրթերով ծխամորճ: Սա նույնպես պատրաստված է աղյուսակարմիր գույնի կավից, բայց նրա որակը բարձր չէ: Ծխամորճի վրա կան թե կետազարդ, թե փոսիկազարդ և թե երկրաչափական պատկերներ:

Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերից ծխամորճեր վերջին տարիներս շատ են գտնվել: Ամենատար խումբը գտնվել է Լոռի քաղաքի պեղումների ժամանակ: Դրանք պահպանվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Ծխամորճեր գտնվել են նաև Դվինի, Գառնիի, Կամո քաղաքի և Հատինի բնակավայրերի պեղումներից, Բջնիից, Երևանից, Կումայրիից և ուրիշ վայրերից²⁵: Ծխամորճերի թվագրման հարցը բավականին

Նկ. 52. Կավե ծխամորճ:

Նկ. 53. Կավե դաջազարդ ծխամորճերի բեկորներ:

դժվարություն է ներկայացնում: Եթե դրանցով ծխել են միայն ծխախոտ, ապա պետք է թվագրել 16—18-րդ դարերով, կապված Կոլումբոսի հայտնագործության հետ: Բայց Լոռիում և այլուր կատարված պեղումները ցույց են տալիս, որ կավե ծխամորճերը գտնվում են 12—13-րդ դարերից սկսած մինչև ուշ միջնադարի շերտերում: Մենք հակված ենք Գլածորում գտնված ծխամորճերը թվագրել 14—16-րդ դարերով, քանի որ դրանց գտնվելու վայրերից հայտնաբերված զուգահեռ նյութերը այդ դարերին են պատկանում:

ԶՆԱՐԱԿԱԾ ԽԵՅԵՂԵՆ: Թանահատ—Գլածորում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ իր ուրույն տեղն ունի ջնարակապատ խեցեղենը: Չնայած վերջինիս հավաքածուն շատ փոքր է, այնուամենայնիվ, նշանակալից հետաքրքրություն է ներկայացնում 12—15-րդ դարերի վանական համալիրի բնակչության կյանքն ու կենցաղն ուսումնասիրելու համար: Այդ հավաքածուում կան պնակների, քրեղանների, փոքր թասերի և այլ խեցանոթների բեկորներ, որոնք պատած են միագույն, իսկ հաճախ՝ բազմագույն ջնարակով:

Գլածորում գտնված ջնարակված խեցեղենը անգորպապատ է: Անգորը սպիտակ կրաշիթո է և արվում է հիմնականում խեցանոթի թրծման հետևանքով երևան եկող աղյուսակարմիր գույնը չեզոքացնելու համար, որպեսզի ջնարակի գույները ավելի վառ երևան²⁶:

²⁶ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում..., հ. 1, էջ 232:

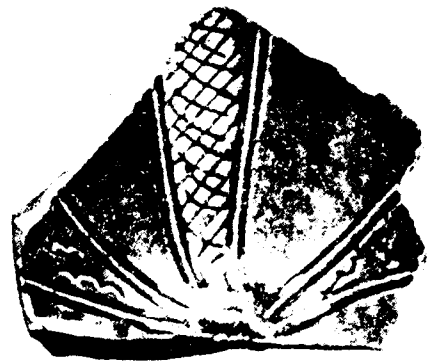
²⁵ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 87, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, կազմեց Ս. Եսայան, Երևան, 1964, էջ 34—35, 114—124 համարների տակ գրանցվածները, Կումայրիի գավառագիտական թանգարան և այլն: Այժմ Հայաստանում գտնված ծխամորճերի քանակը անցնում է 200-ից:

Անգորբապատ խեցանոթները զարդարվում էին անգորբը հե-
 ոացնելու, գծազարդելու, փորագրելու և այլ եղանակներով: Գծա-
 զարդման եղանակով զարդարված խեցեղենի լավագույն օրինակ
 է հանդիսանում տևտեսական նշանակության կառույցի մեջ գտնը-
 ված ջնարակած քրեղանի մի բեկորը՝ հատակի որոշ մասի հետ
 միասին: Այն ամբողջությամբ պատված է կապտավուն ջնարա-
 կով: Հատակից դեպի շուրթերը բարձրացող կրկնակի գծերի միջև
 ընկած տարածությունը պատել են իրար հետ խաչվող գծազար-
 դերով կամ բուսական պատկերներով: Ստացվել է այնպես, որ
 այն մասերում, ուր գծազարդի հետևանքով առաջացել են փոսիկ-
 ներ, ջնարակը հալվելով կոտակվել է ու առաջացրել առավել մուգ
 գույն, իր շրջապատի բաց կապտավունի համեմատությամբ:

Փորագրման եղանակով է պատրաստված ջնարակած ափսեի
 մի մեծ բեկոր, որը գտնվեց սբ. Ստեփանոս եկեղեցու շրջապատի
 պեղումների ժամանակ: Այս ափսեն պատված է բաց կաթնագույն
 ջնարակով: Կավը կարմրախեցի է, լավ մշակված ու թրծված: Հա-
 վանաբար թրծման ժամանակ չեն ապահովել համապատասխան
 ջերմություն, որովհետև այժմ ջնարակը որոշ տեղերում ճաքեր է
 տվել: Իսկ մենք գիտենք, որ դա կավի մեջ խոնավության որոշ
 տոկոսի պահպանման արդյունք է: Ափսեի ներսի կողմում վար-
 պետը սուր գործիքի օգնությամբ փորելով հեռացրել է անգորբի
 որոշակի հատվածները, որի հետևանքով առաջացել են բուսական
 և երկրաչափական պատկերների տարբեր երանգավորումներ: Դա
 խիստ գեղեցկացնում է անոթը: Ափսեն ունի բարձր ու լայն նըս-
 տուկ: Նրա շուրթերը չեն պահպանվել, ուստի դժվար է դատել
 նրանց ձևի մասին:

Վերը նկարագրված երկու բեկորներն էլ աչքի են ընկնում ի-
 րենց պատրաստման ձևով, զարդարման տեխնիկայով ու անմի-
 ջապես տարբերվում են այն բազմաթիվ ջնարակած անոթների բե-
 կորներից, որոնք գտնվել են Գլաձորում: Նրանք որոշակի նմա-
 նություն ունեն Դվինի պեղումներից հայտնաբերված համանման
 խեցեղենի հետ, որը մեզ հնարավորություն է տալիս քննարկվող
 առարկաները վերագրելու հենց այդ կենտրոնին: Համապատաս-
 խան գուգահեռներ որքան ասեք, կարելի է գտնել Կ. Ղաֆադար-
 յանի և այլոց աշխատություններում, որոնք նվիրված են Դվինի
 պեղումներին: Նման տիպի ջնարակած անոթները Կ. Ղաֆադար-
 յանը, Բ. Առաքելյանը, Ֆ. Բարսեղյանը, Ա. Բալանթարյանը համա-

Նկ. 54. Ջնարակած ափսեի բեկոր:

Նկ. 55. Ջնարակապատ ափսեի բեկոր փորագիր զարդանախշով:

կարծիք թվագրում են 12—13-րդ դարերով²⁷: Մեր օրինակները,
 դատելով գտնվելու հանգամանքներից, պետք է որ պատկանեն
 12—13-րդ դարերին, չնայած չի բացառվում, որ նման բարձր-
 ոսկ խեցեղեն անոթները երկար ժամանակ մնային տեղի բնակ-
 չության մոտ և հարատևեին մինչև 14-րդ դարը ներառյալ:

Այլուս բեկորները շատ փոքր են և հարկ չենք համարում ման-
 րամասնորեն քննել: Միայն նշենք, որ դրանք զարդարված են
 տարբեր գույնի ջնարակով, հիմնականում վերջնարակային և են-

96 97

²⁷ Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., հ. 1-ին, էջ 212—213, հ. 2, տախտակ
 21—22-րդ, Բ. Առաքելյան, Բաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ
 դդ., հ. 1, էջ 237—240: Ֆ. Բարսեղյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվես-
 տական խեցեղենի զարդաները, Երևան, 1981, նկ. 6—8 և այլն:
 7—Գլաձոր

Նկ. 56. Ջնարակած անոթների բեկորներ:

թաջնարակային տեխնիկայով: Դատելով մեր ձեռքի տակ եղած բեկորներից, կարելի է պնդել, որ դրանց պատրաստման տեխնիկան և որակը հեռու է բավարար համարվելուց, ուստի այն պետք է համարել տեղական արհեստագործության արդյունք: Նմանատիպ որակի ջնարակած խեցեղենը թվագրվում է 13—15-րդ դարերով²⁸: Երկրի քաղաքական կյանքում տիրող անբարենպաստ պայմանները անպայման անդրադառնում են տվյալ շրջանի տրնտեսական կյանքի վրա: Մեր ունեցած խեցեղենի օրինակները այդ մտքի ամենացայտուն վկաներն են:

ՀԱՆՃԱՊԱԿԻ: Թանահատ—Գլածորում հայտնաբերված ջրնարակապատ խեցեղենի մեջ հանդիպում են նաև հախճապակե առարկաների բեկորներ, որոնք հիմնականում պատկանում են 14—15-րդ դարերին: Հարմանալի է, որ նախորդ շրջաններից պատկանող հախճապակե առարկաներ համալիրում չեն հանդիպում: Հավանաբար դրանք վաճառական միաբանության կողմից քիչ են գործածվել:

Գտնված հախճապակե իրերի մեջ հանդիպում են միագույն և բազմագույն խեցանոթների բեկորներ, վերադիր զարդերով թասիկների մասեր և այլ առարկաներ: Դրանց մեջ աչքի է ընկնում ափսեի մի բեկոր շուրթի հետ միասին, որի վրա տարբեր գույնի ջնարակի օգնությամբ ստացել են սև և սպիտակ գունավորումներ: Դրանք իրարից բաժանված են գծազարդերի օգնությամբ:

Նկ. 57. Հախճապակե թասի բեկոր:

Նկ. 58. Հախճապակե թասի շուրթ, վրան բուսական և կենդանական պատկերներ:

Գունազարդերի միջև, հատկապես սև գույնի վրա կատարված է գծազարդ, որով ստացել են բուսական զարդանախշ: Ափսեի կավը սպիտակախեցի է (կաոլին): Թրծումը կատարված է ոչ այնքան բարձր որակով, որի հետևանքով ողջ մակերեսի ջնարակը ճաքեր է տվել:

Մյուս բեկորները հախճապակե թասի շուրթի ու հատակի առանձին մասերն են: Դատելով պահպանված մասից, թասը բավականին մեծ է եղել, ներսից ու դրսից ջնարակապատ: Ներսի կողմում, հատակին պատկերված է տասներկու թերթաճի ծաղիկ, որից սկսվում և դեպի շուրթերն են բարձրանում ոճավորված ծաղիկներ: Ծաղկաթերթերի ու ծաղիկների միջև պատկերված է երկար ոտքերով և մեծ իրանով ինչ-որ թռչուն, որի գլխի և իրանի վերին մասերը չկան:

Թասի շուրթը տափակ է, դրսի կողմից անցնում է բավականին խոր ակոսավոր շրջանագիծ: Այս ափսեի հակված ենք վերագրելու առաջավոր ասիական որևէ հախճապակու արտադրության կենտրոնի: Բայց մեր պրպտումները արդյունքի չհանգեցրին: Ափ-

²⁸ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 94—95:

Նկ. 59. Հախճապակե անոթների բեկորներ:

սեի պատրաստման հավանական ժամանակը պետք է համարել 14—15-րդ դարերը:

Ուշագրավ է նաև մի այլ, փոքր թասի հատակի բեկոր, որը ներքուստ և արտաքուստ պատված է ապակեման ջնարակով: Թասի հատակը ու նրա շարունակությունը կազմող մասը դրսից անջնարակ են, բայց կտրիճի սպիտակ գույնը հաճելի տեսք է տալիս անոթին: Թասի մակերեսին նշմարվում են ճաքեր: Ուշադրության է արժանի նաև երկու կողմից կորալտով զարդարված հախճապակե ափսեի բեկորը: Նրա ներսի կողմում, սպիտակավուն ֆոնի վրա արված են խիստ ոճավորված զարդանախշեր: Թասի դրսի կողմում վերադիր զարդեր ու պակասթերթեր են կայցված: Չարդարման նման եղանակը Հայաստանում կիրառվում էր դեռևս 12—13-րդ դարերում: Հաճախ դրանք կարող էին լինել մարդկային դիմակներ կամ բուսական ու երկրաչափական պատկերներ²⁹:

Մեր հավաքածուի մյուս առարկաները ափսեների ու թասերի շուրթեր են կամ իրանի որևէ մաս, որոնց վրա նկատելի է ջնարակի տարբեր գույներով արված ցայտազարդ ու զծազարդ: Նկարագրված բոլոր օրինակները, ինչպես արդեն ասել ենք, դաստիարակության, գարդամոտիվներից և զարդարման տեխնիկայից, թվագրվում են 14—16-րդ դարերով:

Խոսել նրանց տեղական ծագման կամ բերույթի լինելու մասին առայժմ միտք չունի, քանի որ գտնված առարկաները զուգահեռներ չունեն Անդրկովկասի և Հայաստանի ժամանակամերձ հուշար-

ձանների պեղումներից հայտնի նյութերի մեջ, իսկ տեղում արտադրվելու մասին ոչ մի փաստարկ չունենք: Հարկ է նշել, որ այդօրինակ խեցանոթների արտադրությունը 14—15-րդ դարերում կազմակերպվում էր միջնադարյան Հայաստանի շատ թե քիչ աչքի բնկնող բնակավայրերում (Լոռի, Անթրո, Գառնի, Բջնի):

Այսպիսով, Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված հնագիտական իրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 13—14-րդ դարերում այդ վանական համայնքի միաբանությունը բազմամարդ է եղել և որոշ կապեր է ունեցել հայկական խոշոր արհեստավորական կենտրոնների հետ (դրանով է բացատրվում մի քանի բերույթի առարկաների գոյությունը տվյալ վայրում): Պարզ է դառնում և այն հանգամանքը, որ Թանահատ—Գլաձորում սպրում և գործում էին գործավոր-արհեստավորներ, որոնք բավարարում էին միաբանության և մերձակա բնակչությանն ստորյա պահանջները:

Պեղումների ընթացքում գտնված նյութի սակավությունը բացատրվում է մշակութային ու վանական այդ օջախի բնույթով: Չէ որ, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը Թանահատի վանքի միաբանները. «... որք էին մշտապաշտօնք. հեռացելաք յամենայն փափուկ կերակրոց. վասն որոյ և Թանահատք կոչեցան»³⁰:

³⁰ Ստ. Օրբելյան, Ազգ. աշխ., էջ 143:

²⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Ազգ. աշխ., հ. 1, էջ 223, Այ. 207 և 208:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

**Թ Ա Ն Ա Հ Ա Տ—Գ Լ Ա Ջ Ո Ր Ի Վ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Լ Ի Ր Ի
Ե Վ Մ Ե Ր Ջ Ա Կ Ա Յ Ք Ի Վ Ի Մ Ա Կ Ա Ն
Ա Ր Ջ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ը**

Թանահատ—Գլածորի վանական համալիրի վիմական արձանագրությունների մի մասը դեռևս 19-րդ դարի կեսերին գրավել է տեղագրական ուսումնասիրությամբ զբաղվողների ուշադրությունը: Նրանց մեջ են Ս. Զալայանցը, Քաջբերունին, Ղ. Ալիշանը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ, որոնք ընդօրինակել ու հրատարակել են այդ բնագրերը իրենց երկերում: Սակայն նախկին հրատարակումները թերի են և գիտական-քննական չլինելով՝ չեն կարող բավարարել հայագիտության արդի պահանջները: Նախկին տեղագրողները մեծ մասամբ ընդօրինակել և հրատարակել են լավ պահպանված, դյուրընթեռնելի, ամբողջական բնագրերը: Հողմահարված, եղծված, դժվար վերծանելի արձանագրությունները դուրս են մնացել նրանց տեսադաշտից: Բացի դրանից, նախորդ հրատարակումները նույնական չեն իրականի, քարի վրա փորագրվածի հետ, ունեն բազմաթիվ աղավաղումներ, անորոշ ու աղճատված հատվածներ կամ պարզապես անհասկանալի, անիմաստ տառաշարքեր, որոնց հետևանքով հրատարակված վիմական բնագրերը կորցրել են իրենց պատմագիտական կարևոր արժեքը:

Թանահատ—Գլածորի վիմական վավերագրերի նախկին հրատարակումները չունեն բնագրերի լուսանկարներ կամ գրչագիր արտապատկերներ և անհրաժեշտ մեկնաբանություններ ու այդ պատճառով հնարավորություն չեն տալիս ստուգելու վերծանությունների և վերականգնումների հավաստիությունը:

Համեմատաբար ավելի նույնական են հմուտ վիմագրագետ, բանասեր Գ. Հովսեփյանի վերծանությունները: Նա իր «Նաղբալեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմության մէջ» արժեքավոր ուսումնասիրությունը գրելու ժամանակ բազմիցս եղել է Թանահատ—Գլածորի հուշարձանախմբում, ստուգել, համեմատել ու ճշգրտել է ավելի քան 30 արձանագրությունների բնագրեր:

102 103

Թանահատ—Գլածորի վիմական արձանագրությունների գիտական հրատարակությունը պատկանում է հայ վիմագրության երախտավոր Ս. Բարխուդարյանին, որը «Դիվան հայ վիմագրության» աշխատության մեջ, Վայոց ձորին նվիրված էրրորդ պրակում գիտականորեն հրատարակեց վանական կենտրոնի շինությունների ու կոթողային հուշարձանների շուրջ 62 արձանագրությունների ի տարբերություն իր նախորդների, հեղինակը բավականին էական ուղղումներ է կատարել նախկինում հրատարակված բնագրերի վերծանություններում, իսկ ավելի քան երկու տասնյակ արձանագրություններ գիտական շրջանառության մեջ է դրել առաջին անգամ: Սակայն Ս. Բարխուդարյանի այդ հրատարակության մեջ ևս տեղ են գտել մի շարք անստույգ ընթերցումներ ու վերականգնումներ, որոնց հետևանքով խեղաթյուրվել է վիմական բնագրերի բովանդակությունը:

Թանահատ—Գլածորում մեր կատարած հնագիտական պեղումների շնորհիվ հնարավոր դարձավ հայտնաբերել ևս 50 ամբողջական կամ բեկորային արձանագրություններ, որոնց մի մասը լրացնում, ճշգրտում և ամբողջացնում է Ս. Բարխուդարյանի հրատարակած բնագրերը, իսկ մյուս մասը՝ նորահայտ արձանագրություններ են և հրատարակվում են առաջին անգամ: Դրանք նվիրատվական, շինարարական բնույթ ունեն կամ էլ խաչքարերի ու տապանաքարերի հիշատակագրություններ են:

Նորահայտ վիմական բնագրերում հիշատակվում են ուշարձանախմբի բազիլիկ եկեղեցու մի քանի նորոգումների, հարակից, մեզ համար առայժմ անհայտ շենքերի կառուցման, նվիրատվությունների (հողեր, դրամ, արտադրական կառույցներ և այլն) մասին: Նորահայտ խաչքարերի և տապանաքարերի հիշատակագրություններում արժեքավոր տեղեկություններ կան Գլածորի համալսարանի ականավոր ուսուցիչ-ուսուցչապետերի, ինչպես նաև 13—14-րդ դարերում Վայոց ձորի աչքի ընկնող իշխանական տըների ներկայացուցիչների մասին:

Ներկա հրատարակությունը Թանահատ—Գլածոր հուշարձանախմբի տարածքում պահպանված բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների լիակատար հավաքածուն է:

Պեղումներով հայտնաբերված նոր արձանագրությունների հետ անհրաժեշտ համարեցինք սույն աշխատության մեջ գետնելու նաև Թանահատ—Գլածորի բոլոր վիմագիր արձանագրությունները, քանի որ նախ՝ դրանք կարող են ինչ-որ չափով նպաստել Գլա-

ձորի համալսարանի տեղադրության ու գործունեության հետ կապված կնճոտ հարցերի լուսաբանմանը և ապա՝ նախկինում հրատարակված բնագրերի մի մասն էլ ճշգրտվում, ամբողջանում, լուսանկարներով ու գծանկարներով լրացվում է մեր այս հրատարակումով:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ալիշան Ղ., Սիսական.— Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893 թ.:
2. Ավագյան Ս., Բառաքնություն.— Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978:
3. Ավագյան Ս., Հնչյունաբանություն.— Վիճական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973:
4. Դիվան 3— Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 3, կազմեց Ս. Բարխուղարյան, Երևան, 1967:
5. Դիվան 6— Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 6, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հո. Զանփոյաղյան, Երևան, 1977:
6. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմության մէջ, Թ հրատ., Անթրիխոս— Լիբանան, 1969:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

... Կետերով բնագրի գծագրության և վերծանության մեջ նշանակված են եղծված գրերը՝ անկախ նրանց քանակից:
 [] Փակագծերով նշանակված են եղծված գրերի վերականգնումները, ինչպես նաև բնագրի մեջ գրչի բաց թողած, կամ առանց պատվի (սղման նշանի) եղած սղումները (վերծանության մեջ):
 () Փակագծերով նշանակված են բնագրի մեջ եղած ակներև ավելորդ գրերը (վերծանության մեջ):

1. ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ, վերանորոգման արձանագրություն սրբաբառաշ քարի վրա, որ գտնվել է եկեղեցուց 15 մ. հարավ-արևմուտք, բնակելի տան պատի մեջ, 7 տող.

ԻԹՎ ԻՍՈԿԴ ՎԵՐՍՏԻՆՆՈՐՈԳԵԿԱԻՄԷԿԵՆԵԳԻ
 ՍՅԱՆԱԶՆՈՐՈՒԹԵ ՀԱԻՐՍԱՐԱՆԱԿԻՆ ՀՐԱՄԱՆ
 ՆԱԽԱՅԱՍԵՐԻՆԽ ԱՆԻՍՎԱՍԱԿԱՆՈՐՈՒՅԻ
 ԱՐԲԱԿԱԶԻԵՐՍԱՊԼԱԼԵԱԼՅԱՍԱԿԻՆ ԱՅԵԻ
 ՍԱԵՍՉԱՐՉԱՐԵԱՄԲԱՓԱԶԱՄԵԱԶԵԿԵՆ
 ԵՅԻԲԱ ԻՐԿՈՊԱՐՈՎՆԵԻՄԱՐԱՆՔՍԱՐԻՄԱԿԱՐԳ
 ԵՅԻՆԶՓՈՒՄԱՆՄԾԱԾՆԱՐԳԱՐԶԱՄԵՆԵԿԵՆԵՅԻՐՍՅԱԿ

Ի ԹՎԻՍ : 1147: (=1215) ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՐԻԲ
 ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՌԱԶՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՐ ՍԱՐԿԱՆԱԳԻՆ, ՀՐԱՄԱՆԱԿ
 ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԵՐ ԻՇԽԱՆԻՍ ՎԱՍԱԿԱ, ՈՐԴՈՅ ԽԱՂԲԱԿԱ:
 ԶԻ ԵՐ ՏԱՊԱԼԵԱԼ ՅԱՆԱԿԻՆԱՅ, ԵՒ ՍԱ ՇԱՏ ԶԱՐԶԱՐԵԱԼ
 ԱՐԵԱՄԲ ԶԱՓ, ԱԶԱՏԵԱՅ ԶԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԻՐ ԿՈՊԱՐՈՎԻՆ: ԵՒ
 ՄԻԱՐԱՆՔ ՍՈՐԻԲ ՈՒՆՏԻՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ ԶՓՈՒՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԵՆ
 : Գ: ԱԻՐ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ: ՅՍԵ...:

Ծանոթ. Վասակ Խաղբակյանը Զաքարյանների կողմից վայոց ձորը ստանալով որպես կալվածք, մի շարք վայրերում կատարում է շինարարական և վերանորոգման աշխատանքներ, այդ թվում՝ վերանորոգում է Թանահատի եկեղեցին: Բնագրից պարզվում է, որ թեև բազիլիկ եկեղեցին ավերված էր, այնուամենայնիվ, վանական կենտրոնը գործում էր և տեղի վանահայրը Հայր Սարկավագն էր, որը և եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների հիմնական կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր: Վասակ Խաղբակյանը մեծ ջանքերի գնով անօրեններից ազատագրել էր Թանահատի եկեղեցիներն՝ իրենց հողային բոլոր սահմաններով (ԻՐ ԿՈՊԱՐՈՎԻՆ):

Բնագրում հիշատակված Հայր Սարկավագը Թանահատի վանքի հարավային գերեզմանատանը կանգնեցրել է մեծ խաչքար, որի պատվանդանին փորագրել է տվել բավականին ընդարձակ մի արձանագրություն (տե՛ս արձ. № 3):

Հրատ. Սաղումյան, Լրաբեր ԳԱ, 1977, № 9:
 Լուսանկ. 1

2. ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ, կամարի պահուստակի վրա, թերի, 2 տող.

ԹՎՈԿԴՆՈ
 ՐՈԳԵԿԱԻ

ԹՎԻՆ : 1147: (=1215) ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ:

1 Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 143—146: Այսուհետև՝ Ս. Ավագյան, Բառաքնություն:

Մանոթ. Քարը գտնվեց սեղանատան հարավ-արևելյան անկյունում, տնտեսական հորի մեջ: Տառաձևերը անավարտ են ու խորաքանդակ:

Արձանագրությունը վերաբերում է արդեն հիշատակված Հայր Սարկավագի գրիսավորությանը կատարված նորոգման աշխատանքներին: Փաստորեն նորոգողները բազիլիկ եկեղեցու նորոգման մասին թողել են երկու արձանագրություն. մեկը՝ ընդարձակ, մյուսը՝ կրճատ, նշելով միայն նորոգման փաստը և թվականը:

Նույնպիսի երևույթ մենք նկատում ենք շուրջ 60—70 տարի հետո, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցման ժամանակ. եկեղեցու քմբեթի նստուկի հարավային պատուհանի վրա շինարարները թողել են կարճ, միայն թվականը պարունակող, իսկ մուտքի հյուսիսային կողմում՝ ընդարձակ արձանագրություն (տե՛ս արձ. № 6 և № 7):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 2

3. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾՉՄԱՆՑՈՒՄԻՆ, կանոնաձև խաչքարի խորանարդաձև և լավ մշակված պատվանդանի վրա, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներին, 4 տող:

ԻԹ:ՈԿԴ: ԻԹԱԳԱԴՄ ՈԹԵԱՆՆԵԱՅ ԱՇԱԻՆԷԻՅԻՇԻԱՆՈԹԵ
ՄԵԾԻՆԻԻԱԷԻԷԻՅ ԱՇԽԱՀԱԿԱՌԹԵԱՆՆԱԿԻՆԵՍՀԱՅ
ՐՍԱՐԿԱԻԱԿՍԿԱԳՆԵՅ ԻՉԽԱԶՍԻԲԱԷԽԱՍՈԹԵ ՀՈԳՈՄՈ
ԷԻՅԻՇԱՄԱԿԻՆՉԵԻ ԾՆՈՂԱՑԻՄՈՑՈՔԵՐԿՊԱԳԵՔՅԻՇԵ

Ի Թ[ՎԻՆ] : ՈԿԴ: (=1215) Ի ԹԱԳԱԴՄՈՐՈՒԹԵԱՆՆ Ի
ՎՐՐ]ԱՑ ԱՇԱՅԻՆ ԵՒ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾԻՆ ԻԻԱՆԷԻ
ԵՒ ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱՌԹԵԱՆՆ ԱԻԱԳԻՆ, ԵՄ՝ ՀԱՅՐ ՍԱՐԿԱԻԱԳՍ
ԿԱԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԷԽԱՍՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԵՒ ՄՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ.
ՅԻՇԵ[ՅԷՔ]:

Մանոթ. Ս. Բարխուդարյանը ընդօրինակել է արձանագրությունը, սակայն առանց՝ ՀԱՅՐ ՍԱՐԿԱԻԱԳՍ և ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԵՒ ՄՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ բառերի, որոնք փորագրված են պատվանդանի հյուսիսային ճակատին: Բարխուդարյանի վերծանումը բնագրի բովանդակությունը չի ամբողջացել:

Հայր Սարկավագը թանահատի վանքի առաջնորդն է, որ նորոգել է բազիլիկ եկեղեցին (տե՛ս արձ. № 1):

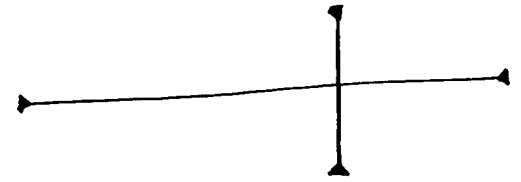
Պատվանդանի վրա հետագայում դրվել է կիսամշակ շինաքար, որի վրա քանդակված է խաչ և փորագրված է ուշ շրջանի արձանագրություն:

Հրատ. Դիվան 3, № 246:

Ճշգրտված բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 3

4. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԳՆՐԵՉՄԱՆՑՈՒՄԻՆ, պատվանդանից ընկած խաչքարի ճակատին՝ գեղաքանդակ խաչի շրջանակին, 5 տող:

ՄՐԱԹԱՄՓՈԽԵՑԱԻ
ՅԻԸԵՑԷՔԻՔՍ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ
ԹՈՒԻՆՈԿԷ: ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱ
ՍԻԲԱՐԵԽԱԽ
ՊԷՆՊԵՆՊԵՍՍՆՈՇՆՈՎԵ ԿՍ

ԹՈՒԻ[Ն] : ՈԿԷ: (=1218) ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱՉՍ Ի
ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՆ ԽԱՉԱՏՐՈՅ՝ ԱՆՅԱՂԹ ՓԻԼՍՈՓԱՅԻ,
ՏԱՐԱԺԱՄ ՓՈԽԵՑԱԻ, ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ:

Մանոթ. Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, գտնվում է էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

Հրատ. Հովսեփյան, Ա.—153, Դիվան 3, № 247:
Լուսանկ. 4

5. ՄՐԱՏԱՇ քարի վրա, որ գտնվել է բազիլիկ եկեղեցուց մոտ 400 մետր հյուսիս, ուշ շրջանի բնակելի տան հիմքում, թերի, 2 տող:

Ի Ն Ե Յ Ի Զ Ա
Ղ Գ Ո Շ Ի Մ Ո Շ Ի Զ Ա Ռ Ս Զ

...[Շ]ԻՆԵՑԻ ԶԱ... ՈԳՈՑ ԻՄՈՑ ԵՒ ՅԱՌԱՋ[ՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ]....

Մանոթ. Մեծ, կարմիր բազալտե քար է, որով շարված է եղել բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային կողմի փոքրիկ մատուռը, որը նույնացնում ենք 735 թ. Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանի վրա կառուցված մատուռի հետ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 5

6. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու գմբեթի թմբուկի հարավային պատուհանի վերևում, արտաքուստ, չորս անջատ տառերով, եկեղեցու կառուցման թվականը.

Թ Զ

Թ[վին] : ԶԻԲ: (=1273):

Ի Բ

Մանր. Տառերը գեղադիր են, տեղադրված պատուհանի ձևավոր պսակի մեծագիր, միակտուր քարի չորս անկյուններում: Կենտրոնում քանդակված է Պոռչյանների զինանշանը՝ մագիլների մեջ խոյ բռնած թևատարած արծիվ:

Հրատ. Հովսեփյան, էջ 64, Դիվան 3, № 203:
Լուսանկ. 6

7. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային մասում, արտաքուստ, կառուցման արձանագրությունը, 10 տող.

ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ԵԱԶԵՑԵԼՈՅՆ ԱՅԻՅԱԲ
 ԲԵՄԾԵԼ ԸԸԷՊԱՇՆ ԵՄԱՊԱԱՅՈՒՆ
 ԿԱԿԱՉԵԱՅՆՈՒՄ ԵՄԱԿԵՆՈՒՄ ԳՈՒՄԵՍ
 ԻԿԱՐՄԵԿՈՒԹԵՆ ՅԱՌԲԱՅԼ ՅԱԿԱՎԵԲԱՋԱՌՈՒՅԻՆ
 ԵՄԻՔԵՊԻՈՂԱՅԼՄԴՈՅՄԱՊԵՍԿԱՎԱՄԿԵԼԱՅԻՆ
 ԵՄԵԿԵԼԵՑԻՍԲԱԿԱՍՓԱՄԱՅՆԱՅԵ ՅԱԿԱՐՈՅՆԱՊԱՅԵԿԵԿԵԻՆ
 ԻԲՊԱՅՆԱԿԱ ԿԵՑԱՔԻՎ: Գ: ԵԼԸԵԵԵՑԻՍՊԱՍԵԼՉԵ
 ԵՑՊԱՌՆԵՔԵՐՈՅՊԻՈՂԱՅԿԱՄԵՐԳԳՈՅԱԵՆԵՅԱՅ
 ԵՊԱՌԱՅՅԵԲԵՍԱՅԱՅԵՄ

ՅԱՅԵ ՅԱԵԱՅՆՄԲՈՅ Ա՛Է = 0

108 109

... ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ԵԱԶԵՑԵԼՈՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, Ի ՅԱՐՔ[ԱՅՈՒ]ԹԵԱՆ
 ՄԵՍԻՆ ԵՒ ԲԱՐԷՊԱՇՏԻՆ ԱՊԱՂԱՅ ՂԱՆԻՆ... ՉԱՅԿԱՉՆԵԱՅ
 ՏՈՂՄԻՍ ԵՒ ՍԵՌԻՍ ԹՈՐԳՈՄԵԱՅ, Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌԻՆ
 ՅԱԿՈՐԱՅ ԵՒ ՅԱՐԻԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՉԱՏՈՂՄ ՅԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ՊՈՒՇԱՅ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ՝ ՊԱՊԱՔԻՆ, ՉԱՍԱՆԱ, ՄԱՆԿԱՆ ԷԱՉՈՅ,
 ՇԻՆԵՑԱԿ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԷՑԻՍ՝ ԲՆԱԿԱՐԱՆ ՓԱՌԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ
 ԵՒ ՅԱՐԿ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ՝ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՆ
 ՊԱՐՈՆԱՅՆ: ԵՒ ՍԱՂՄԱՆԵՑԱՔ ՓՈԽՄԱՆ : Գ: ԱԻՐ ԱՄԷՆ ԵԿԵ-
 ՂԵՑԻՔՍ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶՔՐԻՍՏՈՍ ՄԵՍ ՊԱՐՈՆԻՆ ՄԵՐՈՅ ՊՈՒՇԱՅ:
 ԿԱՏԱՐԻԶՔ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՉՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: ՄԵՔ՝ ՊԱՐՈՆԱՅՔՍ ԵՒ
 ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԱՐՉԱՆԱԳՐԵՑԱՔ, ՈՐ... ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ
 ՍՐԲՈՅ: ԱՄԷՆ:

Մանր. Արձանագրության առաջին երեք տողերի սկիզբը բացակայում է, հինգերորդ տողի էԱՉՈՅ բառից մինչև վեցերորդ տողի ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՆ բառը տեղափոխված բնագիրը տաշել-ջրնջել են և քանդակել ներկա բնագիրը:
 ~ 9-րդ տողի ԱՐՉԱՆԱԳՐԵՑԱՔ ՈՐ բառերից մինչև 10-րդ տողի ՅԱՅ հապավումը նախկինում եղած բնագիրը եղծված է: Որոշ տառեր նորոգված են: Արձանագրության բնագիրը հավանորեն եղծվել է գրության ժամանակից ոչ շատ ուշ:
 Ս. Բարխուդարյանը գտնում է, որ արձանագրությունը ժամանակակից է կառույցի շինությանը՝ 1273 թ.:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120:
Հովսեփյան, Ա—18: Դիվան 3, № 205:
Լուսանկ. 7

8. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատան մուտքի վերևում ներքուստ, 7 տող.

ԱԵՄԻՐՉԱՏՍՄԿԶԵՍՄԸՈՒՄՅԻՄՅ
 ԱԼԱՄԵՆՅ ԵԻՍՊԱՍԿՈՒՄԻՈՒԻ
 ՄԻՍԻ ՈՍՄԱՅԱ:Բ:Ս
 ՄՍ ԱԲԱՎՈՒԼ
 ՄՍ ԱՅ
 ԱԲԱՎՈՒԼ
 ՄՍ ԱՅ
 ԲԱՐՅ

ԵՄ ԱՄԻՐՇԱՀՄ, ՏՎԻ ԶԾԱԽՍ ՄԱՏՈՒՆԻՍ ՅԻՄ
 ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵՆՑ, ԵՒ ՍՊԱՍԱԽՈՐՔ ՍՈՒՐՔ
 ՈՒՆՏԻՍ ԽՈՍԱՑԱՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱՔ ԴԱՎԹԻ ԵՒ
 ՅԱԿՈՐԱՅ ՏԱԻՆԻՆ, ԿԱՏԱՐ[ԻԶ]ՔՆ ԱԻՐՀ[ՆԻՆ Յ]ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանրք. Ալիշանը և Հովսեփյանը բնագիրը վերծանել են զգալի տարբերություններով, իսկ վերջում դրել թվականը՝ 928 (=1278), որը տեղում բացակայում է: Արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու շինարարությանը՝ 1273 թ.

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120—121:
 Հովսեփյան, Ա—154: Դիվան 3, № 204:
 Լուսանկ. 8

9. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավ-արևելյան ավանդատան մոտորդ հարկի մուտքի դռան վերևում, ներքուստ, 3 տող.

ՅԱՌԻՆ ԱՅԵՍԴԵՂՍ : Խ : ԴԵԿԱՆՎԻ
 ՄԱՏՈՒԱՍՅԻՇ ԱՄԱԿԻՍՁԵԻ ՏՍ
 ՈՒԱՅԻՄՈՅ

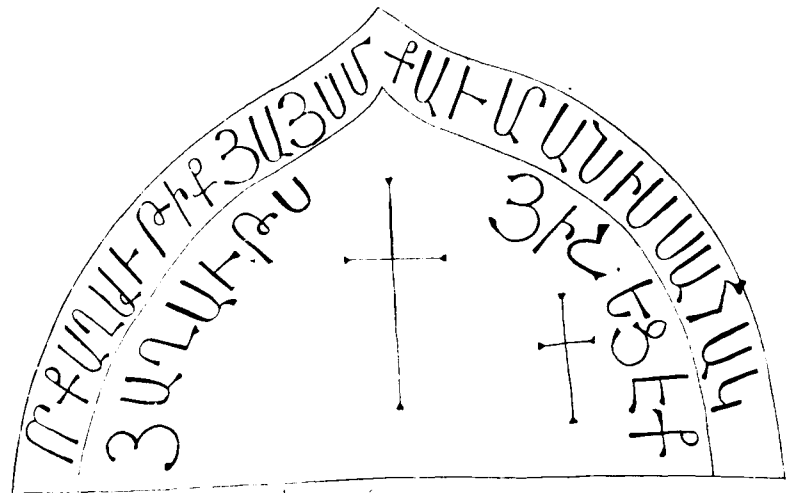
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ ԴԵՂՍ : Խ : ԴԵԿԱՆ
 ՏՎԻ ՄԱՏՈՒԱՆՍ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ:

Մանրք. Արձանագրությունը գեղագիր է, ընթերցվում է հեշտությամբ: Անշուշտ, ժամանակակից է եկեղեցու շինարարությանը՝ 1273 թ.: Դեղի անունով վայոց ձորում մեզ են հասել երկու արձանագրություն ևս, որոնցից մեկը թվագրված է 1262 թ., մյուսը՝ 1290 թ. (տե՛ս Դիվան 3, № 609, 612):

Այդ արձանագրություններից պարզվում է, որ Դեղը Պոռոչյան ֆեոդալական տան աչքի ընկնող վասալներից էր: Հետևաբար, զարմանալի չէ, որ նա նպաստել է Պոռոչի կողմից հովանավորվող Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շինարարությանը:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
 Հովսեփյան, Ա—155: Դիվան 3, № 206:
 Լուսանկ. 9

10. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան ավանդատան մուտքի ճակատակալ քարի սլաքածև կամարի եզրերին, ներքուստ, 2 տող.

ՈՐՔ ԱՂԱԹԻՔ ՅԱՅՄ ՔԱԽԱՆԻՍ,
 ՍԱՀԱԿ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Մանրք. Հստ Ս. Բարխուդարյանի, արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու կառուցմանը՝ 1273 թ.:

Դատելով արձանագրության երևելի տեղադրությունից, Սահակը ազդեցիկ իշխան է, որն օժանդակել է կառույցի շինարարությանը: Դիվանում լուսանկարը բացակայում է, սխալմամբ տրված է մեկ այլ արձանագրության լուսանկար:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:
 Հովսեփյան, Ա—155: Դիվան 3, № 207:
 Լուսանկ. 10

11. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու տեղահանված շարքի երկու քարերի վրա, 3 տող.

ՅԱՆՈՒՆԱՅ ԵՍԽԵԼԱՇ ԱՏ
 ՍՆՈՐՈԳ ԵՑԻՇ ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՅ
 ԻՇԱՄԱԿ ԻՆ ՁԵԻՑ ՆՈՂԱՅԻՄՈՅ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ՝ ԽԵԼԱՇԱՀՍ,
ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՅԻՇԱՏԱԿ
ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ:

Մանոթ. Արձանագրված քարերը գտնվել են իրարից բավական հեռու. մեկը՝ բազիլիկ եկեղեցու պեղումների ընթացքում, մյուսը՝ հետագայում կառուցված բնակելի տան պատի մեջ: Յուրաքանչյուր քարի վրա արձանագրությունն առնված է շրջանակի մեջ, սակայն որոշ տառեր գրվել են շրջանակներից դուրս:

Խելաշահ անունը մենք նույնացնում ենք 13-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրած Խալաշահի (= Խալաշահ) հետ, որի որդիների և թոռների անունից մեզ են հասել բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններ:

Հստ այդ արձանագրությունների, Խելաշահը ունեցել է Երկու որդի՝ Մխիթար և Վախթանգ ու մեկ դուստր՝ Խաթուն, իսկ թոռներից հիշատակված են Մխիթարի որդիներ Խուժուրեկը, Հասանը, Սարգիսը և դուստր Թաճմլիբը:

Արձանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է բազիլիկ եկեղեցու երկրորդ նորոգմանը, քանի որ այն առաջին անգամ նորոգվել է 1215 թվականին (տե՛ս արձ. № 1): Երկրորդ նորոգումը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1270-ական թվականներին: Այդ են վկայում Խելաշահի որդիների և թոռների թողած արձանագրությունների ժամանակները:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 11

12. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱԿՈՒՄ, ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՄԱՐԻ ԳՈԳԱՎՈՐ ՔԱՐԻ ՎՐԱ, 10 տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ԽԱԹՈՒՆ, ԴՈՒՍ[Տ]Ի ԽԱԼԱՇԻ ԵՏՈՒ : Խ: ԴԵԿԱՆ, ՏՈՒԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ԿԱՐԳԵՑ[Ի]Ն...:

Մանոթ. Արձանագրության քարը անշուշտ, պատկանել է բա-

զիլիկ եկեղեցու թաղակապ կամարին: Նույն շափերի և ձևի քարեր գտնվել են բազիլիկ եկեղեցու պեղումներից: Այս քարը Գ. Հովսեփյանը տեսել է հուշարձանի տարածքում հետագայում կառուցված բնակավայրում: Ներկայումս այն գտնվում է եկեղեցու բակում:

Արձանագրության մեջ հիշատակված Խալաշը (= Խալաշահ Խելաշահ), անկասկած, նախորդ արձանագրություններից մեզ հայտնի Խելաշահն է, որը վերակառուցել է բազիլիկ եկեղեցին: Տրամաբանական է, որ դուստրը՝ Խաթունը, դրամ նվիրեր հոր վերանորոգած եկեղեցուն:

Հրատ. Հովսեփյան, Ա.—172: Դիվան 3, № 208:
Լուսանկ. 12

13. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՍԱՏՈՒՄ, ՆԻՂԻՆ ԿԻՑ, ԱՐՏԱՔՈՒՍՏ, 6 տող.

ԿԼԵԿԵԼԸ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԱՏՈՒՄ ԱԳԱՊԵՐԵՅԱ
ԱՂՈՒԵՆԸ ԲԱՌԹԵՂԵԼԵՐՆՈՒՄՈՒ ԲԻՆԱՄԵՆ ՀԱ
ՌԻԷԿՍՈՒՄԵՆ ԱՅՇԱ ՏԻՂԻՄԻՍ ԱՅՏԻ ԿՉԵԼԸ
ԱՅՅԳԸ ԳԱՅԼԱԵՑ ՏՈՂԵԻՍ ԲԱՌԱՄԱՅԻՆ ՀԱԵՑԲԸ ՀԱ
ԲԻՆԻՍԱՅՄԸ Գ ՀԱՄԱՅ Ե ԱՐ ԳՍԻՄԻՍԱՅԻՆ ՀՈՒՄՅՆ ԻՄԿՉ Թ
ԿԱՄԸՔԸ ԼԵՆՆԻՅԱՅ

ԿԱՍ[Ա]Ի ԿԵՆԱՐԱՐԻՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱՍԻՆ ԱՆՄԱՀ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ, ՅԱ[Շ-
ԽԱՐՀԱ-
ԿԱԼՈՒԹԵԱՆ] ԱՐՂՈՒՆԻՆ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՈՇԱՔԻՆ, ՈՂՈՐՄՈՒ-
ԹԵԱՄԲՆ
ՊԱՊԱՔԻՆ, ՀԱՍ[ԱՆԱՅ ԵՄ՝ ԽՈՒԹԼ]ՈՒՐԵԿՍ, ԹՈՐՆ ԽԱԼԱՅՇԱՀԻՆ,
ՈՐԴԻ
ՄԽԻԹԱՐԱՅ, ՏՎԻ ԶՄԵՐ [ԶԵՌԱՏՈՒՆԿ] ԱՅԳԻՆ, ԶԳԱՅԼԱՐԵՑ ՀՈՂՆ
ՏՎԻ
Ի ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ: ՄԻԱՅՐԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ : Ը: ԺԵՄ Ի ՏԱԻՆԻ
ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻՆ : Գ: ՀԱՍԱՆԱՅ ԵՒ ՍԱՐԳՍԻ ԻՄ ԱՂՐԵՐԱՅՆ Ո-
ԳՈՅՆ:
Ի ԹՎ[ԻՆ] : ԶԼԹ: (= 1290): ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Յ Ա Ն Ո Ւ
Ն Ա Յ Ե Ս
Խ Ա Թ Ո Ւ
Ն Դ Ո Ւ Ս Ր
Խ Ա Լ Ա Հ Ի
Ե Ր Ո Ւ Խ :
Դ Ե Կ Ա Ն Ս
Ո Ւ Ի Մ Բ Ե Կ Ե
Հ Ե Կ Ի Ս Կ
Ա Ր Գ Ե Կ ' Ն

Մանոթ. Արձանագրության 4—6-րդ տողերի սկզբի և վերջի քարերը գտնվել են մեր կողմից և տեղադրվել, որով վերականգնվել է արձանագրության բնագիրը և ճշգրիտ թվականը՝ ԶԼԹ: Դրանցից մեկը գտնվեց սեղանատան մոտ, տնտեսական հորի մեջ, մյուսը՝ մոտակա բնակելի տան պատի մեջ: Արձանագրության պակասող մասերը հիմնականում ճիշտ է վերծանել Ս. Բարխուդարյանը, ուղղելով Ալիշանին և Հովսեփյանին, բացառությամբ երրորդ տողի վերջից, որը լրացրել է ՏնկԱՍ բառով, սակայն ավելի ճիշտ են Ջալալ-8—Գլաճոր

յանցը և Ալիշանը, որոնք այդ տեղում դնում են Ձեռն-ԱՏՈՒՆԿ բա-
ռը, քանի որ պակասող մասում եղել է ոչ թե 5, այլ՝ 8—9 տառ:
Բարխուդարյանը չի կարողացել նաև 5-րդ տողի Ի ՏԱԻՆԻ ՄԲ ՍԱՐԳ-
ՍԻ բառերը:

Արձանագրության մեջ հիշատակվող հուժտուրեկը նախորդ ար-
ձանագրություններից (№ № 11, 12) մեզ հայտնի հելաշահի թոռն
է, Մխիթարի որդին:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120:
Հովսեփյան, Ա—18: Դիվան 3, № 213:
Լուսանկ. 13

14. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մա-
սում, նիշին կից, նախորդի տակ, արտաբուստ, 3 տող.

ՃՆ ԾԱՍՈՒԹԱԾՆԸ ԸՄՄԱԹԵՑԱԿՆԵՑԻՍԵՓԱՆ
ԱԲԸՆՏՈՒՆՏՈՒՄԵՆՏՈՒՄԵՆՏՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
ՆԱԿԵԿԱՍԿՆՆԵԱԳԱՆԵԼԸՄԱԲ

ԿԱՍԱԿՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ՍՂԱՆՃԱՐՍ ՈՒ ԹԱՃՄԻԸՔՍ, ՄԻԱԲԱ-
ՆՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՄԱՍԻՍ ԵՒ ՏՎԱՔ ԶԿԿՈՒՂԱՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ,
ՀՈՎՎԵՆՑ ՀՈՂՈՎՆ: ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ : Դ: [ԺԱՄ ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱԶԻ]
ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏՎԱՏԻՆ ԱԻԳԱՆ ԷՒ ՏՎԱՔ:

Մանր. Մեր կողմից գտնվել և տեղադրվել է առաջին երկու
տողի վերջին բառը, իսկ պակասող մասը լրացվում է ըստ նախորդ
հրատարակիչների:

Ճշտված է պատարագի քանակը՝ Դ (4):

Թաճմիչքը նախորդ արձանագրությունից (№ 13) մեզ հայտնի
հուժտուրեկի քույրն է, հելաշահի թոռը, իսկ Սանճարը՝ նրա ամու-
սինը: Սանճարը նույն անձն է, որ 1281 թ. հողամաս է նվիրել
Աղավնաձորի Աստվածածին եկեղեցուն, իսկ 1303 թ. Նորավանքին
է նվիրել Տանձիկ գյուղը (տե՛ս Դիվան, № № 83, 704):

Բնագրում հիշատակվող ԱԻԳԱՆ-ը (=աբգան), ինչպես պար-
զաբանել է Ս. Բարխուդարյանը, ջրի համար գանձվող հարկ է²:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա—156: Դիվան 3, № 214:
Լուսանկ. 14

15. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հյուսիսային պատի կենտրոնում,
ներքուստ, 5 տող.

² Տե՛ս նյութի շալաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմու-
թյան, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 275—282:

ԿԱԿԵՆԱՅԵՍՈՒԹՈՒԹԵՄԻՆԻ
ԸՄՄԱԿՆԵՍՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
ԳԵՉԱՆԱՍՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
: Դ: ԺԱՄ ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱԶԻ
ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏՎԱՏԻՆ ԱԻԳԱՆ ԷՒ ՏՎԱՔ:

ԿԱՍԱԿՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ԹԱՃՄԻԸՔՍ, ԴՈՒՍՐ ՄԽԻԹԱՐԱ, ԹՈՒՆ
ԽԱՂԱՇԱՆԻՆ, ՏՎԻ : Ա: ՎԵՑԿԻ ԻՄ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍԻ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ
ՍԱՂԱՆԵՑԻՆ : Դ: ԺԱՄ ՍԱՆԴԵՏՈ ՏԱԻՆԻՆ : Բ: ԻՆՁ, : Բ: ԻՄ
ՄԱՒԸ, ԿԱՍԱՐԻԶՔ ԱԻՐՉԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանր. Թաճմիչքի ամուսին Սանճարը (տե՛ս արձ. № 14),
հավանաբար արդեն մահացել էր, որովհետև բնագրում չի հիշա-
տակվում: Արձանագրությունը, դատելով բնագրում հիշատակված
անձերի ժամանակագրությունից, փորագրվել է 14-րդ դարի առա-
ջին քառորդում:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա—157: Դիվան 3, № 216:
Լուսանկ. 15

16. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հյուսիսային պատի արևելյան մա-
սում, արտաբուստ, 7 տող.

ԿԱԿԵՆԱՅԵՍՈՒԹՈՒԹԵՄ
ՊԱՆԱՅՆՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
ԱՐՈՍԱԿԱՆՈՒՄ
ԼԵՆՏՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
ՈՒՄԵՆՏՈՒՄ
Ե: Բ: ԺԱՄ ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱԶԻ
ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏՎԱՏԻՆ ԱԻԳԱՆ ԷՒ ՏՎԱՔ:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ ԽՈՒԹՂՈՒԲԵԿՍՍ, ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ՝ ԷԱԶՈ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԶԱՂԱԼՏԵՂԻՆ շՈՂՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏՎԻ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ : Բ: ԺԱՄ ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱԻՆԻՆ՝ : Ա: ՆԱՐԸՆՋԻՆ : Ա: ԻՆՁ:

Մանր. Խուժուրեկը մեզ հայտնի ինչպիսի տոհմից է, իսկ Նարինջը, հավանաբար, նրա կինը: Արձանագրությունը փորագրված է 1300-ից 1317 թթ. միջև, էաչիի իշխանության տարիներին:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121—122;
Հովսեփյան, Ա.—18: Դիվան 3, № 215:
Լուսանկ. 16

17. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ արևմտյան մուտքի կամարակալ քարի վրա, արտաքուստ, 9 տող.

Թ Չ Ծ Զ
ԿԱՄԱՅԵԼՔԱՃԵՍԻՄՍԻ
ՌԲԱՆԱԼՐԻՍԵՆԱՄԱՍԱՄՆՐԵ
ՏԵՆՈՅՈՒ ԴՈՅՆՊՈՆԱԵՏՈՒՆԵՎԱ
ԼԱԸՆՉԻՑԵՆՈՅ ՎՅԵՆՍՄԱԵՔԱՄԱՅ
ԱԲԱԿԻՎԵԱՄԻՆՇԱԽԱՄՎՆԵՍԻՄԵՎԱԶԵ
ՍԱՆՎԵՑԻՆ: Դ: ՊԱՄԱԵՎԵՁ: Ա: ԵՎ ԻՆՉԱԵԱԹԱԿՈ
ԳՈՅՆ ՎԱՄԵՆ: Բ: ՓՈՒԱՆԱԾ ԱՅՆԵԿԱՄԱԿԻԶԲ
ՆԱԿՆԵ

Թվին : 202: (=1307) ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ ԹԱՃԵՐՍ, ԳՈՒՄՍՐ ՈՒԲԱՆԱ, ԱՄՈՒՍԻՆ շԱՍԱՆԱ ԱՍՊԱՐԱՊԵՏԻՆ շԱՈՅ, ՈՐԴՈՅՆ ՊՈՈՇԱ, ԵՏՈՒ ԸՆԾԱ Ի շԱՄԱԼ ԸՆԶԻՑ ԻՄՈՅ շԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆՍ ՄԵՐ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՅ, ԱՌԱՋԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ շԱՐԱՊԵՏԻՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՇՄԱՆԵՑԻՆ : Դ: ՊԱՍԱՐԱԳ ԻՆՁ : Ա: ԱՌԱԳ ԶԻՆԳՇԱՐԱԹ ԱԻՐ շՈԳՈՅՆԳԱԼՍԵՆ, : Բ: ՓՈՒՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ: ԿԱՍԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՇԻՆ:

Մանր. Ս. Բարխուդարյանն արձանագրության մեջ պատարագներին ընդհանուր քանակը 7-րդ տողում : Դ: -ի փոխարեն կարդացել է : Գ: Տեղում ստույգ փորագրված է : Դ:, ուրեմն սխալվել է փորագրողը:
Քննարկում հիշատակվող Ուրանը Սյունիքի Օրբելյանների վասալ Վահրամ Շահունեցու եղբայրն է (տե՛ս արձ. № 22, 23):

116

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121:
Հովսեփյան, Ա.—18: Դիվան 3, 209:
Լուսանկ. 17

18. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ հարավային պատին, արտաքուստ, 9 տող.

ԿԱՄԱՅԵԼՔԱՃԵՍԻՄՍԻ
ՉԱԵՐՆԱՅԵՆԻԳԵ ՊԱՈՆ
ԱՅՆ ՈՒՄՄԻԹԲԷԱՂՈ
ԱՄԻԱԹՈՒՆԻՆՄԱՍԻԵ
ՓԱՆՈՍԻ ԼՄԻՆՇԱՆԵ
ՄԹԱՄԱՅՈԳՈՅՆՄԻՄ
ԱՔՍԱՆՎԵՑԻՆ: Գ: ՁԱՄԻ
ԸԻԱՌԱՋԻՆ: Բ: ՄԻԹԱՐԱ
: Ա: ԻՆՁ Ի ԹՎԻ Ս: Չ: Ծ: Ը:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ ՍԻՄԱՆՍ ՏՎԻ ԶՄԵՐ շԱՅՐԵՆԻ ԻԳԻՆ, ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԷԱԶՈ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՄԽԻԹԱՐԱ շՈԳՈՅՆ: ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՇՄԱՆԵՑԻՆ : Գ: ԺԱՄ ՏԵԱՌՆԸՆԳԱՌԱՋԻՆ՝ : Բ: ՄԽԻԹԱՐԱ, : Ա: ԻՆՁ: Ի ԹՎԻՍ : ՉՎԸ: (=1309):

Մանր. Արձանագրության մեջ հիշատակվող ՍԻՄԱՆ-ը Ս. Բարխուդարյանը համարում է Սիմեոն անվան արտասանության ժողովրդական ձև:
Եթե Մխիթարը ինչպիսի որդին է, ապա Սիմիանը Մխիթարի այն որդին է, որ մեկ հայտնի չէ այլ արձանագրություններից:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121:
Հովսեփյան, Ա.—18: Դիվան 3, № 210:
Լուսանկ. 18

117

19. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնական մասում, արտաքուստ, 9 տող.

ԿԱՄԱՆԱՅԵՍՏԱՍ
ԻԿՇԻՆԵՑԻԶԱՍԱ
ԱՆՈՑՆԼՏԻԿԱԿԱԳ
ԱՄԲՆՇԱՆԻՍՄԲ ՄՅ
ԵՓԱՆՈՒՎԵՄԱԲԱՆԹ
ՏԿԻՆ՝ Դ՝ ԶԱԲԱՌԱՍՆ
ԻՑՏԱՆԻՆԿԱՐԱԻԶ
ՔՆԱԲՆԻՆՅԱՅԹՎԻՍ
ՉԿ ԿԱՐՈՒԱՅԵՍԱԿԻԿ

ԿԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՀԱՍԻԿ ՇԻՆՅՑԻ ԶԱՍԱՐԱՆՈՑՆ ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ [ԵՒ] ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ : Դ: ԺԱՄ ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՇՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: ԹՎԻՍ : ԶԿ: (=1311):

Մանր. նախորդ հրատարակիչներից միայն Ս. Բարխուդարյանն է ճիշտ կարդացել ԶԱՍԱՐԱՆՈՑՆ բառը, շրջողունելով նախորդ հրատարակիչների առաջարկած զամաբանոց, գալս սբբանոց, գա-սրնոցիս շաբէն և այլ վերծանությունները: Ասարանոց ձևով բա-ղը հանդիպում է նաև Վայոց ձորի Հերհերի վանքի Աստվածածին եկեղեցու արձանագրություններից մեկի մեջ (Դիվան 3, № 138): Բառի գիտական ստուգաբանությունն առաջին անգամ տալիս է Ս. Ավագյանը (տե՛ս Բառաքնություն, էջ 28—32), ըստ որի ասարանոցը ձևաբանական է: Բառի ստուգաբանությունը, գործատուն, ձևաբան է:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120:
Հովսեփյան, Ա—159: Դիվան 3, № 221:
Լուսանկ. 19

20. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու մուտքի ուղղանկյան և կամարի միջև, արտաքուստ, 5 տող.

ԿԱՄԱՆԱՅԵՍԱԿԱՐԱՆՍ ԱՌՈՒՄԻՆ ՎԱՐՔԱՆ ԳԱՌԴ
ՈՅԻԱԿԱՆԱՏԻՏԻՎԻ: Ը: ԴԿԱՄՍՏԵՓԱՆՈՍՎԱՐԱԳԱ
ՄԻՆՇԱՆԻՍՎԵՄԱԲԱՆՔՍՍԱՆՍՄԱՆԵՑԻՆ: Դ: ԵՊԱՐԿ
ԱԳ: Բ: ԺԱՌԱՅԱԿԻՆԵԲԶԱՍ ԿԱՆԿԱՐԱԻՉ ԲՆԱԿՆ
ԻՆ: Թ: ԶԿԲ: ԱՍ ԳԱՄՆԱՆԻ

ԿԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱԻՐԱԽԱՌՈՒՆՍ, ԱՄՈՒՄԻՆ ՎԱՐՔԱՆԿԱ, ՈՐԴՈՅ ԽԱԿԱՅՇԱԶԻ, ՏՎԻ : Ը: ԴԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ, ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ: ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՇՄԱՆՅՑԻՆ : Դ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ : Բ: ԾԱՌԱՅԱԿԻՆ: ԿԱՏԱՐ-ԻԶՔՆ ԱԻՐՇՆԻՆ: Թ[ՎԻՆ] : ԶԿԲ: (=1313): ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ:

Մանր. Արձանագրության մեջ հիշատակված Վախրանգը՝ Խելաշահի որդին, թաղված է գավթում, բաղիլիկ եկեղեցու մուտքի առջև: Հավանաբար 1313 թ. Վախրանգն արդեն վախճանված էր, որովհետև նրա ամուսին Արախարունը Վախրանգի անունով պատարագ չի պատվիրում:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
Հովսեփյան, Ա—158: Դիվան 3, № 212:
Լուսանկ. 20

21. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատի նեղ պատուհանի բառանկյան վերին մասում և կամարի շուրջը, արտաքուստ, 10 տող.

ԿԱ ԶԱՅԵՍԱՍԱՆԱ
ՎԱՅՍԱՆՄԻՐԻՖԻՄԵՆ
ԵՅԿԵՄՄՓՍԼԵՄԵՆ
ԼՍՈՒԿ Ը: ԴԿԱՆ
ՁԱԿԴԵ ԼՍԼԵ
ԿՍԱՆ ԱՆԵԳՆ
ԳՇԵ ԵՉԱՍ
ԿԵ ԿԱ Կ ԶԵՄ
ՆՍԱ ԻԹՎ
ՉՏԵ

ԿԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱՍԼԱՆ ԱՓԱՅՍ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴԻՔՍ ՄԻԱԲԱՆՅՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ ՏՈՒՔ : Ը: ԴԿԱՄ ԸՆԾԱ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՇՄԱՆՅՑԻՆ ԶՇԱԲԱՔ ԱԻՐ ԶԱՏԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՇՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: Ի ԹՎԻՆ : ԶԶԵ: (=1326):

Մանր. Բնագրի գիտական հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանը չի կարդացել 6-րդ տողի վերջին երկու տառերը և 8-րդ տողի վերջին ԱԻՐՇՆԻՆ բառի հապավումը: Ալիշանը հնարավոր է համարում

118 119

անձնանունը կարգալ ԱՍԼԱՆ ԱՂԱՅՍ, որ շի համապատասխանում քարի վրա փորագրվածին:

Ասլան Ափան Տարսայիճ Օրբելյանի ուսուցիչ Կիրակոս վարդապետ Գետիկցու հայրն է: Այդ կապակցությամբ տե՛ս Գ. Հովսեփյան, «Խաղբակեանք...», էջ 442—444: Ասլան Ափա անվան ստուգաբանությունը տրված է Ս. Ավագյանի Բառաքննություն աշխատությունում (էջ 33—34):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
Հովսեփյան, Ա.—160: Դիվան 3, № 217:
Լուսանկ. 21

22. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատի ընկած, տեղահան արված շարքի կարմրավուն քարի վրա, արտաքուստ, 5 տող.

ԵՍՂԱՆԱՏԱՆՈՒՌԵ
ՑԱՅԹՆԱԱԲՎԱԱՅԵԻՅ
ՍՓՈՅ ՆՈՔԵՄԲԵՓՆՈՒ
ԿՆԵՅԻՆ ԳԱՂԱԳՆԵ
ՅԿԱԲ ՉԻՆԵՅԱՅԻՔՉ
Յ

ԵՍՂԱՆԱՏԱՆՈՒՌԵՅԻ, ՄԻԱԲԱՆԵՂՑԱՅ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՑ ԵՒ Տ[ՎԻ]... ՏԱՓՈՅ ՀՈՂԵՐՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍՂԱՇՄԱՆՑԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏ[ԱՐԱ]Գ ...Յ: ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀ- [ՆԻՆ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԽԱՓԱՆԻՉ[ՔՆ. ԴԱՏԻՆ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունն աղճատված է, որովհետև քարի սկզբի և վերջին մասերը ջարդված են, իսկ թե ում է նվիրված պատարագը, չի վերծանվում:

Քարի սկզբնական տեղագրությունն անհայտ է: Վահրամ (Վարհամ) Շահուշնեցին Օրբելյանների վասալն է, Երեբանի տերը, որ մեղ հայտնի է արձանագրություններից և հիշատակվում է մինչև 1310 թիվը (Դիվան 3, № 159): Հետևաբար, արձանագրությունը փորագրված է մինչև 14-րդ դարի առաջին տասնամյակը:

Վահրամ Շահուշնեցու կինը Գոնցան էր՝ Օրբելյան տոհմից:

120 121

Նրանք ունեցել են հրեք որդի՝ Ուքան, Հասան և Ամաղ (Դիվան 3, № 159): Ուքանի անունից մեզ է հասել 1336 թ. նվիրատվական մի արձանագրություն (աստ, № 23): Գոնցան 1345 թ. երկու որդիների հոգու համար նվեր է տալիս Երեբանի (Հերհեր) Ս. Աստվածածին Եկեղեցուն, որոնք արդեն մահացած էին (Դիվան 3, № 148), իսկ երրորդ եղբայրը՝ Ամաղը, ըստ նորավանքի արձանագրության (Դիվան 3, № 707), մահացել էր մինչև 1295 թ.:

Հրատ. Դիվան 3, № 218:
Լուսանկ. 22

23. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատին, մուտքի աջ կողմում, մուտքի ուղղանկյանը կից, արտաքուստ, 11 տող.

ԿԱԼԵԱՅԵՍՈՒՐԱՆՈՒ
ԴԻՎՏԱ ՇԱՆՈՒՌԵՅ
ԻՏԻԵԵՆԱԼԵԲԱԼԵՓ
ՆԱՍԵՏԻՆԱԿՏԵԵԵՅ
ԴՐԻՆՉԲԱԶԵԵՏԱՍԵԼ
ՉԻԱԻՆԸՂԱՆԱԻՆՆՈՒ
ԲՆԻՐԴՆԱԲԱՆԵՂՑ
ԵԲԱՆ ՎԴԵԼԵԲԱՔՆ
ՍԱՏԱԵ ՑԻՆԻՆՉ:Բ:
ՉԱԼԻՆՇԱԻՆՍԵ
ՆԻՆ ԿԱՏԱԲԵՂՎԵՉ
ՉԵ

ԿԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍՂ ՈՒՔԱՆ, ՈՐԳԻ Վ[ԱՐ]ՉԱՄ ՇԱՆՈՒՌԵՅԻ, ՏԵՐ ԵՐԵԲԱՆԱ, ՄԻԱԲԱՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ԵՏՈՒ ՉԱԼԱԼ ՀԵՐԵՆՑՅ, ՈՐ ԻՆՉ ԲԱԺԻՆ ԷՐ ՉԱՍԵԼ, ՉԽԱԼԻՆ ԸՂԱԼԱՆԻՆ ՀՈՂԵՐՆ ԻՐԻ :Գ: ՉԱՏՈՎՆ ԵՒ ԹՄԵՐՈՎՆ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՇՄԱՆՑԻՆ ԻՆՉ :Բ: ԺԱՄ, ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՆ ՏԱՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻ: ԹՎԻՆ :ՉՉԵ: (= 1336):

Մանր. Ուրան անունը մեզ հայտնի է նաև № 17 արձանագրությունից, որտեղ Քաճեբը իրեն համարում է Ուրանի դուստր: Սակայն, Գ. Հովսեփյանը անառակելիորեն ապացուցում է, որ վահրամ Շահունեցին ունեցել է Ուրան անունով թե՛ որդի և թե՛ եղբայր, և որ Քաճեբը նրա եղբայր Ուրանի դուստրն է (Խաղբակյանք..., էջ 239):

Վահրամի որդի Ուրանը իշխում էր Երեբանում (այժմ՝ Հերհեր), որտեղ կա նրա անունով արձանագրություն (Դիվան 3, № 159):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
Հովսեփյան, Ա.—161: Դիվան 3, № 219:
Լուսանկ. 23

24. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու մուտքի վերևի պատուհանի ուղղանկյան և թեք ծածկի միջև, արտաքուստ, 8 տող.

ԻՂԿ: Ն: & Ա

ԿԱՎԱԿԵՆ ԿԱԼԱՅՆՈՂՈՐԿԱՐԹ
ԻՎԱՐՈՆԱՆ ԵՍԵԱԹԻԿՍԻԿՈՐԴԻԲ
ՍԲՈՂԻԿՍԻԿ ԱՆԻՄԱՅԲԱԿԵԾԱԲ
ՄԻՍԵԿԱՆՈ ՍԻՄԻՆԱՆԻՍԿԱԿԻ ՎԵՐՏԱԿ
ԱՆԻՉԱՆՏՍՅԻ ՄԵԿԵԾՍՈՒՅԲԱՅԲՍՍԱՆ ԱՆԵԾԻՆ
ՄԵԶԻՄ ՄԵՈՒԻՆՄԱՆ ԵԿԱՎԱԲԵՔՆԻՄԻՆԱՅ
Բ:ՅԻՆ Ե Ա:ԻՆԱՆԱ:Ա:ԲՈՂԻԿԵ

Ի թվին :22Ա: (=1331) ԿԱՄԱԻՆ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՑ[Ս], ԵՍ՝ ԽԱԼԹԻԿՍ, ԻՄ ՈՐԳԻՔՍ ԲՈՒՂԻԿՍ, ԻՎԱՆԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՏՎԱՔ Ի ՄԵՐ ՀԱԼ[ԱԼ] ԸՆԶԻՑ ԸՆԾԱՅ Ի ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ: ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ ՍՍՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵԶ... ԺԱՄ ՍՈՒՐԲ [ԱՆ]ՏՈՆԻ ՏԱԻՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐԶՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: :Բ: ԺԱՄ :Ա: ԽԱԼԹԻՆ, :Ա: ԲՈՒՂԻԿԻՆ:

Մանր. Արձանագրության ևրկու բարերը պեղումների ընթացքում մեր կողմից հայտնաբերվել և տեղադրվել են իրենց տեղերում: Թվականը գրված է բնագրից բավականին բարձր, սակայն նույն տառաձևերով: 7-րդ և 8-րդ տողերի երկրորդ քարը նախկինում ըն-

կել է և նրա փոխարեն տեղադրվել է մի նոր քար, որի վրա 7-րդ տողի միջանկյալ տարածությունում պեղացվել են անհասկանալի բառեր, որոնցից հնարավոր է կարդալ ՍՈՒՐԲ և, թեականորեն, [ԱՆ]ՏՈՆԻ ՏԱԻՆԻՆ բառերը: 8-րդ տողի համապատասխան հատվածը բացակայում է: 8-րդ տողը գրված է բնագրից տարբերվող, խոշոր և գեղազիր տառաձևերով:

Հրատ. Դիվան 3, № 228, թերի:
Բնագիրն ամբողջանում է սույն հրատարակումով:
Լուսանկ. 24

25. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային մասում, ներքուստ, 10 տող.

ԿԱՎԱԿԵՆ ԿԱԼԱՅ
ԵՍԾՈՒԼԵՍԹՈՒՄԻՆՍԵԱՅՈՐ
ԴԵԱՂՈՒԿԵԱԿԻՉՆԻՍՈՆԱԴԵՆ
ՏՎԱԲԶԱԿԱՎԱԶՐԱՎԱՅՆՍԲՍԻ
ԳԵԵԶԱՄԻՄԵԿԵԾՍԱՆԱՆԱ ԱՆԵՑԻՄԳ
ԱՐՊԱՆԱԵՍԻԼԻՆ
ՆԻԻՆ:Բ:ԻՄԵՐԱՐՆՊԵ
ՈՂԱԴԻՆ:Ա:ԵԼՈՒՐԸՈՅ
ԿԱԿԱՐՔԵՐՔԻՄԱՆՈՂ
ԱՆԱՆՅԱՅ

ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՋՈՒԼԵՍ, ԹՈՒՆ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ[Ա]Յ, ՈՐԳԻ ԷԱԶՈ ԵՒ ԿԵՆԱԿԻՑԻ ԻՄ ԽՈՆԵԴՋԷՆ ՏՎԱՔ ՋԱԿԱԳ ԱԿԱՆ ՋՐԱՂԱՅՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍՍՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ: ԱՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻՆ ՏԱԻՆԻՆ :Բ: ԻՄ ԵՂԱԿԻՐՆ ՊԱՐՈՆ ԱՍԱԿԻՆ, :Ա: ԷԼՈՒԹՈՅ: ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐԶՆԻՆ Ի ՏԷՐՆ, ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ԳԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանր. Արձանագրության մեջ գրչի կողմից 6—9-րդ տողերի վերջում բաց են թողնված որոշ տարածություններ: Հիշատակված անունները Պոռոյան տոհմի հայտնի ներկայացուցիչներ են, որոնք ապրել են 14-րդ դարի առաջին կեսին:

Տարբեր հրատարակիչների մոտ տարրնթացվում է ԽՈՍՆԻՉԷ
իդական անունը: Սակայն Հ. Աճառյանն ապացուցել է, որ այն ծա-
ղում է հունանդա անվանաձևից, որի հոլովաձևերից մեկը կլինի՝
Խոսանդղէն (= Խոսանդղան): Բնադրում հնարավոր է կարգալ և՛
Խոսանդղէն, և՛ Խոսանդղէն ձևերը, քանի որ այդ ստոր լավ չի պահ-
պանվել:

9-րդ տողում ԱԻՐՀՆԻՆ բառից հետո Ս. Բարխուդարյանը չի
կարդացել Ի ՏէՐՆ փակագիրը:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
Հովսեփյան, Ա—26: Դիվան 3, № 220:
Լուսանկ. 25

26. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան պատի հարավային
մասում, № 23 արձանագրությունից հարավ, արտաքուստ, 10 սող.

ԿԱԱԵՆԱԿԱԻՆԱՅԵՍՊԷԱՌԴԻԻԲ
ԱԱՌՈՒՆԼԵՊԵՏԻՏԵ ՓԷՃԱՌԱԵ ԵԵ
ԱՌՄԵՆՍԱՍԱԼԲԱԵ ՅԵՄԲՆԵ ՓԷՈՍ
ԵՏՈՒԼԵԻՍԵՐԿԵԱԿԱՅՐԵՆԵԱՅՈՒ
ՓԷՉԱՌԱԻՆՉԱ ՉՄԱԵ ՅԵՉԱԵԱՆԵ
ՅԵԳԵԼԵՆՈԳՅԱԵՁԵՆ ՔԵՄԿԴԵԱԼԵԷ
ԲՆՍԱԿՄԱԵՅԻՆՍԵ ՉԱՃԱԾՆԵՏՈՒՆԵ
ՉՊԵԱԵ: ԵԱՐԼԵՐԿԹՈՅ ՊԱԾՎԱՄ
ԵԿԱԿԱՄԱԿԱՅ: ՅՂԿԱՅՐԱԲԱՅՆ
ՉԴԵԱԵԻՅԻ: ՉԴԵ

ԿԱՄԱՐ ԱՄԵՆԱԿԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍՊԵՆԱ, ՈՐԳԻ ՍՄԲԱՍ,
ԹՈՒՆ ԼՊԱՐՏԻ, ՏԵՐ ՓՈՆՉԱԹԱՂԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒԹՈՒՆ ԻՄ ՍՈՒՍԱ,
ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՏԵՓԱՆՈՍ ԵՒ ՏՈՒՆ Ի ՄԵՐ ՀԱՒԱ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ, ՈՐ Ի ՓՈՆՉԱԹԱՂԻՆ, ՉՄԱՉՄԱՆԵՆՑ ԵՒ ՉՄԱՆՇԵՆՑ
ԷԳՐԵ, ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ԲԱԺԻՆ: ԷՓՐԵՄ ՎԱՐԲԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՐ
ՍԱՀՄԱՆԵՐ ՄԵՉ ԱՍՏՈՒՆԱՅՆԵՐ ՏՈՒՆ : Չ: ՊԵՍԱԲԱԵ: ԵՒ ՈՎ
ՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ՏՈՒՆ ՎԱԽՄԻՍ ՀՊԱՌԱԿ ԿԱՅ : ՅԺԸ: (-318)
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՉՈՎԵԱԼ ԵՂԻՅԻ : ՉԳԷ: (-1348):

Մանր. Արձանագրությունը գեղագիր է, ոչ սովորական կցա-
գրերով: Նվիրատուի անունը՝ ՊէնԱ, ճիշտ է կարդացել միայն Ս.
Բարխուդարյանը: Հետաքրքիր է, որ Քանահատ—Գլածորի համա-
լիրի արձանագրությունների մեջ առաջին անգամ այս արձանագրու-
թյան 7-րդ տողի վերջին բառի մեջ կիրառվել է Օ տառածիր ԱԻ
տառակապակցության փոխարեն:

Փոնձաքաղ տեղանունը Ալիշանը ենթադրում է Եղեգնաձոր ա-
վանի մոտ (Սիսական, էջ 129): Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով
Փոնձաթաղն արդի Եղեգնաձորն է (Դիվան 3, էջ 103—104):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
Հովսեփյան, Ա—162: Դիվան 3, № 223:
Լուսանկ. 26

27. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու արևմտյան մուտքի հարավային
կողմում, նախորդից քիչ վերև, արտաքուստ, 5 սող.

ՅԱՍԻՆԱՅԵԲԱԲԱՅՍԹՈՒՆՍՍԱՄԱԿԵԼԵՆՈՐԴԻՍ
ՅԱՍԻՆԱՅԵՍԱԳՍՈՐԿԵՐԱԼԻՎԱՅԻՄԵՓՈՒՆՉԸԱ
ԲՆՅՎԱԻՆՄԱՅՁԱՅՐԵՆԻԲԷՆՍԿԵԻՆՉՉԱՅՐՈՒ
ԲԷ:Ե:ԼԷ:Բ:ԲԱՌԱՓԱԷ: ՅՂԸ: ՆԱՅՈՂԵՏԱՅՆ
ՉՈՒԱԼԵԴԻՅԻ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍՊԵՆԱՅԻՍ, ԹՈՒՆՍ ՍԱՍԱԴԱԼԻՆ,
ՈՐԳԻ Ա...
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍՊԵՆԱՅԻՍ, ՈՐ ՏՎԻ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԻՅ
ՍՈՒՐԲ ԱՏԵՓԱՆՈՍԻ ԶՋԱՏԻՆԱՅՎԱՐԻՆ ՀՈՂՆ ՆԱՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՓ:
ՆԱՔԱՆ ՏՎԻՆ ԻՆՉ ՉԳՅԱՏՆՈՒԹԵԱՆ : Ե: ԱԻՐ : Թ: ԽՈՐԱՆ: ՈՎ
ԽԱՓԱՆԷ: : ՅԺԸ: (-318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՉՈՎԵԱԼ ԵՂԻՅԻ:

Մանր. Արձանագրության առաջին տողը սկսված, բայց չա-
վարոված ինքնուրույն բնագիր է, ինչպես համոզիչ ձևով ապա-
ցուցել է Ս. Ավագյանը (Բառարանություն, էջ 222—224): Այդ է
եղև պատճառ, որ նախորդ բոլոր հրատարակիչները սխալ են վեր-
ձանել արձանագրությունը, որի հետևանքով բովանդակությունը
մնում էր անհասկանալի՝ նվիրատուն Սամաղավի թոռ Բուրայիսն
է, թե՛ Սարգիսը:

Այժմ, հետևելով Ս. Ավագյանի ճշգրտումներին, պարզ է դառ-
նում, որ նվիրատու Սարգսի արձանագրությունը ամբողջական և
ինքնուրույն բնագիր է, իսկ առաջին տողը մեկ այլ անավարտ ար-
ձանագրության միայն սկիզբն է:

Առաջին արձանագրության մեջ հիշատակված Բուրայիսն չի կա-
րելի նույնացնել Ստեփանոս Թրեղյանի կողմից հիշատակված մեծ

իշխան Բուրակի հետ ինչպես ենթադրվել է, քանի որ վերջինս 12-րդ դարի վերջի և 13-րդ դարի սկզբի գործիչ էր և թաղված է Թեմառույքի (այժմ Հրազդանի շրջ. Մեղրաձոր գյուղ) վանքում, իսկ այդ արձանագրությունը փոթադրվել է 1280 թ. հետո, հնարավոր է, 14-րդ դարի առաջին կեսին:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա.—167: Դիվան 3, 224:
Լուսանկ. 27

28. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան պատի տակ, Երկու առանձին քարերի վրա, 5 տող.

ԿԱՄԱԻԱՅԱՍՄԵՐԳԻՐԵԼԵՊԱՏԻԴՈՒ
ՍՄՊԱՏԱՔԼԵԱԴԱԼԻՄԵՆՍԱՃԻՐՈՂՈՒՆ
ԱՅՏԿԱԲԶԻԱՆՈՋԱՂԱՅՈՒՄՄՃՈՒԱԿԱՆ
ԱՆՈՂՆԴՐԱՆՋԱՂԱՅԻՆԵԹԱՍԱՏԿԱՆԲՍԻՄ
ԱՆՈՍԳՐԵՑԻՄ:Ե:ԱՊԱՏԱԳՈՒԲՍԱԳՍԻՄ

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՍ ՄԵՐ ԳԻՐ Է ԼԵՊԱՏԻ :Դ: ՈՒՍ[ՏԵՐՅԵՅ]
ՍՄՊԱՏԱ, ՓԱԽՐԱԴԱԼԻՆ, ՏԱՐՍԱ[ՅԻ]ՃԻ, ՈՐ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԻ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏՎԱՔ ԶԻՒԱՆՈ ԶԱՂԱՅՍ, ՈՐ ՄՃՈՒԱԿԱ[ՉՈՐ], :Ա:
ՀՈՂՆ ԴՐԱՆ ԶԱՂԱՅԻՆ ԵՒ ԹԱՆԱՏ ՎԱՆՔ ՍՈՒՐԲ Ս[ՏԵՓ]ԱՆՈՍ:
ԳՐԵՑԻՆ :Ե: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՏԱԻՆ[ԻՆ]:

Մանրք. Արձանագրության առաջին հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանն այս Երկու քարերի արձանագրությունները հրատարակել է առանձին-առանձին (Դիվան 3, № 237 և 239), չնկատելով, որ առաջին քարի աջ կողմնային երեսին արձանագրության միջնամասը շարունակվում է շորսական տառի շափով, թեև ելնելով տառաձևերի նույնությունից, ենթադրել է, որ այդ Երկու բեկորները կարող են լինել միևնույն արձանագրության մասեր:

Արձանագրության բնագրի ամբողջական վերծանումից պարզվեց, որ նվիրատուները՝ Օրբելյան կիպարիտ իշխանի որդիներ Սրմբատը, Փախրադավը, Տարսայիճը և Իվանը Մճոակաձոր գյուղում գտնվող ջրաղացը և նրան հարող հողամասը նվիրել են Թանահատի վանքին:

Արձանագրության փորագրման ժամանակը որոշվում է, ելնելով այն հանգամանքից, որ 1254 թ. արդեն ղեղամահ էր եղել հիշատակված անձանց ավագ եղբայր՝ էլիկումը, իսկ 1261 թ. առաջ

126 127

արդեն զոհվել էր մյուս եղբայրը՝ Իվանը (ի դեպ, վերջինիս ջրաղացն իրենց անունից վանքին են նվիրում մյուս եղբայրները: Այդ մասին մանրամասն տես՝ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 431—438, նաև՝ Դիվան 3, № 677, Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 77—78): Հետևաբար, արձանագրությունը գրվել է 1254—1261 թթ. միջև և այն տեղադրված է եղել բազիլիկ եկեղեցու պատի անկյունային մասում:

Արձանագրությունը ամբողջությամբ հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 28" —28"

29. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ հարավային պատի արևելյան մասում, խորշին կից, արտաբուստ, 7 տող.

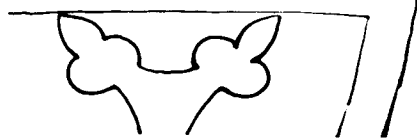
ԿԱԿՆԱՅԵՄ
ՆՐՈՅԵՄՆԱԼ
ԱԼԵՂԵՑԵՐԻ
ԾԵՍ ԶԱԿԿԵՄ
ԼԵՆՔԱՎԱՆԵՑ
Ե:Բ:ՋԼԵԸՆԸՍ
ՉԵԿԼԵՉՆԵՅ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՊԵՏՐՈՍ ՅԻՄ ԶԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՅ ԵՏՈՒ
ՄԱԽՍ ԶԱՆԿԱԿԻՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՂՄԱՆԵՑԻՆ :Բ: ԺԱՄ ԵՐԵՒՄԱՆ
ԽԱԶԻՆ, ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՉՆ[ԻՆ]:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:
Հովսեփյան, Ա.—165: Դիվան 3, № 233:
Լուսանկ. 29

30. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատան պատի վերին մասում, Ամիրշահի արձանագրությունից (№ 8) վերև, ներքուստ, բանդակված խաչերից վեր, 4 տող.

ԿԱՆԳՆԵՅԱԽԱ
 ՉՄԲԱԷԱՍՊԵ
 ՏՐՈՍԼԾՆՈՂԱՅ
 ԻԻՐՈՅ

ԿԱՆԳՆԵՅԱԽ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐՔԵՆՈՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻԻՐՈՅ:

Մանր. Պետր է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակվող Պետրոսը նախորդ (№ 29) նվիրատվության հեղինակն է, ուստի արձանագրությունները ժամանակակից են:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:
 Հովսեփյան, Ա—171: Դիվան 3, № 222:
 Լուսանկ. 30

31. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, բաժակից խմող երկու սիրամարգերի բարձրաքանդակից ներքև, արտաքուստ, 3 տող.

ԿԱՄԻ ԱՅԵՍԱԵԹԱՄԱՅԸ ԵՅԱՅ
 ՄԵԿԵՂԵՑՍԵՄԷԿԻ ԵԿԱԵԱՅԲՔՍՍ
 ՄԱԵՑՆԻԱՄԶԱՎՅԱՄԵԿՍԻՔԶԻԱՆ

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ ՄԵԹԱՐ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՅԱՅ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵ-
 ՅՐՍ ԵՒ ՏՎԻ : Ի: ԴԵԿԱՆ: ԵՒ ՄԻԱՅԲԱՆԲ ՍԱՂՄՍՆԵՅԻՆ : Ա:
 ԱԻՐ ԺԱՄ ՆԱՎԱՅՍԱՐԴԻՐԸ: ԿԱՏԱՐԻԶՔ ԱԻՐԸՆԻՆ:

Մանր. նվիրատուի անունը՝ Մեթար, ճիշտ է կարդացել միայն Ս. Բարխուդարյանը: Հավանաբար այն վերաբերում է 14-րդ դարի առաջին քառորդին, որովհետև Մեթարի անունից արձանագրություն է փորագրված նաև Հերհերում (Դիվան 3, № 155 և 188), որի թվականը 1308 է:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
 Հովսեփյան, Ա—164: Դիվան 3, № 231:
 Լուսանկ. 31

32. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, խորշին կից, նախորդից (№ 31) ներքև, արտաքուստ, 5 տող.

ԿԱՄԱՆԱՅԵՍԹԷԻԿՍՄԻՍ
 ԲՆԵՅԱՄԲՈՒՄԵՆԼՍՎԻ
 ԸՆԾԱՄԼԲԱՅՍՎԵՆ
 Բ:ԺԱՄԹԵԿԵՍԱՄԵՆ
 ԿԱՐԱԻԶԻՆԱՆՆ

ԿԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ ԹԷԻԿՍ, ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ԵՒ
 ՏՎԻ ԸՆԾԱ: ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ : Բ: ԺԱՄ ԹԵԿԵՍԱՄԵՆ:
 ԿԱՏԱՐԻԶՔ ԱԻՐԸՆԻՆ:

Մանր. նվիրատուի անունը հանդիպում է առաջին անգամ: Դատելով տառաձևերից, փորագրվել է 14-րդ դարի առաջին կեսում:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122:
 Հովսեփյան, Ա—163: Դիվան 3, № 232:
 Լուսանկ. 32

33. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավային պատի արևմտյան մասում, ճանկերում աղավնի բռնած բազեի բարձրաքանդակի տակ, արտաքուստ, 3 տող.
 Թ—Գլաձոր

ԿԱՎԱՅԵՍԱՐԵՆՁԱՅԵՍԵՑԱՅԻՄԱՆԷՒ
ՈՍԵՄԷԻ: ԵԿԵԿԵՑՈՅԱԻՍՅԵՍԱՆՆՍ
ԵՑԻ: ԱՎԵԴԻԱՉԻՔԻՄԿԱՐԵՉԻՐԵՆՅԱՅ:

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ԱՐԵԻՀԱՏ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ
ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԻ : Ի: ԴԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ: ԵՒ ՄԻԱՅՐԱՆՔ
ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ : Ա: ԱԻՐ ԺԱՄ ԽԱԶԳԻԻՏԻՆ, ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ
ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա—166: Դիվան 3, № 230:
Լուսանկ. 33

34. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան պատի տակ, մուս-
թից հյուսիս, ներքևում, արտաբուստ, 6 տող.

ԿԱՐԱՆԱՅԻՆԱԿԵԵԿԱՐԻՒՄԻԱՐԵՆՅԱՅ
ԽՍԵՍԵՆՄԱՏՓԱՇԵՍԻՄԱԵՑԻՔԻՆՆԵ
ԻՄՍՓԵՏԿԻԶԵԳՆԱԹԻՐՆՍՄԷՉԱ: ՃՈՒԵ
ԾԻՄԵԲԵՆԻՍՄԱԿԱՆԻՐԵՂԵՆ ՉԱՄԱՐՆԵՒ
ԵՍԱԿՆԵ ՅԵՆԱ ՉՆԿՆԱՅԵՄՓԵՏԵ
ՈՊԻ:

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԿԻՆ, ԵՄ՝ ԻՎԱՆԻ, ՈՐԴԻ ԽԱԼԹԻՆ
ԵՒ ԱՄՈՒՐԻՆ ԻՄ ՍԱԽՈՒԻ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ-ՓԱՇԷՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ
ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵՒ ՏՎԻՔ ԶՄԵՐ ԳՆԱՍ
ԻԳԻՆ Ի ՍԽՏՈՐԱԼԷՉ, :Ա: ՀՈՂ Ի ՄԵՍ ՔԱՐ: ՄԻԱԲԱՆՔ
ԽՈՍՏԱՅԱՆ : Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ : Բ: ԻՆՉ, :Ա: ՍԱԽՈՒԻՆ, :Ա:
ԷՍՈՒԿԱՆԻՆ ՉԱՄԱՐՉՄԱՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ, ԽՓԱՆԻԶՔՆ
ԴԱՏԻՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ, Թ[ՎԻՆ] : ՊԲ: (=1353):

Մանր. Խալթի որդի Իվանը հիշատակված է նաև 1331 թ. ար-
ձանագրության մեջ (№ 24): Այժմ նվիրատուն ինքն է: Բոլոր հրա-
տարակիչների մոտ բնագիրը թերի և աղճատված է, բացի Ս. Բար-
խուղարյանի բնագրից: Սակայն նա ՍԱԽՈՒԻ անունը կարդացել է
ՍԱԽՈՒ:

130 131

ՍԽՏՈՐԱԼԷՉ (= Խտորալեզ) տեղանունը հիշատակվում է նաև
Սպիտակավոր Աստվածածին Եկեղեցու արձանագրության մեջ (Դի-
վան 3, № 273): Ալիշանը այն տեղադրում է ժամանակակից Եղեզ-
նաձոր ավանի մոտակայքում (Սիսական, էջ 130), իսկ Հովսեփ-
յանը՝ Օրթաքենյ (Գլաձոր) գյուղի արևմտյան մասում (Խաղբակ-
յանք..., էջ 21): Ս. Բարխուղարյանը համոզիչ ձևով ցույց է տվել,
որ Սխտորալեզ (Խտորալեզ) վայրը գտնվում է ժամանակակից
Եղեզնաձոր ավանի տեղում (Դիվան 3, էջ 103—104):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա—169: Դիվան 3, № 226:
Լուսանկ. 34

35. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան պատի հյուսիսային
մասում, նախորդի (№ 34) և շինարարական մեծ արձանագրության
(№ 7) միջև, արտաբուստ, 3 տող.

ԿԱՎԱՅԵՍԻՄԱՐԵՆՁԱՅԵՍԵՑԱՅԻՄԱՆԷՒ
ՅԻՄՆԱԼԱԼԸՆՉԻՅԸՆ ՉԱՅԻՄԱՐԵՓԱՆՈՍՍԵՑԱՅԻՄ
ԱՎԵՑԻՆԷՔԻՄԱՐԱԳՐԵՄԱՐԻՆ ԿԱՄԱՐԻԶՔՆԵՍ 343

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ԲԱԻՐԻՆԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ
ԽՏՈՒ ՅԻՄ ՉԱԿԱԼ ԸՆԶԻՑ ԸՆԶԱՅ Ի ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ:
ՄԻԱՅՐԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԱՄԷՆ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻՆ:
ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐ[Հ]ՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանր. ԲԱԻՐԻՆԱՅ անունը վաղցը ձորի վիճագրերում հան-
դիպում է առաջին անգամ: Երրորդ տողի վերջին բառերը, սկսած
ԿԱՏԱՐԻԶՔ-ից, գրված են մյուսներից տարբեր, ավելի սաղր փո-
րագրված տառերով: Ինչպես նկատել է Ս. Բարխուղարյանը, նշված
է պատարագի բանակը, փոխարենը գրված է ԱՄԷՆ ԱԻՐ:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
Հովսեփյան, Ա—168: Դիվան 3, № 255:
Լուսանկ. 35

36. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ մուտքի ուղղանկյան հարավային
մասում, վերին անկյունում, արտաբուստ, 6 տող.

ԿԱՄԱԻԱՅԵՍԱՐՔԻԱԿԱԻԳԱ 3
 ԻՇԵՑԷԲԿԱՐԴԱԼԿԱՄԱՐԻՆ
 ԿԼՈՎՅԻՇԵՑԷԲԻՄԲԵՆՅՓԱԼ
 ԱՄԹ՝ ՉԵՐԼ ԱՅ ՉԵ ՉՅԻՇ ԻՖ
 ԿԱՅՈՒՐԱԷ
 ԷՍ

ԱՆԱ

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ՍՂԱՂԻԲԻՍ ՍՂԱՐՅԱԻԱԳ ՅԻՇԵՑԷՔ
 ԿԱՐԳԱԼՈՎ ԿԱՄ ԱԻՐԻՆԱԿԵԼՈՎ, ՅԻՇԵՑԷՔ ԻՄԱՔՐԱՅՓԱԼ ԱՂԱԻԹՍ
 ՉԵՐ, ԵՒ ԱՍՏՈՒԱՍ ՉԵՉ ՅԻՇԻ ԻԻՐ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ: ԱՄԷՆ:

Մանոթ. Առաջին հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանը ճիշտ է նկատել, որ ՍԱՐՔԱԻԱԳ անվան տառերի շարքում շփոթություն կա: Արձանագրության փորագրման ժամանակը, դատելով տառաձևերից, ավելի ուշ է՝ 14-րդ դարի երկրորդ կես:

Արձանագրությունից ներքև գեղազիր և խոշոր տառերով փորագրված է ԱՐՆԱ, որը հավանաբար, սկսված և շարունակված արձանագրության սկիզբ է (թերևս՝ [ԿԱՄ]ԱԻՆ Ա[Յ]...):

Հրատ. Դիվան 3, № 227:
 Լուսանկ. 36

37. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ ՄՈՒՏՔԻ ԿԱՄԱՐԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՂՄՈՒՄ, ներքուստ, 4 տող.

ԵԱԿՄՈՒԼԻՄՍ:Ի:Դ
 ԿԱՄԿԵԿԵՑՈՅԼ
 Բ:ԶԱՄԲԱԿԳՄՆ ԿԱ
 ՄԱԻՉՔՆԱԿՆՆԵ

ԵՄ՝ ԱԻՔՍՈՒԼԻՏՍ :Ե: ԴԵԵԵՍՆ ՏՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ,
 :Բ: ԺԱՄ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻՆ. ԿԱՍԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՇՆԻՆ:

Մանոթ. ԱԻՔՍՈՒԼԻՏ անունը հանդիպում է առաջին անգամ: Դատելով փորագրության աչքի ընկնող տեղից և տառաձևերից, այն վերաբերում է 14-րդ դարի առաջին կեսին:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123:
 Հովսեփյան, Ա—170: Դիվան 3, № 221:
 Լուսանկ. 37

38. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ ԱՐԱՄՅԱՆ ԱԿԱՏԻ ՍԱԿ, տեղահան արված երեսապատման քարի վրա, 5 տող.

ԿԱԿԱՅԵՍՈՒՄԱԵԱՌՄԱՆԳՈՒՌ
 ՃԻԿԲԱԿՑԷՄԵՆԵԱՌՄԱՆԿԵԼԻ
 ՀԱԿԱԼՉԻՑԱԵԶԳԻՐԲԱԺԵ ՎԻԵ
 ԱԵԿՍԱԿԱԵՑԵԾԱԻԶԱՄԱԿԱՅԵՅ
 ԴԵԲԻՄԻՃԻԿԵԿԱՄԻՉՔԻ ԾՅՅԻ

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ՈՒՏԱՐ ԵՒ ԱՍՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳՈՒՌՃԻԿ
 ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԱՔ Ի ՉԱԼԱԼ
 ԸՆԶԻՑ ՄԵՉ ՉՈԳՈՒԹԻՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՂՄԱ-
 ՆԵՑԻՆ ՍԱՌԶԱՐԴԱՐԻՆ :Զ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ Դ:Դ: ԻՂՆԶ, :Բ:
 ԳՈՒՌՃԻԿԻՆ: ԿԱՍԱՐԻՉՔՆ ՕՐՇՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակվող ՈՒՏԱՐ (Աւտար) և ԳՈՒՌՃԻԿ անունները Վայոց ձորի վիճագրերում հանդիպում են առաջին անգամ: Տառաձևերը նման են 14-րդ դարի առաջին կեսի արձանագրություններին: Հետաքրքրական է, որ կիրառվել է Օ տառաձևը, որը մեզ հանդիպել է նաև 1348 թ. արձանագրության մեջ (№ 26): Վերջին տողի տառերի մի մասը ջարդված է, լրացնում ենք ենթադրարար:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123—124:
 Դիվան 3, № 236:
 Լուսանկ. 38

39. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու մուտքի մոտ, տեղահան արված
 երեսպատման քարի վրա, թերի, 5 տող.

Ը ՏԱՅՐ
 ԵՍԸԱԻԹԷՍՏ
 Ի ՆՍՄԲՍԵՓԱՌԿ
 ԿԱԼԹՅԱՅՆ
 ԲՆՆԶՈՒԵԱԼ

[ՅԺ]Ը ՇԱՅՐ[ԱՊԵՏԱՅ]
 ԵՍՇԱԻԹԷՍՏ[ՎԻ]... ԻՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ...
 [Պ]ԱՏԱՐԱԳ ՅԱՅՏՆ[ՈՒԹԵԱՆ ՏԱԻՆԻՆ... ԽԱՓԱՆՈՂ]ԲՆ
 ՆԶՈՎԵԱԼ [ԵՂԻՑԻՆ]...

Մանր. Ինչպես ճիշտ նկատել է Ս. Բարխուդարյանը, առաջին
 տողը մեկ այլ արձանագրության վերջին տողն է: Արձանագրություն-
 նը նվիրատվական է: ՇԱԻԹԱ անունը Վալոց ձորի վիմագրերում
 հանդիպում է առաջին անգամ:

Հրատ. Դիվան 3, № 240:
 Լուսանկ. 39

40. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավային պատի հարավ-արև-
 մբյայն անկյունում տեղադրված սրբատաշ քարի վրա, կլոր պա-
 տուհանից արևմուտք, արտաքուստ, 1 տող.

Գ ՈՒ Գ Ի ԳՈՒԳԻ:

Մանր. Քարը գտնվեց 17—18-րդ դարերի բնակավայրի փլա-
 տակներում, պատի շարքի մեջ: Քարը անկյունավոր մշակում ունի
 և նրա շափերը լիովին համընկնում են 6-րդ շարքից ընկած քարի
 տեղին, որտեղ և այժմ տեղադրել են վերականգնողները:

134 135

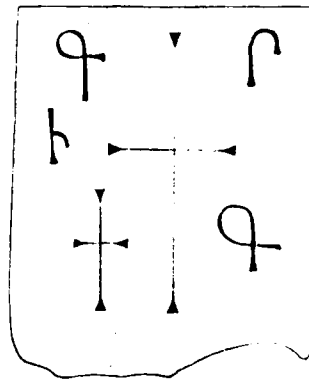
Հավանաբար, արձանագրությունն ավարտուն է, որովհետև բը-
 նագրից առաջ և հետո կան առանց փորագրությունից ազատ տարա-
 ծություններ:

Վալոց ձորի վիմագրերում հիշատակված են Կուկա (=Կուկ,
 Գուգու, Գուգա, Գուգի) անունով երկու անձնավորություններ: Դը-
 րանցից առաջինը՝ Կուկը, որի ով լինելը անհայտ է, 1283 թ. խաչ-
 քար է կանգնեցրել Աղավնաձոր գյուղի Վերին Ուլգուր վայրում:
 Մյուսը՝ Կուկա անունով, Քարագուլի գյուղի սուրբ Մամասի վան-
 քում թողած արձանագրության մեջ հիշատակվում է որպես իշխա-
 նավոր: Քիչ հավանական է, որ արձանագրության մեջ հիշատակ-
 ված Գուգին նույնացվի դրանց հետ:

Այդ նույն անունով մի այլ անձնավորություն հայտնի է Օր-
 բելյան տան պատմությունից³: Դա Գուգուն է (Կուկա, էլիկում)⁴
 Օրբելյան իշխան Բուրթելի մեծի թոռը, Բեշքենի որդին: Սա ամուս-
 նանում է մեզ հայտնի Ամադ Շահունեցու դուստր Նաթիլի հետ և
 ժառանգում Շահունեցիների բոլոր կալվածքները, այդ թվում նաև՝
 Երերանը: Եվ որովհետև Շահունեցիները հաճախ են հիշատակվում
 Քանահատի վիմագրերում, հնարավոր է ենթադրել, որ սույն ար-
 ձանագրության մեջ հիշատակված Գուգին հենց Օրբելյան Բեշքենի
 որդի Գուգուն (Կուկան) լինի, մանավանդ, որ դատելով արձանա-
 գրության տառաձևերից, այն հավանորեն վերաբերում է 14-րդ դա-
 րի կեսերին, իսկ Օրբելյան Գուգուն ապրել է հենց այդ ժամանակ-
 ներում:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
 Լուսանկ. 40

41. ԲԱԶԻԼԻԿ Եկեղեցու շարքի քարի վրա, որը գտնվեց Եկեղե-
 ցու պեղումների ժամանակ.

ԳՐԻԳ[ՈՐ]:

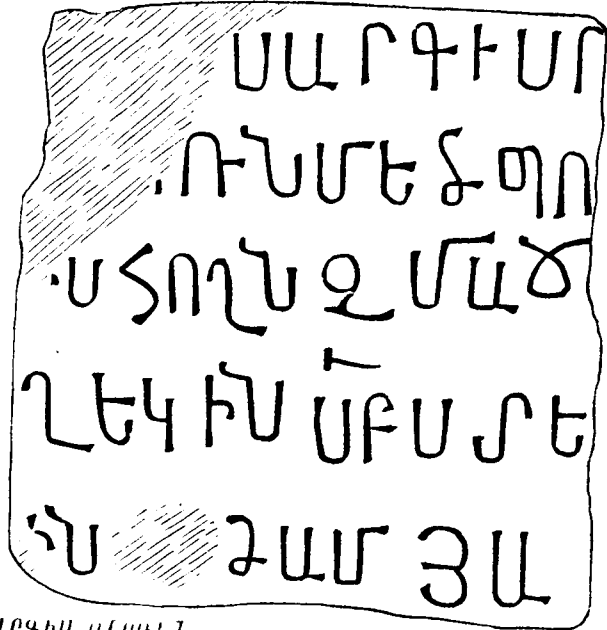
Մանր. Քարի կենտրոնական
 մասում փորագրված է պարզ
 խաչ, նրա ձախ թևի տակ՝ մեկ այլ
 փոքր, նույնանման խաչ: Տառերը
 հավանորեն փորագրվել են խա-
 շերը փորագրելուց հետո, որով-

³ Գ. Գեիգույան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 105—106:

հետև ի տառը խախտելով համաշափությունը, գրված է մեծ խաչի ձևի թևի դիմաց, իսկ մյուսները՝ անվյուճակ մասերում: Տառաձևերը նման են 14-րդ դարից մեզ հայտնի թվակիր արձանագրությունների տառերին: Արձանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, շարունակվել է հաջորդ քարերի վրա, քանի որ քարի աջ եզրագծին նշմարվում են տառերի հետքեր:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 41

42. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու բակում, շարքի քարի վրա, թերի, 5 տող.

1. ... ՍԱՐԳԻՍ ՈՒՆ [ՐԻՐ]...
2. ... [ԹՈ]ՌՆ ՄԵՍ ՊՈՒՈ[ՇԻ]...
3. ... Ս ՀՈՂՆ ՁՄԱԾ [ԱՌԿԱԶՈՐԻ?]...
4. ... [ԵԿԵ]ՂԵ[Յ]ԻՆ ՍՈՒՐԱ ՍՏԵ[ՓԱՆՈՍ]... ՄԻԱԲԱՆՔՍ
5. ՍԱՀՄԱՆԵՅ[ԻՆ] : Ե: ԺԱՄ ՅԱՅ [ՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԻՆԻՆ]....:

Մանր. Չորրորդ տողի ... ՂԵԿԻՆ ... վերականգնում ենք [ԵԿԵ]-ՂԵ[Յ]ԻՆ, սխալը վերագրելով գրչին: Հետաքրքիր է, որ պատարագի քանակը ցույց տվող թվականը եղծվել է վանխամտածված ձևով, բայց նշմարելի է Ե (= 5) տառը:

Դատելով արձանագրության պահպանված մասի բովանդակությունից, այն ընդարձակ նվիրատվական արձանագրության մասն է կազմել:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 42

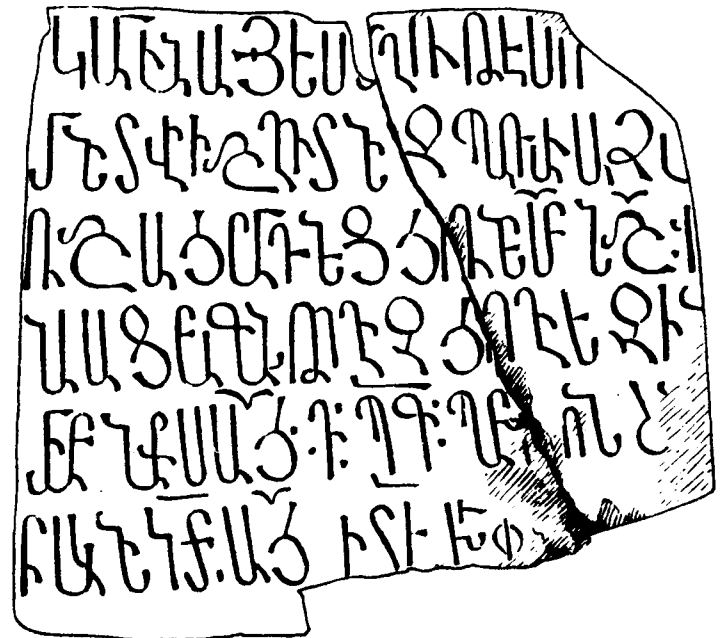
43. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու շարքի երեսպատման քարի վրա, թերի, 1 տող.

ԱՄԱՐԻԶԲ - ... [Կ]ԱՏԱՐԻԶՔ[Ն ԱԻՐԶՆԻՆ]...

Մանր. Քարը գտնվել է բազիլիկ եկեղեցու պեղումների ժամանակ: Նույն գույնի և մշակմամբ քարերով 1215 թ. Հայր Սարկավազի կողմից վերակառուցվել է բազիլիկ եկեղեցին, հետևաբար արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու վերակառուցմանը: Դատելով արձանագրության պահպանված մասի բովանդակությունից, այն նվիրատվական մեծ արձանագրության բեկոր է:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 43

44. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, տեղահան արված երեսպատման մեծ քարի երկու բեկորների վրա, թերի, 6 տող.

ԿԱՄԱՅՈՒՄ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ [ԱՐ]ՂՈՒԹԵՍ, ՈՐԳԻԻ]... ՄԻՆ ՏՎԻ ՇՂՈՒՏԻՆ, ԶՊՈՒԱԻԱԶ[ԱՐ]... ՈՒ ՇԱՀՄԱՐԳԵՆՅ ՀՈՂՆ ՍՈՒՐԱ ՆՇԱՆԻՍ... ԱՌԱՆՅ ԱԲԳԱՆ, ԹՈՂԻ ԶՂՈՂԻ, ԵԶԻ[Ն]...: ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՅԻՆ : Դ: ՊԱՏԱՐԱԿ, ՊԱՐՈՆ Շ... ԲԱԿԻՆ, ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐԶՆԻՆ Ի ՏԵՐԷ, Ե[ԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻՆ]....:

Մանթ. Արձանագրության հատվածներից մեկը հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը (Դիվան 3, № 243): Հետագայում գտնվեց երկրորդը, որով ինչ-որ շափով ամբողջանում է բնագրի բովանդակությունը, սակայն այն դեռևս թերի է:

Նվիրատուի անունը՝ ԱՐՂՈՒԹԱՅ (= ԱՐՂՈՒԹԱՅՍ, ԱՐՂՈՒԹԷՍ), վայոց ձորի արձանագրություններում հանդիպում է նաև Կարմրաշենի Գոյուբաս գյուղատեղիում, որտեղ նա խաչքար է կանգնեցրել (տես՝ Դիվան 3, № 126): Դժբախտաբար, նշված արձանագրությունը ևս թվական չունի: Դատելով նրա նվիրաբերած հողամասերի, ինչպես նաև զիջած ջրի, հողի և եզան հարկերից, կարելի է ենթադրել, որ Արղութան աչքի ընկնող դիրք և մեծ կարողություն է ունեցել:

Արձանագրության տառաձևերը գեղագիր են, շատ նման 1353 թ. արձանագրության (№ 34) տառերին: Հավանորեն, գրված է նույն ժամանակներում:

Ամբողջական բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ: Լուսանկ. 44

45. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու քակուժ, արևմտյան պատի տակ, տեղահան արված շարքի քարի վրա, թերի, 2 տող.

ԽՄՈՑԿԱՄ
Ը ՀԱՄՊ

...[3]ԽՄՈՑ ԿԱՄ...
...[3Ժ]Ը ԶԱ[ՅՐԱՊԵՏԱ-
ՑԸՆ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ]....

Մանթ. Արձանագրությունը փորագրված է պարզ և գեղեցիկ տառաձևերով, սրբատաշ քարի վրա: Տառաձևերը նման են 13-րդ դարի վերջի արձանագրությունների տառերին:

Հրատ. Դիվան 3, № 242:
Լուսանկ. 45

46. ՔԱՐՆ նախազարգ կափարիչի բեկորի վրա, որը գտնվել է հնավայրի մոտակա բնակելի տներից մեկում, հիմնապատի մեջ, թերի, 1 տող.

...[3Ի]ՇԵՑԷՔ...

Մանթ. Բնագիրը փորագրված է կափարիչի շուրթին, շրջանակ, խորաքանդակ գրերով: Բնագրից դեպի կենտրոն, համաչափ շրջանների մեջ պատկերված են ոճավորված վեցթևանի աստղ և վարդյակ: Տառաձևերը նման են հնավայրի 13—14-րդ դդ. արձանագրությունների տառերին, բայց ավելի խոշոր են և գեղաքանդակ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ: Լուսանկ. 46

47. ԲԱԶԻԼԻԿ Եկեղեցու երեսպատման քարի վրա, որ գտնվել է հնավայրի մոտակա բնակելի տներից մեկում, հիմնապատի մեջ, թերի, 3 տող.

ԹՎ Ի
Ա Ժ Ի Ն
Լ ՈՐ Դ Ր

1. ԹՎ ԻՍ...
2. Ա[ՍՏՎԱՍԱ]ՍԻՆ...
3. ԵՎ ՈՐԴՈ[ՅՆ ԽՄՈ]...

Մանր. Դատելով արձանագրության պահպանված հատվածի տառաձևերից, ինչպես նաև քարի որակից, որով շարված է եղել բազիլիկ եկեղեցին, հնարավոր է ենթադրել, որ այն հուշարձանի հնագույն արձանագրություններից մեկի բեկորն է:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 47

48. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում, տեղահան արված երեսպատման քարի վրա, թերի, 5 տող.

Յ Ո Յ Ա Յ Ա Ն
Պ Ա Ի Ն Մ Ա Ե Մ Տ
Ա Ռ Ա Կ Ա Չ Ո
Փ Ա Ն Ո Ս Ի Տ
Ն Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

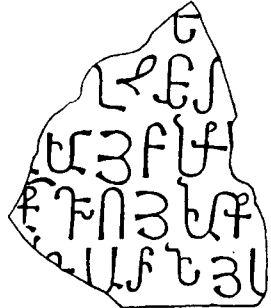
1. ... Հ Ո Յ Ա Ս Տ Ո Ւ Ծ Ո Յ Ա Մ Ո ...
2. ... Պ Ա Ի Ն Մ Ա Ր Ե Մ Տ [Ո Ւ Ր] ...
3. ... [Մ Ճ] Ա Ռ Ա Կ Ա Չ Ո [Ր] ...
4. ... [Ս Տ Ե Փ] Ա Ն Ո Ս Ի Տ [Ա Ի Ն] ...
5. ... [Յ Ա Յ] Տ Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն ...

Մանր. Արձանագրության բնագրի միայն միջին քարն է պահպանվել: Այն նվիրատվական մեծ արձանագրության միջնամասն է, որտեղ հիշատակվում է ՄՃԻԱԿԱՉՈՐ գյուղանունը, որ իբրև աջգիներով հարուստ գյուղ, հայտնի է Վայոց ձորի այլ արձանագրություններից:

Նյնելով տառաձևերից, արձանագրությունը հավանաբար պատկանում է 14-րդ դարի առաջին կեսին:

Հրատ. Դիվան 3, № 241:
Լուսանկ. 48

49. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու երեսպատման քարերի երկու բեկորների վրա, որոնք գտնվել են եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ. թերի մեկի վրա՝ 5, մյուսի վրա՝ 2 տող.

ա.

Ա Կ Կ
Կ Ա Մ Ա Ր Մ Է

բ.

- Ա. 1. Ծ
2. Ղ ՉՄԵՐ Տ...
3. ... ՄԻԱՅՐԱՆՔ...
4. ... ԴԵՈՅՆԻԱՈՐ?...
5. ... ԴԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ..

- Բ. 1. ... ՆԱՔ ԳՐ...
2. ... ԿԱՏԱՐՈՂՔ....

Մանր. Տարբեր արձանագրությունների վերջին հատվածներն են: Տառաձևերը գեղագիր են, հարուստ փակագրերով: Հավանաբար, երկուսն էլ նվիրատվական բովանդակությամբ ընդարձակ արձանագրությունների բեկորներ են: Հնարավոր է, վերաբերում են 13-րդ դարի վերջին կամ 14-րդ դարի սկզբին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 49

50. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու երեսպատման տեղահան արված քարի վրա, թերի, 4 տող.

Ն Ե
Բ Ա Կ Ա Յ
Ս Ս Ո Ր Է Մ
Ի Ն Ե Ա Ե

1. ... ՆԵ...
2. ... [Խ Ա Ղ ?] Բ Ա Կ Ա Յ
3. ... Յ Ս Տ Ո Ր Ա Ի Ր [Չ] ...
4. ... Ի Շ Խ Ա Ն Ի Ը ...

Մանր. Նույնպիսի քարերով է շարված եղել բազիլիկ եկեղեցին, մինչև վասակ խաղբակյանի հովանավորությամբ կատարված 1215 թ. վերանորոգումը:

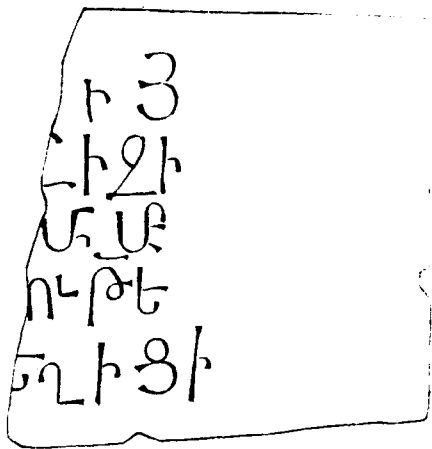
Նրկորդ տողում պահպանված ԲԱԿԱՅ տառաշարը հնարավոր ենք համարում վերականգնել ԽԱՂԲԱԿԱՅ, ենթադրելով, որ արձանագրությունը փորագրել է տվել խաղբակյան տոհմի աչքի ընկնող գործիչներից մեկը, առավել ևս, որ բնագրի 4-րդ տողում կարդացվում է ԻՇԽԱՆ բառը: Այսպիսով, թերի արձանագրությունը պատկանում է, հավանորեն, 13-րդ դարի առաջին կեսին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 50

51. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու երեսպատման քարի վրա, որը գտնվել է եկեղեցու գավթի պեղումներից, թերի, 5 տող.

140

141

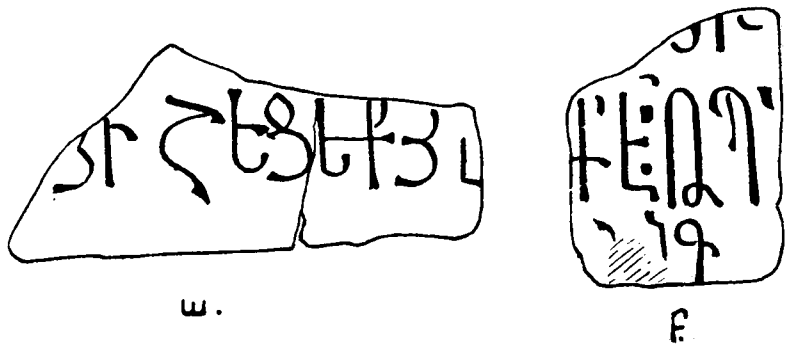

1. ԻՅ
2. ԻԶԻ
3. ՄԻԱԲԱ
4. ՈՒԹԵԱՆ
5. ԵՂԻՑԻ

Մանոթ. Դատելով արձանագրության պահպանված հատվածի բովանդակությունից՝ նվիրատվական բնույթի արձանագրության տողերի վերջին մասն է: Այն հավանաբար փորագրված է եղել 13—14-րդ դդ.: Դժբախտաբար, չի պահպանվել որևէ անձնանուն, որը օգներ բնագրի ավելի ստույգ թվագրմանը:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 51

52. ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԵՍԱԿԱՏՄԱՆ ԲԱՐԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ԲԵԿՈՐՆԵՐԻ ՎՐԱ, որոնք գտնվել են ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԹԻ ԱԵՂՈՒՄՆԵՐԻՑ, ԹԵՐԻ:

- Ա. ... ՅԻՇԵՑԵՔ ՅԱՄՍԻԹԵՈՅ]...
- Բ. ... ԲԷ: ԹՊ....
- ... ՆԳ.....

142 143

Մանոթ. Արձանագրությունների պահպանված բեկորները խիստ աղճատված են և պատկերացում չեն տալիս վիճագրերի բնույթի և ժամանակի մասին: Տառաձևերը գեղագիր են և բնորոշ 13—14-րդ դարերին:

Սույն հատվածների հրատարակումը պայմանավորված է այն նկատառումով, որ, հետագայում պեղումներով կգտնվեն մյուս բեկորները, որոնցով արձանագրությունները կամբողջանան:

Հրատարակվում են առաջին անգամ:
Լուսանկ. 52

53. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՅՈՒՍԻԱՅԻՆ ԱԿԱՏԻ ԱՐԼԵՂՅԱՆ ՄԱՍՈՒՄ, ԽՈՒՅՐՈՒՔԵԿԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (№ 6) ԿԻՑ, ԱՐՄԱՔՈՒՍՏ, 7 տող.

ԿԱՆԿՆԵՑԱ
ԽԱԶՍԲԱԽԱ
ՄԱԶԱՅՏՐԻՆ
ԵԻԻՐԿԵՆԱՆԿ
ՑԻՆԱՐՉՌԻՔԱՆ
ԻՆ
ԹՎ: Ո: Գ:

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ
ԽԱԶԱՅՏՐԻՆ ԵԻ ԻՐ
ԿԵՆԱԿՑԻՆ՝ ԱՐՉՈՒՔԱՆԻՆ:
ԹՎՆ :Ռ: :Գ: (=1554):

Հրատ. Հովսեփյան,
Ա.—177; Դիվան 3, № 234:
Լուսանկ. 53

54. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐԼԵՂՅԱՆ ԱԿԱՏԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԽՈՐՀԻ ՄԵՂ, ԱՐՄԱՔՈՒՍՏ, 10 տող.

ԵՄՂԱԷ
 ՁԱՄԱԷԻ
 ՆԿԱՆԿՅԻ Խ
 ԱԷՍՄԻ Խ
 ԻԹԱՐ
 ԻԴԱՍ
 ՈՍԻ Է
 ՈՎԿԱՐԴ
 ԷՔԻ
 ԱՌԺԴ

ԿԱԿՆԵԳԱԻԽՍ
 ԲԱՐԵԽԱԻՍ
 ՎՈՒՔԵԼԻՆ

ԿԱ[ն]ԿՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՄՈՒՔԷԼԻՆ:

Մանր. Արձանագրությունը փորագրված է շղագրով, հավանաբար, վերաբերում է ուշ շրջանի՝ 16-րդ դարին:

Հրատ. Դիվան 3, № 238:
Լուսանկ. 55

56. Ս. ՍՏԻՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ բակում ընկած խաչքարի բեկորի ներքևի մասում, 2 սող.

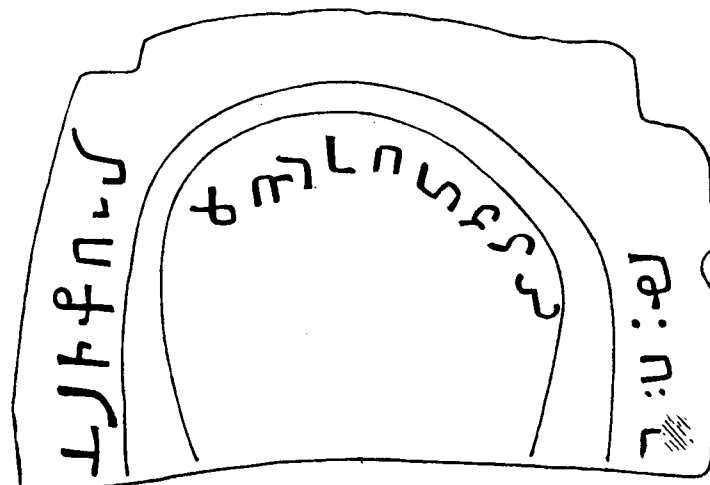
ԵՍՇԱԶԱՄԱՆԻՆ ԿԱՆԿ[նե]ՅԻ ԽԱԶՍ ՄԽԻՔԱՐԻ[ն], ԴԱՏՈ ՍԻՆ, ՈՎ ԿԱՐԴԷՔ... ԹՎ[իւն] :ՏԻՄԻ: (=1605):

Մանր. Առայժմ մեզ հայտնի ամենաուշ թվակիր արձանագրությունն է Քանահատ—Գլաձորի վանական համալիրում: Դա մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ 1605 թ. հետո Քանահատի վանքը լքվում է՝ կապված Շահ Աբասի նախաձեռնած մեծ արտագաղթի հետ:

Հրատ. Հովսեփյան, Ա.—178, Դիվան 3, № 235,
Լուսանկ. 54

55. Ս. ՆՇԱՆ մատուռի արևմտյան պատի հարավային մասում, քանդակված խաչերի տակ, արտաբուստ, 3 սող.

144 145

[ՅԻՇԵԱ]Յ Ի ՔՈՒՄ ԳԱԼԼՍՏԵՆՆ ... Թ[ՎԻՆ] :Ո: 1 (= 1180):

Մանթ. Բեկորը գտնվել է բազիլիկ եկեղեցու գավթի պեղումներից: Տառաձևերն անավարտ են, խաչի վերին մասում ԳԱԼԼՍՏԵՆՆ բառը փորագրված է ծածկագրով (շրջված) և հնարավոր է կարգալ միայն հայելու օգնությամբ: Տարեթվից պահպանվել են միայն հարյուրավորը և տասնավորը: Վերապահությամբ թվագրում ենք 1180-ական թվականներով: Հնավայրից մեզ հայտնի ամենավաղ թվագրությամբ արձանագրությունն է:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 56

57. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կանգուն խաչքարի վրա, ճակատին և խաչի վերին թևի երկու կողմերում, 3 տող.

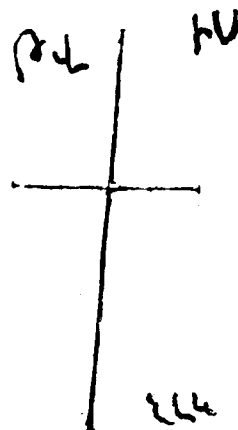

ԱՍՏՈՒԱՍ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՆԱԿԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱԶԷ[Ի] ՀՈԳ[ՈՅ]Ն:
:Զ:Ի:Թ: (=1280) ԹԻԻՆ:

Մանթ. Արձանագրությունը փորագրված է բարձր արվեստով կերտված գեղաքանդակ խաչքարի վրա, որի գոյությունը 1280 թվականին վկայում է, որ Թանահատ—Գլաձորում այդ տարիներին կյանքն աշխուժացել էր՝ կապված համալսարանի հիմնադրման հետ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 57

58. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կենտրոնում կանգնած խաչքարի խաչաթևերի կողքերին, 2 տող.

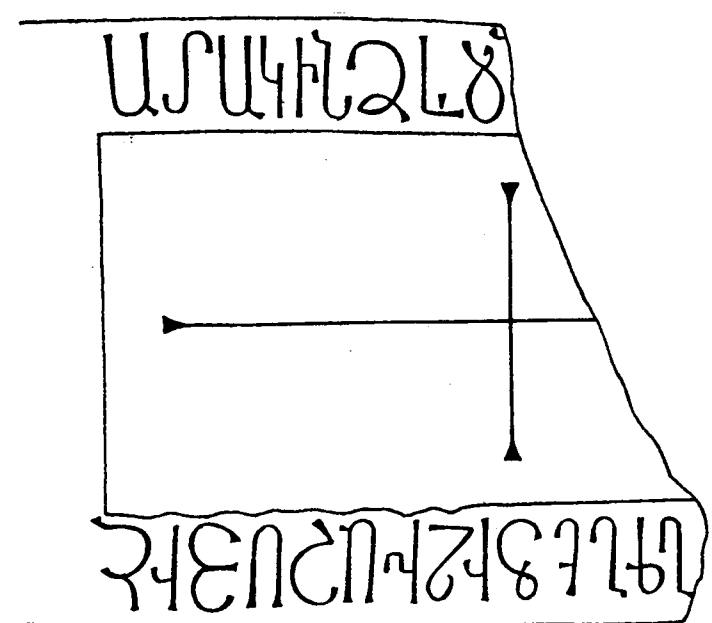

ԹՎԻՍ :ԶԱ: (=1282):

Մանթ: Խաչքարը համեմատաբար պարզունակ մշակում ունի, իսկ տառաձևերը նման են նախորդ արձանագրության տառերին (№ 57): Հավանաբար արձանագրությունը փորագրել է նույն կաղմողը:

Հրատարակվում է
առաջին անգամ:
Լուսանկ. 58

59. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում հայտնաբերված խաչքարի բեկորների վրա, շուրջանակի, 1 տող.

ԿԱՄԱԿԻՆ ԱՍՏՈՒՍՈՅ ԵՄ ՍԱՐԳԻՍԿՄՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՍՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ: Թ[ՎԻՆ] :ԶԽԵ: (=1296):

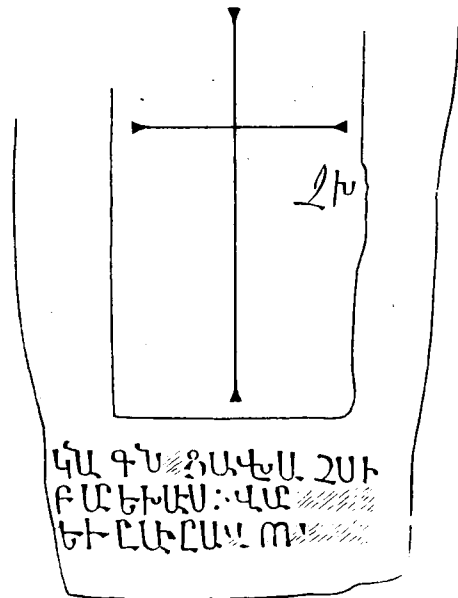
Մանրք. Այս խաչքարը կոտորված է եղել երկու մասի: Բեկոր-
ներից մեկը Ս. Բարխուդարյանը տեսել է Ս. Ստեփանոսի արևմու-
յան պատի տակ, ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԱԻԱԳՍ Կ...ՆՈՂԱՅ
ԻՄՈՅ: Թ[ՎԻՆ] :ՁԽԵ: բնագրով և հրատարակել է Դիվանում, 249
համարի տակ, ենթադրաբար լրացնելով պակասող մասերը: Ներ-
կայումս այդ բեկորը տեղում չկա:

Խաչքարի մյուս, ավելի խոշոր բեկորը գտնվեց մեր կողմից,
Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ, որով բնա-
գիրն ամբողջացավ:

Ամբողջական բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ:

Լուսանկ. 59

60. Ս. ՆՇԱՆ մատուռի մուտքի մոտ, նորահայտ խաչքարի
ներքևի մասում, թերի, 4 տող.

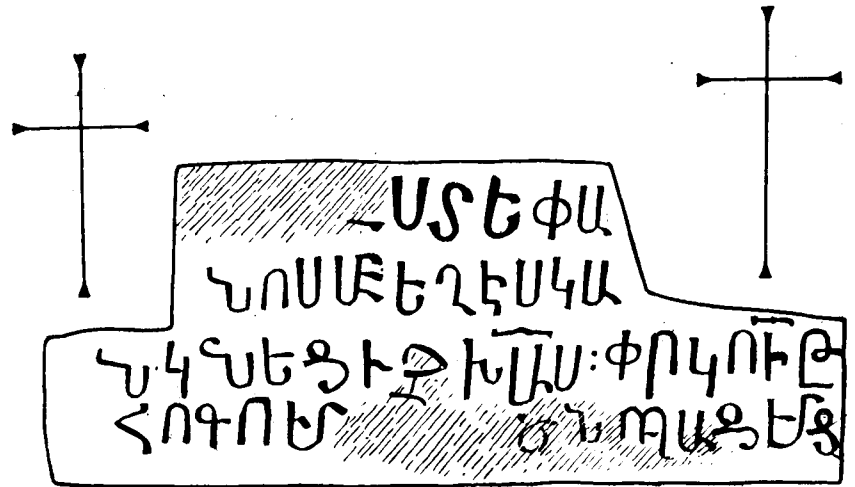

:ՁԽ: (=1491) ԿԱՆԳՆ[Ե]Յ-
ԱԻ ԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԵՆԱԻՍ:
ՎԱՐ[ՀԱՄԱ] ԵԻ....:

Մանրք. Խաչքարը երեք
բեկորից է, որոնցից պահ-
պանվել են երկուսը: Խաչք
հողմնահարված է, պահ-
պանվել է թվականը, որ
գրված է խաչի աջ թևից ներ-
քև, ինչպես նաև խաչքարի
շրջանակի բարձրաբանդակ-
ներին:

Հրատարակվում է
առաջին անգամ:
Լուսանկ. 60

61. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում գտնված խաչքարի բե-
կորի վրա, 4 տող.

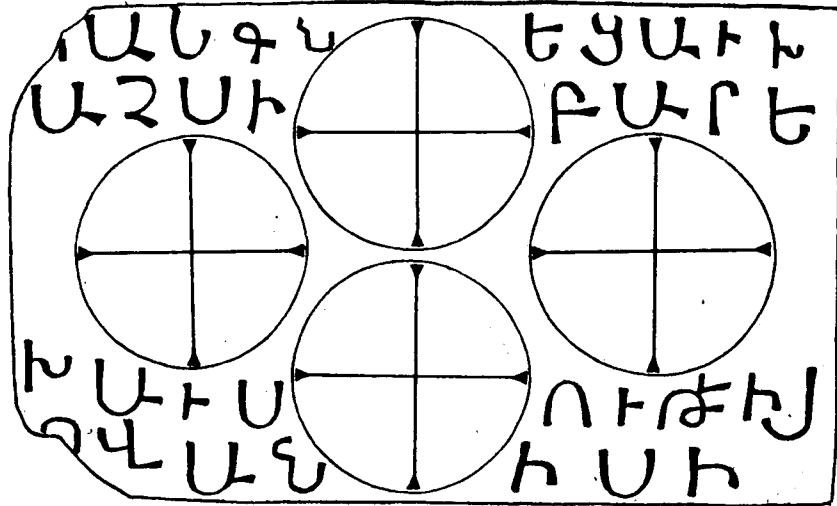
[ԵՍ], ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԷՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՓՐԿՈՒԹԻՆ
ՀՈԳՈ ԻՄ[Ո ԵՒ Ծ]ՆՈՂԱՅ ԻՄ[Ո]Յ:

Մանրք. Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի ներքևի
մասում, 4-րդ տողը մասամբ քայքայված է և կարդացվում է զըժ-
վարությամբ:

Հնարավոր է, որ այս խաչքարը կանգնեցնող ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵ-
ՂԱՆ նույն ՏԵՐ Ստեփանոսն է, որ թաղված է բազիլիկ եկեղեցու
գավթում (տե՛ս արձ. N 78), այսինքն՝ Գլաձորի համալսարանի աչ-
քի ընկնող գործիչներից մեկը, որի մասին տեղեկություններ կան
Գլաձորի դպրոցի ձևագրերի հիշատակարաններում:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 61

62. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ օգտագործված սրբատաշ քարերից մեկի վրա, որ գտնվեց հարավ-արևմտյան պատի անկյունում, 4 տող.

[Կ]ԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԵՆԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎԱՆԻՍԻ.

Մանր. Արձանագրությունը փորագրված է շորս հավասարաթև խաչեր ունեցող քարի անկյուններում:

Հովհաննես քահանայի անունից Քանահատ—Գլածորում կանգնեցված է նաև համապատասխան արձանագրությամբ մի խաչարձան (արձ. № 66): Դատելով արձանագրության տառաձևերից և խաչի քանդակների նմանությունից, հավանական կարելի է համարել այն վարկածը, որ երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է նույն անձնավորությանը:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 62

63. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատանը, տեղահան արված խաչքարի բեկորի ներքևում, 2 տող.

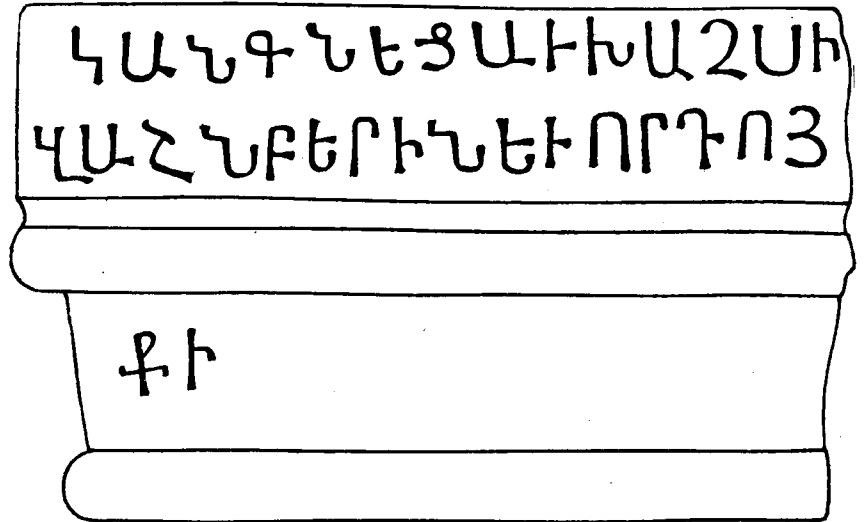
ԱԾՈՂՈՐՄԻ
ՄԴԻԱ

1. ԱՍՏՈՒԱՅ ՈՂՈՐՄԻ
2.

Մանր. Տառաձևերը անարվեստ են և խիստ հողմնահարված: Երկրորդ տողն անընթեռնելի է:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 63

64. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու մուտքի հարավային կողմում, խաչքարի պատվանդանի վրա, թերի, 3 տող.

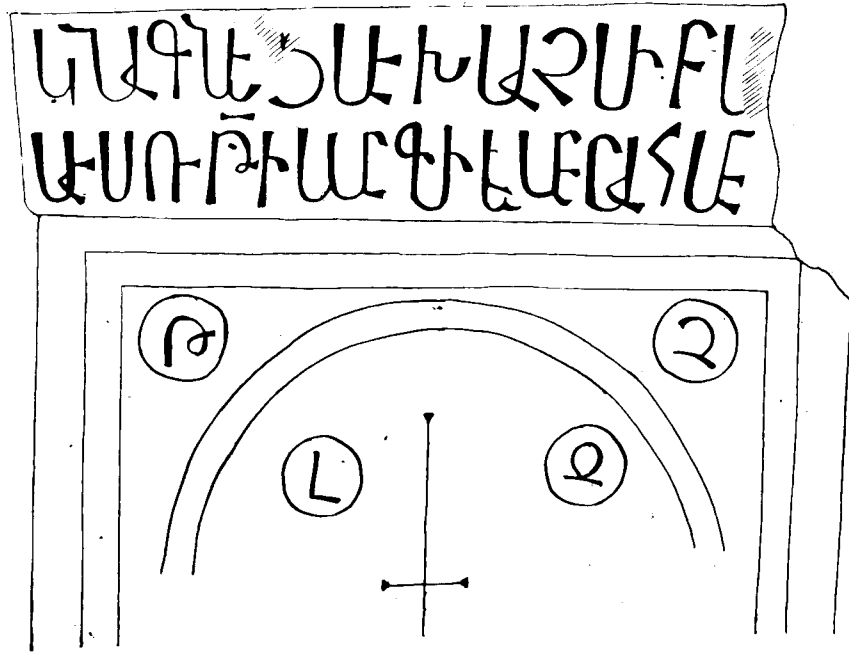
ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ Ի [ԲԱՐԵՆԱԻՍՈՒԹԻՒՆ]...

ՎԱՇՆԲԵՐԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ... ՔԻ:

Մանր. ՎԱՇՆԲԵՐ անունը Վաչոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ, սակայն այն եղակի չէ: Այդ անունը Վաչրերե ձևով հայտնի է Հաղարծնի վանքի արձանագրություններից (Գիվան 6, N 50) և այլուստ: Ս. Ավագյանը, քննելով այդ անվան ծագումը, գտնում է, որ այն նշանակում է Վաչի (հաճախ հանդիպող արական անձնանուն) որդի (Բառարանություն, էջ 305—308):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 64

65. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան կենտրոնում կանգնած գեղաբանդակ խաչքարի ճակատին և վերին խաչաթևի կողքերին, 4 տող.

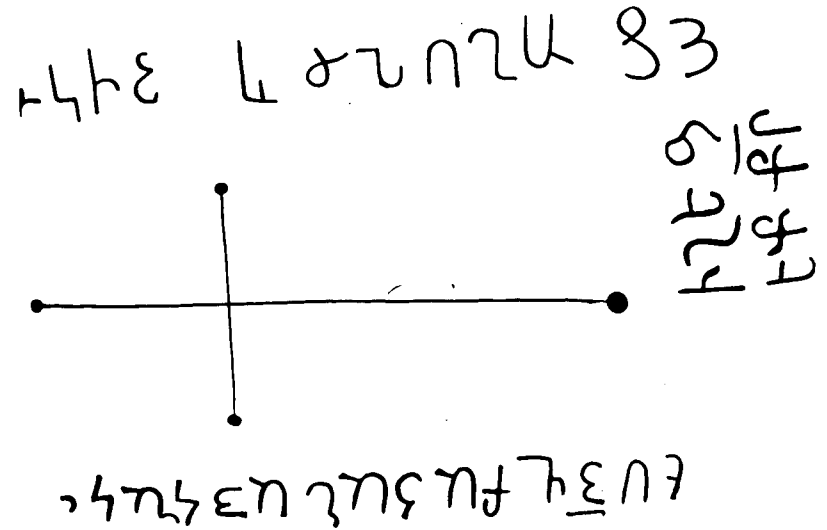

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ Ի ԲԱՐՐԵՆ]ԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ԱՐՐԱՀԱՄԻ, Թ[ՎԻՆ] :ՉԼՉ: (=1287):

Մանր. խաչքարը լավ պահպանված է, ուշադրություն են գրավում հորիզոնական թևերին կանգնած աղավնիների պատկերները, որոնք առնչվում են Ս. Նշան մատուռի դռան կամարակալ քարի վրա քանդակված աշխարհիկ բնույթի պատկերների հետ: Արձանագրության թվականը քանդակված է հատուկ այդ նպատակով նախատեսված գլանաձև ելունդների վրա, որոնցից երկուսը գտնվում են խաչքարի շրջանակի վերին անկյուններում, իսկ տասնավորը և միավորը՝ աղավնիների պատկերներից վերև:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 65

66. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատանն ընկած, վերին մասը ջարդված խաչքարի շրջանակին, 2 տող.

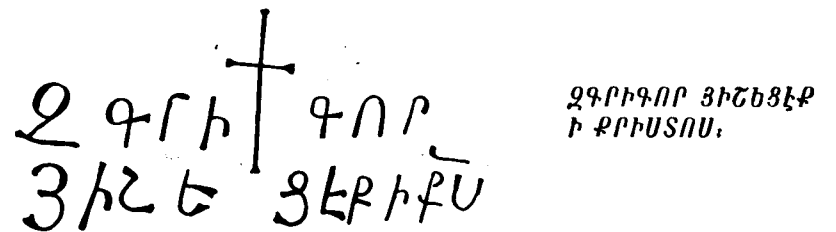

ԵՍ՝ ՅՈՎԱՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱ]Կ Ի[Ն]Չ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ, ՅԻՇԵՑԷՔ ՔՐԻՍՏՈՍ:

Մանր. Արձանագրության թևերի մասը լրացնում ենք, ելնելով ընդհանուր բովանդակությունից: Հնարավոր է, որ թվականը լինեի խաչքարի քիվին, որը չի պահպանվել:
Հովհաննեսի անունից խաչեր են փորագրված նաև բազիլիկ եկեղեցու 13-րդ դարի վերակառուցման ժամանակ օգտագործված սրբատաշ քարերից մեկի վրա: Հնարավոր է, որ խոսքը երկու դեպքում էլ վերաբերում է նույն անձնավորությանը (արձ. № 62):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 66

67. ՎԵՐՆԱՇԵՆ գյուղի գերեզմանոցում ընկած խաչքարի ներքևի մասում, 2 տող.

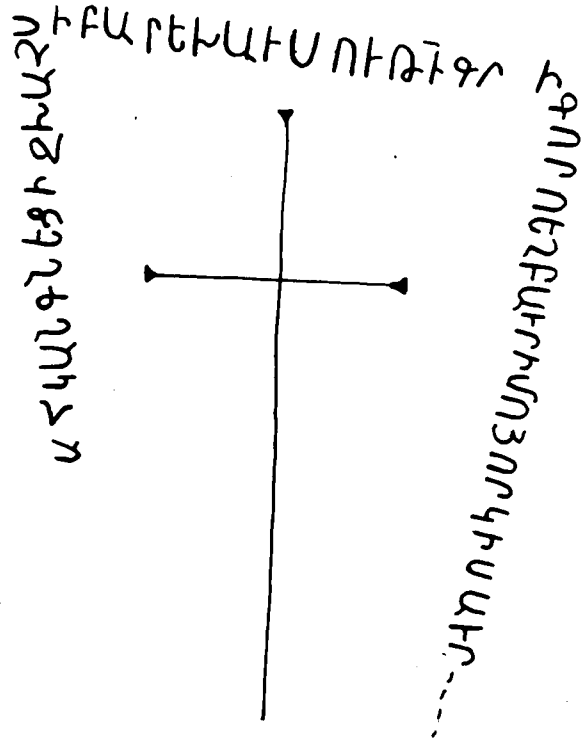

ԶԳՐԻԳՈՐ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ:

Մանր. Ականատեսները վկայում են, որ այս խաչքարը բերվել է թանահատ—Գլածորի վանական համալիրից: Դատելով արձանագրության տառաձևերից և խաչի քանդակներից, այն կարելի է թվագրել 13-րդ դարի երկրորդ կեսով:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 67

68. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՂՄՈՒՄ, ԿԻՍՈՎ ՀԱՓ ԵՆՈՂԻ մեջ թաղված խաչքարի ճակատին և շրջանակին, շուրջանակի.

[ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ՝ ԱՄԻՐՇ]Ա.Ն. ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ԲԱՐՆԵԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅ, ԵՂՔԱԻՐ ԻՄՈՅ, ՈՐ ԿԻՍԱԻՐ[ԵԱՅ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ]:

Մանր. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրությանը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի, որ արձանագրության սկզբի մասը լրացնում է, ենթադրելով, որ Ամիրշահը նույնն է Եկեղեցու ավանդատան շինության ծախսը նույնանուն նվիրատուի հետ (արձ. Ա՝ 8): Հետևաբար, խաչքարը կարելի է թվագրել 13-րդ դարի վերջերով:

Հրատ. Դիվան 3, № 250 (լուսանկար 100):
Լուսանկ. 68

69. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան բլրի լանջին, վերևից գործված և մեջտեղից կտրված խաչքարի ներքևում, 2 տող.

ԹՎ: Չ: Է: ԿԱԳՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԷԽ[ԱԻ]ՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱԻԱԳԻՆ ԵՒ ՄՆՈՂԱՅ ԻԻՐ[ՈՅ]:

Թվին : ՉԻԸ: (= 1279) ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԷԽ[ԱԻ]ՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱԻԱԳԻՆ ԵՒ ՄՆՈՂԱՅ ԻԻՐ[ՈՅ]:

Մանր. Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի:

Հրատ. Դիվան 3, № 248 (լուսանկ. 99):
Լուսանկ. 69

70. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ պատին արտաքուստ հենած խաչքարի ճակատին, 2 տող.

ԱՅ ՈՂՈՐՄԻՄԻ ԻԹԱՐԵԿԱՆԵՆԷ

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԻԻԹԱՐ[Ա] ԵՒ ՎԱՆԵՆԷ:

Մանր. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի, ճշտելով միայն ՎԱՆԵՆԷ անունը, քանի որ դա միջնադարում տարածված ՎԱՆԵՆԻ իգական անձնանվան տրական հոլովածն է:

Հրատ. Դիվան 3, № 253 (լուսանկար 101):
Լուսանկ. 70

1 Ս. Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը Ժ—ԺԳ դարերի վիճական արձանագրություններում: Տե՛ս «Մատը և հայագիտության հարցերը», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 149—150:

71. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու հարավ-արևելյան անկյան մոտ, կիսով չափ գետնի մեջ թաղված խաչքարի ճակատին, 3 տող.

ՔԱՈՂՈՐՄԻ
ՄԱՏԵԻԱՆԿ
ՔԱՏԱՆԿՅԻ

ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՂՈՐՄԻ
ՄԱՀԵՒԱՆԱ ՔԱՀԱՆԱՑԻ:

Մանր. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի:

Մահեանյան տոհմը ապրել է Վայոց ձորում՝ սկսած 13-րդ դարի սկզբից, ըստ Գ. Հովսեփյանի, տոհմական սեփականություն ունենալով էլթի գետակի հովիտը, հատկապես նրա ձախակողմյան հողերը: Արդյոք այս բնագրում հիշատակվող ՄԱՀԵՒԱՆ քահանան որևէ առնչություն ունի՞ Մահեանյան տոհմի հետ, դժվար է պնդել:

Հրատ. Հովսեփյան, էջ 243 (սխալմամբ նշված է տապանաքար): Դիվան 3, № 257 (լուսանկար 103):
Լուսանկ. 71

72. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու բակի հարավային մասում ընկած, տեղահան արած խաչքարի փոքր պատվանդանի վրա, 4 տող.

ԿԱՆԳԿԿԵՑ
ԱԻԲԱՐԵԽԱԻՍ
ԵԻԱԴԱՅԻՈՐ
ՅՔՅԻՇԵՑԷՔ

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԵՍԵԻԱԿԱՅԻ.
ՈՐՔ ԿԱՐԿԱՅՔ, ՅԻՇԵՑԷՔ:

Մանր. Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի:

Հրատ. Դիվան 3, № 258 (լուսանկար 104):
Լուսանկ. 72

73. ԹԱՆԱՀԱՏ—ԳԼԱԶՈՐԻՑ Արկազի Ս. Խաչ վանք տանող ճանապարհի ձախ եզրին, Թանահատից 300 մ հեռավորության վրա գտնվող խաչքարի ներքևում, 3 տող.

ԿԱԷ ԵՅԱԴԻԱԶՍԷԷ
ԽԱԻՍՈՒԹԻՉԱԼԵԽԻՆ
ԵՐԵՂԷԱԿԳ ԻՐՈԳ

ԿԱՆԿԵՑԱԻ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍՈՒԹԻՆ
ՉԱԼԵՆԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐԱՑ ԻՐՈՑ:

Մանր. Ս. Բարխուդարյանը այս բնագիրը վերցնելով Գ. Հովսեփյանից, սխալմամբ սրան է միացրել մեկ այլ արձանագրություն՝ «ԹՎԻՆ :ՉԽԵ: (=1296): ՈՐՔ ԱՆՑԱՆԷՔ... ՀԱՐԱԶԱՏ... ՀԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ», սակայն Գ. Հովսեփյանի և Ալիշանի գրքերում վերջին բեկորն առանձին արձանագրություն է: Այն ներկայումս տեղում չէ:

Հրատ. Ալիշան, Սիսուպան, 124:
Հովսեփյան, Ա.—174 և էջ 242—243: Դիվան 3, № 197:
Լուսանկ. 73

74. ԲԱԶԻԼԻԿ Եկեղեցու գավթի պեղումներից գտնված երեսպատման քարի վրա, 1 տող.

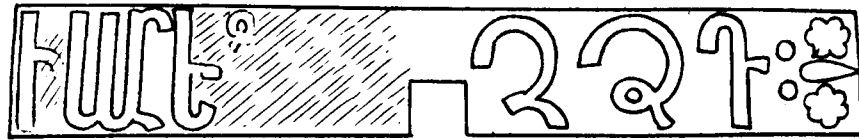
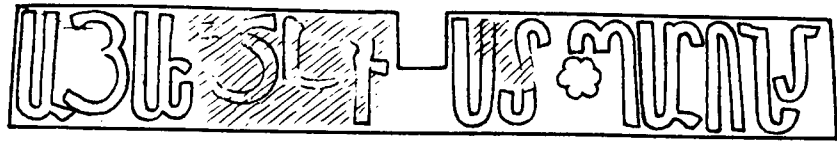
ՅԵ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱԿ

Յ[Ի]Շ[ՈՂՆ] ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ:

Մանր. Բնագիրը փորագրված է քարի վերին եզրի մոտ: Նրանից ներքև, իրար կողքի քանդակված են երկու ուռուցիկ, ոճավորված խաչեր: Դատելով խաչաքանդակի ձևից, այն կարելի է վերագրել 13—14-րդ դարերին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 74

75. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ, գեղաքանդակ տապանաքարի վրա, 2 տող.

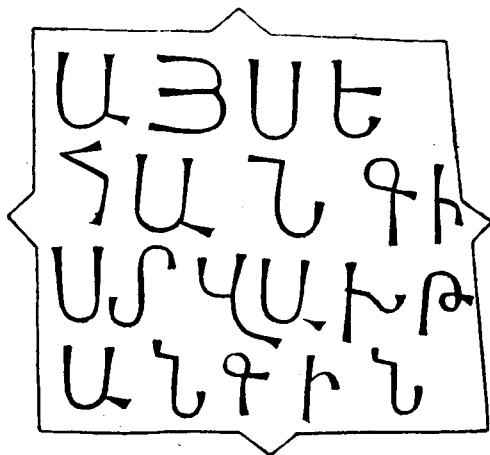
ԱՅՍ Ե ԶԱՆԻԳԻՍ ՊԱՐՈՆ ՄԻՍԱՐԻՆ: :ԶԶԻ: (=1335):

Մանր. Տապանաքարը բացվել է գավթի պեղումներից: Տաները գեղագիր են և ելնդավոր:

ՄԻՍԱՐ անունը Վայոց ձորի վիճագրերում հանդիպում է առաջին անգամ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 75

76. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ, գեղազարդ տապանաքարի վրա, 4 տող.

ԱՅՍ Ե ԶԱՆԳԻՍ
ՎԱԽԹԱՆԳԻՆ:

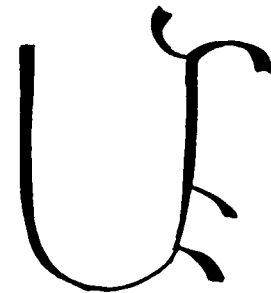
Մանր. Տապանաքարը բացվել է գավթի պեղումներով, բաղիլիկ եկեղեցու մուտքի դիմաց: Այն զարդարված է երկրաչափական նախշերով, որոնք կազմում են շորս բառանկյուններ: Արձանագրությունը փորագրված է երրորդ բառանկյան մեջ: Նույնատեսակ է նաև

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթում բացված 1285 թ. Մամրսեի տապանաքարը (արձ. № 85):

ՎԱԽԹԱՆԳ անունը հանդիպում է նաև Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի կամարակալ քարի վրա փորագրված բնագրում, որտեղ ԱԽԹԱԽԱԹՈՒՆԸ՝ ինչպես որդի Վախթանգի կինը, նվիրատվական արձանագրություն է թողել 1313 թվականին: Սույն բնագրում նվիրատուն պատարագ չի նախատեսել Վախթանգի՝ իր ամուսնու համար, որը հավանաբար, արդեն մահացած էր: Ենթադրվում է, որ սրանք նույն անձնավորությունն են, և տապանագիրը փորագրվել է մինչև 1313 թ.:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 76

77. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, նախորդի կողքին (արձ. № 76), հարթ տապանաքարի վրա, գեղաքանդակ փակագրով.

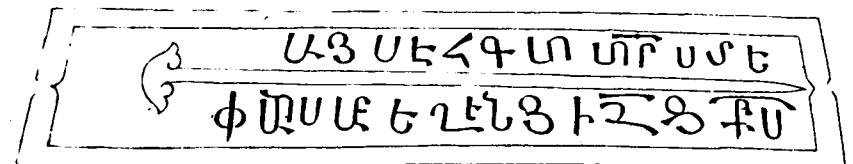

ԱՄԷՆ:

Մանր. Տապանաքարի մշակումը և զարդաքանդակները նույնն են, ինչ Վախթանգի (արձ. № 76) տապանաքարինը: Հավանորեն, նույն վարպետի աշխատանքն է: Երկրաչափական զարդանախշերը տապանաքարի մակերեսը բաժանել են երեք հավասար քառանկյունների: Կենտրոնական քառանկյան մեջ, ողջ մակերեսի մեծությամբ փորագրված է փակագրված բնագիրը: Մյուս երկու քառանկյունները ևս մշակված են այնտեղ բնագիր փորագրելու նպատակով, որի մեջ պիտի նշվեր տապանաքարի պատկանելությունը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չի արվել:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

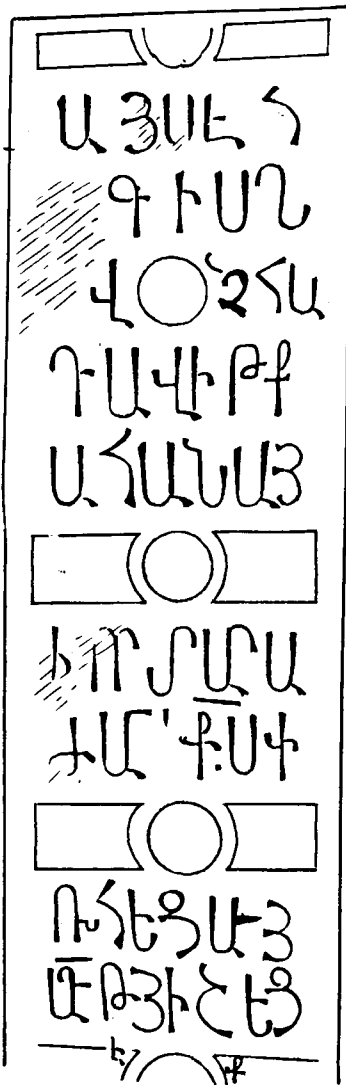
78. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

158 159'

ԱՅՍ Է Հ[ԱՆ]Գ[ԻՍ]Տ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐԵՂԻՆ,
ՅԻՇ[Ե]Ց[ԷՔ] [Ի] ՔՐԻՍՏՈՍ:

Մանր. Տողերի միջև քանդակված է հոգևոր իշխանութիւնը խորհրդանշող գեղեցիկ զլխագարդ ունեցող գավազան: Այս Ստեփանոս արեղային մենք նույնացնում ենք Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթում գտնված խաչքարը կանգնեցնող Ստեփանոս արեղայի հետ (արձ. № 61):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 78

79. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, գեղազարդ, հարթ տապանաքարի վրա, 10 տող.

ԱՅՍ Է Հ[ԱՆ]Գ[ԻՍ]Տ ԴԱՎԻԹ ՔԱ-
ՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի
ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽ[Հ]ԵՑԱԻ: ՅԱ-
ՂԱԻԹ[Ս] ՅԻՇԵՑԷՔ. [Թ]Վ[ԻՆ]:
:ՉՀԱ. (=1322):

Մանր. Տապանաքարը բացվել է պեղումներով: Տապանաքարի մակերեսը երկրաչափական զարդերով բաժանված է շորս ուղղանկյունների, որոնց մեջ փորագրված է բնագիրը: Ուղղանկյունները միմյանցից բաժանված են համաչափ վարդյակներով ու հավերժության խորհրդանշաններով: Տեղ շինելու պատճառով բնագրի ղերջին երկու տառը փորագրվել է վերջին վարդյակի երկու կողմերում, սովորականից շատ փոքր գրերով:

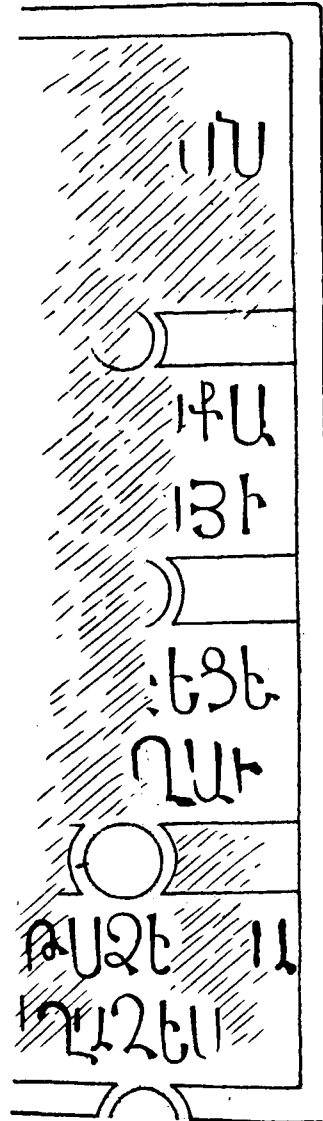
Շինելով այն հանգամանքից, որ այս ԴԱՎԻԹԸ թողված է անմիջականորեն եկեղեցու արևելյան պատի անկյունում, իսկ տա-

160 161

պանաքարը մշակված է մեծ խնամքով և բարձր արվեստով, մենք նրան նույնացնում ենք Գրաձորի համարաբարանի ուսուցչապետ Դավիթ Սասնեցու հետ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 79

80. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, գեղազարդ, հարթ տապանաքարի վրա, նախորդի կողքին (արձ. № 79), 8 տող.

[ԱՅՍ Է Հ]ԱՆ[ԳԻՍ]Տ
... ՔԱ[ՀԱՆԱ]ՅԻ,
[ՅԻՇ]ԵՑԵ[Ք
ՅԱ]ՂԱԻԹՍ
ՉԵ[Ր Ա]ՂԱՉԵՄ:

Մանր. Արձանագրությունը խիստ եղծված է, կարդացվում է մեծ դժվարությամբ: Թվականը և տապանաքարի տիրոջ անունն անհնարին է վերականգնել:

Տապանաքարը գտնվում է Դավիթ քահանայի տապանաքարի (1322 թ. արձ. № 79) կողքին: Տապանաքարի զարդաքանդակները, տառաձևերը և նույնիսկ քարատեսակը համընկնում են վերջինիս հետ, ուստի կարելի է այն թվագրել 1320-ական թվականներով:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 80

81. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ արևելյան պատի տակ, առանց քարդանախշի, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

Ա Յ Ս Է
Տ Ա Ն Գ
Ի Ս Մ Ս
Ա Գ Բ Տ Ի
Թ Կ
Չ Չ Գ

ԱՅՍ Է ՉԱՆԳԻՍՍ ՍԱՐԳ[ԻՍ] ՔԱ-
ՉԱՆԱՅԻ:
ԹՎ[ԻՆ] :ՉՂԳ: (=1344):

Մանր. Տապանաքարը գտնվում է այն նույն շարքում, որտեղ Դավիթ, Գրիգոր և Սարգիս ուսուցիչ-ուսուցչապետների տապանաքարերն են, ուստի մենք այս Սարգիս քահանային նույնացնում ենք Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած, ձեռագրեր արտագրող երկու Սարգիս քահանաներից որևէ մեկի հետ:

Հրատարակվում է
առաջին անգամ:
Լուսանկ. 81

162

163

82. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ արևելյան պատի տակ, նախորդի կողքին (արձ. № 81), հարթ տապանաքարի վրա, 3 տող.

ԱՅ ԼԵՆԱՆԳԵՄՏԳՐԻԳՐԷԿ
ԱՆԱՅԻՈՐՓ ՈՒԽԵ ՅԱԱՌ
ԲՄԻՄԱԱԶԱՀԱԱԿԻ:ԹՎՉՂԷ

ԱՅՍ Է ՉԱՆԳԻՍՍ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՉԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՓՈՒԵՑԱԻ
ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ Ի ՏԱՐԱԺԱՄ ՉԱՍԱԿԻ: ԹՎԻՆ :ՉՂԷ: (=1348):

Մանր. Տապանաքարը գտնվում է այն նույն շարքում, որտեղ Դավիթ և երկու Սարգիսների տապանաքարերն են, ուստի մենք այս Գրիգոր ֆահանային նույնացնում ենք Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած Գրիգոր բարունու հետ, որը մեզ հայտնի է մատենագրությունից:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 82

83. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵԳՈՒ արևելյան պատի տակ, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

ԱՅԱԿԱԵՄԳԲԱՌՄԱՐԱԶԱԵԻՍԻՓՈՒԵՑԱ
ԱՂԱՉԵՄ ՅԱՂԱԹՍՂԻՇԵՑԷԲ:ԹՎՊԵ:

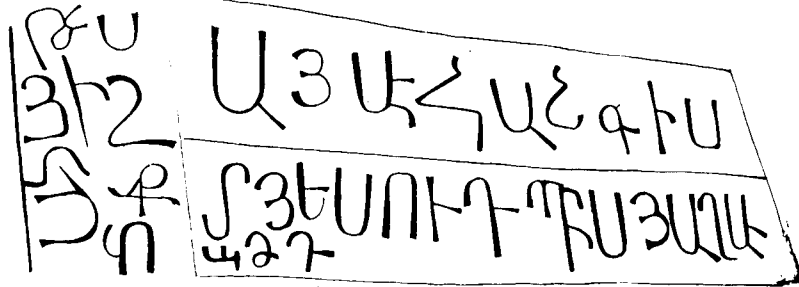
ԱՅՍ Է ՉԱՆԿԻՍՍ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՉԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի
ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈՒԵՑԱԻ, ԱՂԱՉԵՄ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷԲ: ԹՎ[ԻՆ]
:ՊԵ: (=1356):

Մանր. Տապանաքարը գեղազարդված է քարի եզրերն ընդգրկող կիսալուսնաձև կրկնակի նախշազարդով: Բնագիրը փորագրված է խոշոր, գեղաքանդակ գրերով, տապանաքարի համարյա ողջ մակերեսին: Տողերն իրարից բաժանված են հոգեորականի գավազանի քանդակով: Այս տապանաքարը ևս գտնվում է ուսուցիչ-ուսուցչապետների տապանաքարերի շարքում: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև տապանաքարի խնամքով մշակված լինելը հիմք են տալիս այս Սարգիս ֆահանային նույնացնելու Գլաձորի համալսարանում:

բանում ապրած և ստեղծագործած երկու Սարգիս քահանաներից որևէ մեկի հետ:

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—175, Դիվան 3, № 252:
կուսանկ. 83

84. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու գավթի հարավ-արևմտյան անկյունում, տնտեսական շինության պատի տակ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՅԵՍՈՒ ԴՊՐԻՍ, ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇ[Ե]-
Յ[Է]Ք [ԹՎԻՆ] : ՊԺԴ: (=1365):

Մանր. Տապանաքարը բացվել է պեղումների ժամանակ: Տառաձևերը խոշոր են և բռնում են տապանաքարի ողջ մակերեսը: ՅԵՍՈՒ դպիրն այլ աղբյուրներից հայտնի չէ, հնավայրում ևս հանդիպում է առաջին անգամ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
կուսանկ. 84

85. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու գավթի հյուսիս-արևելյան անկյունում, գեղաքանդակ, հարթ տապանաքարի վրա, 5 տող.

Թ[ՎԻՆ] : ՉԼԴ: (=1285): ԱՅՍ Է
ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՄԸՍԹԷ
ՀԱԻԵՏՈՒՈՐԻՆ:

164

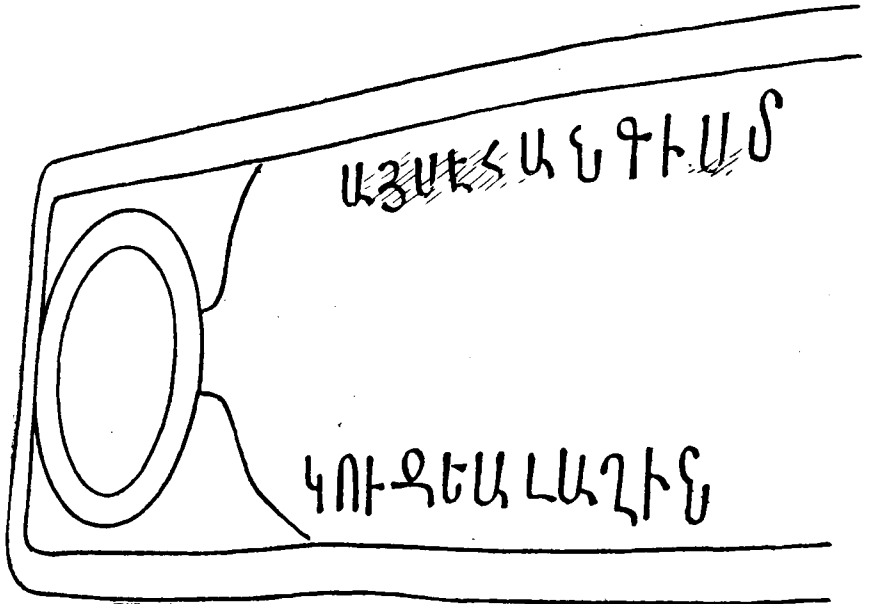
Մանր. Տապանաքարը բացվել է Եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ: Այն զարդարված է երկրաչափական զարդերով, որոնք ունեն փոխհատվող ժապավենների տեսք: Բնագիրը փորագրված է այդ զարդաքանդակներից գոյացած ուղղանկյան մեջ, իսկ թվականը՝ նրա վերևում, գեղագիր տառաձևերով: Բնագիրը կարդացվում է հեշտությամբ:

Բնագրում հիշատակված ՄԱՄԸՍԹԵ անձնանունը միջնադարյան Հայաստանում 12—14-րդ դարերում հաճախակի հանդիպող կանացի ՄԱՄԸՍԹԻ (=ՄԱՄՍԻԹԻ) անվան տրական հոլովածն է: Այն կազմված է արաբերեն մամ=մայր և սիթի (սթի)=տիկին արմատներից և նշանակում է մայր—տիկին (Բառաքննություն, էջ 291—292):

Բնագրի վերջին՝ ՀԱԻԵՏՈՒՈՐԻՆ բառը պետք է հասկանալ ՀԱԻԵՏԱԻՈՐԻՆ, որ նշանակել է հավատավոր կին (=կույս, միանձնուհի):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
կուսանկ. 85

86. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿՈՉԵԱ ԱՂԻՆ:

165

Մանթ. Տապանաքարը բացվել է եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ: Քարը խիստ քայքայված է և երեսից շերտատվում է: Բնագիրը փորագրված է տապանաքարի երկարությամբ, մարդու սխեմատիկ պատկերի երկու կողմերում:

Դժվարանում ենք պնդել. բնագրում հիշատակված ԿՈՉՆԱԼ Ա-ՂԱՆ արտկա՞ն, թե՞ իգական անձնանուն է, որովհետև ԱՂԱ կոչվել են նաև կանայք: Բոլոր դեպքերում բնագիրը թվագրում ենք 14—15-րդ դարերով, քանի որ Կոզեալ, Գոզեալ անձնանունները սկսել են գործածել հենց այդ դարերում: Քարի մշակումը և տառաձևերը նույնպես այդ են վկայում:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 86

87. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱ
ՆԿԻ Ս ՄԿ
Մ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍ
[ԿՏ] ԷԼԴՈՒՉՄԻՇԻ,

Է Լ Դ Ո
Ի Չ Մ Ի Ն Ի

Մանթ. Տապանաքարը բացվել է եկեղեցու պեղումների ժամանակ: Անհատականալի են մնում երկրորդ տողի վերջի Կ և նրանից քիչ ներքև փորագրված Տ տառերը: Ակնհայտ է, որ դրանք շին պատկանում ոչ նախորդ և ոչ էլ հաջորդ քառերին, ուստի անիմաստ համարելով, այն բնագրին շենք վերագրում:

ԷԼԴՈՒՉՄԻՇ անունը վաղոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ: Դատելով տապանաքարի մշակումից, այն կարելի է վերագրել 15—16-րդ դարերին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 87

88. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի բեկորի վրա, 4 տող.

[ՔՐԻՍՏՈՍ] ՈՂՈՐՄԻ
ՊԵՏՐՈՍԻ ՔԱՀԱՆԱ...
[Ե]Ի ԽՆԿՈՅՆ: ԱՄԷՆ:

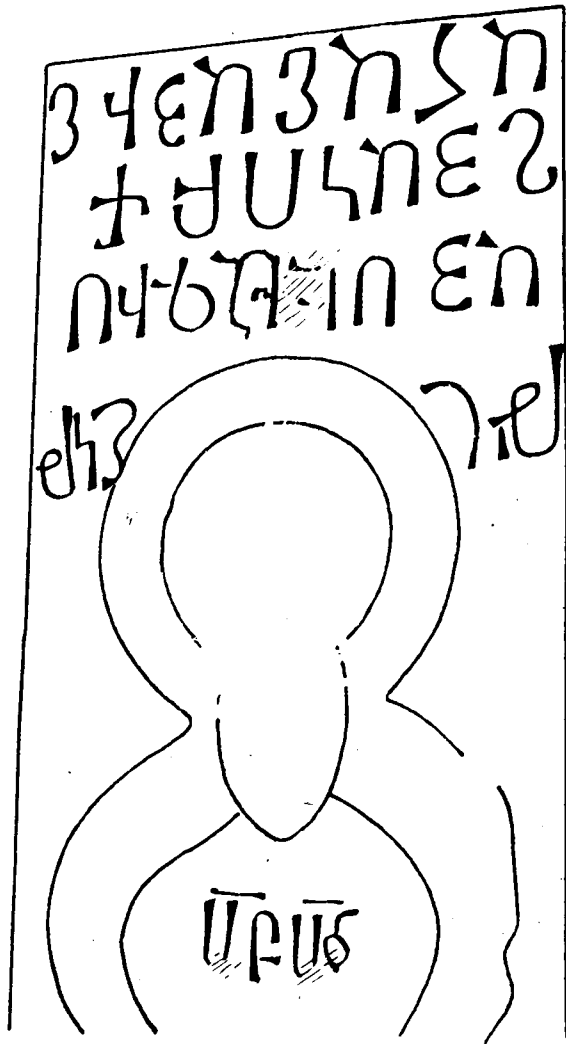
Մանթ. Բեկորը գտնվել է եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ:

Հնարավոր է, որ այս ՊԵՏՐՈՍ քահանան, Ս. Ստեփանոս եկեղեցու համար զանգակ գնելու ծախսը հոգացողը (արձ. № 29) և իր անունով Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ներսում խաչեր պատվիրողը (արձ. № 30) նույն անձն են:

ԽՆԿՈՅՆ անձնանվան ուղիղ ձևը՝ ԽՆԿԻ անունն է, որը, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, սկսվում է հիշատակվել 13—14-րդ դդ.: Խնկի անվան տրական հորովաձևը կլիների ԽՆԿԻՈՅՆ, բայց այս բնագրում այն փորագրված է ԽՆԿՈՅՆ ձևով. դա հավանաբար զրչի վրիպակի կամ այդ անվան տեղական արտասանության հետևանքն է: Բնագրի տառաձևերը նույնպես վկայում են, որ տապանաքարը պատկանում է 13—14-րդ դարերին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 88

89. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ, քանդակազարդ տապանաքարի վրա, 5 տող.

Յ Կ Է Պ Յ Ն Ն Պ
 Է Ժ Ս Կ Պ Է Ն
 Ո Կ Ե Դ Գ Ի Ո Է Պ

ԹՎ[ԻՆ] : 24Թ : (= 1320). ԱՅՍ է ԽԱՆ-ԳԻՍՏ ՅԱԿՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ, ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱՍ.

Մանթր. Տապանաքարի վրա պատկերված է սղջ հասակով կանգնած, շքեղ, երկար հագուստով, մորուքավոր մի հոգևորական, որը երկու ձեռքով բռնել է բացված գիրքը, վրան ՄՐ ԱՄ հապավումը: Կողքին պատկերված է հոգևորականի գավազանը: Արձանագրությունը փորագրված է գլխավերևում, պատկերաքանդակին հակառակ:

Ս. Բարխուդարյանը վերոհիշյալ հապավումը սխալմամբ կարդացել է ՅՈՅՍ, իսկ ԽԱՆԳԻՍՏ-ը՝ ԽԱԶԳԻՍՏ, նրան վերագրելով խաչահանգիստ բառերի բովանդակությունը, սակայն իրականում մենք գործ սանենք Հ> և հնչյունափոխության տարածված երևույթի

168

169

հետ, որ դիտվում է հայերենի մի քանի բարբառներում և նույն ժամանակների ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Հրատ. Դիվան 3, № 251:
 Լուսանկ. 89

90. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

ԹՄԷ
 ՂԷ

Թ[ՎԻ]Ս : 2ՂԵ : (= 1346): ԱՅՍ է ՀԱՆ-ԳԻՍՏ ... է ԼԻՍ:
 ՅԱՀԱԻ[ԹՍ ՅԻՇԵՑԷԹ].

ԼՅԼԵ Տ
 ԼԳԵՄ
 Է ԼԵ
 ԱՂԱ

Մանթր. Արձանագրության գիտական հրատարակող Ս. Բարխուդարյանը տապանաքարի տիրոջ անունը վերականգնել է [ԴԱՆԻ]ԷԼԻՍ, քարի վրա ունենալով էԼԻՍ տառաշարքը: Բայց տապանաքարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քարի ձախ կողմից շարդված է մի փոքրիկ հատված, ընդամենը մեկ տառի շափով: Դա ակնհայտորեն երևում է նաև բնագրի մյուս տողերից, որոնց սկզբից պակասում է ընդամենը մեկական տառ: Հետևաբար, պետք է սխալ համարել անձնանվան վերականգնումը ԴԱՆԻԷԼԻՍ ձևով, դրա փոխարեն առաջարկելով՝ [Տ]ԷԼԻՍ, [Բ]ԷԼԻՍ, [Պ]ԷԼԻՍ ձևերը (տե՛ս արձ. № 94): Ավելի հավանական է անձնանվան ԲԷԼ = ՊԷԼ վերականգնումը, որ կարող էր առաջանալ այդ արմատի կնքահայր, խնամակալ իմաստներից:

Հրատ. Դիվան 3, № 245:
 Լուսանկ. 90

91. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատանը կանգնած խաչքարի հարավային կողքին, 8 տող.

Թ Ա Ռ
Է Ո Ս
Յ Ի Հ
Ե Յ Է
Բ Բ Կ
Հ Ա Ն
Ա 3
Ա 1

ԹԱԹԷՈՍ ՅԻՇԵՑԷՔ ՔԱՀԱՆԱՅ
ԱՍՏՈՒՍՈՅ:

Մանր. Ելնելով բնագրի գեղագիր տառաձևերից և խաչքարի գեղարվեստական մշակումից, որ բնորոշ է Վայոց ձորում 13-րդ դարի այնքան տարածված թվակիր խաչքարերին, մենք այս խաչքարը թվագրում ենք 13-րդ դարով:

Հրատ. Դիվան 3, № 256:
Լուսանկ. 91

170 171

92. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԻԻԱՆՈՅ, Ի ԱԳ-
ԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Մանր. Տապանաքարի տիրոջ անունը՝ ԻԻԱՆԻ, լայնորեն տարածված է Վայոց ձորի 13—14-րդ դդ. վիմագիր արձանագրություններում և մատենագրության մեջ, ուստի դժվար է այն կապել տվյալ ժամանակաշրջանից մեզ հայտնի որևէ Իւանի անվան հետ: Բայց, ելնելով գրերի և տապանաքարի մշակման առանձնահատկություններից, համոզված ենք, որ այն պատկանում է 13—14-րդ դարերին:

Հրատ. Դիվան 3, № 255:
Լուսանկ. 92

93. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, մեջտեղից, կտորված հարթ տապանաքարի վրա, 3 տող.

Բ Ս Ո Ղ Ո Ր Մ
Դ Ա Ա Պ Ե Տ
Բ Յ Ի

ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՂՈՐ-
ՄԻ ԴԱՍԱՊԵՏ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ

Ա Յ Ա
Հ Ա Պ
Ի Ա Մ Ի Ա
Ո Յ Ա Ղ
Ա Թ Մ
Յ Ի 2

Մանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակվող ԴԱՍԱՊԵՏ անձ-
նանունը, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը, 13—14-րդ դդ. Հայաս-
տանում տարածված է եղել, իսկ այնուհետև մոռացության է տրը-
վել: Դասապետ վարդապետի անունով արձանագրություն կա Նոր
Գեաթիկի վանքում. նա իր եղբայր Կարապետի հետ միասին 1291 թ.
կառուցել է հիշյալ վանքի զանգակատունը (Դիվան 5, № 233): Դա-
սապետ անունը հանդիպում է նաև Բջնիում, Հովհաննավանքում և
այլուր, բայց մենք ոչ մի հիմք չունենք դրանք նույնացնելու այս
արձանագրության մեջ հիշատակված Դասապետ քահանայի հետ,
թեև այս տապանաքարը նույնպես, ելնելով տառաձևերից, պետք է
վերագրել 13—14-րդ դարերին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 93

94. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կենտրոնում, հարթ տապա-
նաքարի վրա, 7 տող.

ՌԿ Կ
ՌԵ
ԱՅՍԵՏ
ԱԳՍԾ
ՊԵԼԵ
ՅԱՂԱ
ՅԻՆ

ԹՎԻՍ Հ[ԱՅՈՑ] :ՌԵ: (-1556). ԱՅՍ Է
ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԵԼԻՍ,
ՅԱՂԱԻ[Թ]Ս ՅԻՇ[ԵՑԷՔ]:

Մանոթ. Այս տապանաքարը ներկայումս
տեղում չէ, ուստի արձանագրության բնա-
գրորդ և գծագիրը նույնությամբ բերում ենք
ըստ Ս. Բարխուդարյանի:

Բնագրում հիշատակված ՊԵԼ(ԻՍ) անվա-
նաձևը Վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում
է առաջին անգամ, շնայած № 90 արձանա-
գրության մեջ պահպանվել է ԷԼԻՍ անվան վերջավորությունը, որը
մենք ենթադրաբար վերականգնել ենք ՊԷԼԻՍ կամ ԲԷԼԻՍ:

Հրատ. Դիվան 3, № 254:
Լուսանկ. 94

95. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի
վրա, 5 տող.

ԴՕԱԻ
ԻԹԿԼ
ՊՊՊ
ԱՆԱՅ
ՄՅԻԸ
ԷՅԱՂԱ

ԴԱԻԹ ՔԱՀԱՆԱՅՍ ՅԻՇԵՑ[ԷՔ]
[Յ]ԱՂԱ[ԹՍ]:

Մանոթ. Տապանաքարի վրա երկու շըր-
ջանաձև փոսերի միջև փորագրված է մի
գավ: Ելնելով տառաձևերից և տապանա-
քարի մշակումից, այժմ կարելի է թվագրել 14—15-րդ դդ.: Բնագիրը
հայտնի է եղել դեռևս 19-րդ դարում, բայց հետագայում այն ծածկ-
վել է հողով և Վայոց ձորի արձանագրությունների գիտական հրա-
տարակիչ Ս. Բարխուդարյանի ուսումնասիրության ժամանակ չի
երևացել: Ուստի Բարխուդարյանը բնագիրը վերցրել է նախորդ հրա-
տարակիչներից: Մեզ հաջողվեց պեղելով նորից բացել տապանա-
քարը և նրա արձանագրությունը:

ԴԱԻԹ անունով քահանաներ այդ ժամանակաշրջանի պատ-
մության մեջ և վիմագրերում հանդիպում են բազմիցս, այդ պատ-
ճառով էլ մենք հիմքեր չենք տեսնում Դավթին նույնացնել դրանցից
որևէ մեկի հետ:

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:
Հովսեփյան, էջ 243: Դիվան 3, № 264:
Լուսանկ. 95

96. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 4 տող.

Կ Յ Ա Ե Դ Ա Ն Գ Ի Ս
Յ Ո Վ Օ Ա Ն Ի Մ Ի Ց
Փ Փ Ե Ն Ս Փ Կ Յ Ա Ն Ա յ Օ
Խ Ն Ե Կ Է Բ Ի Բ Ա Օ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎԱՆԻՍԻ, ԾՆԱՅ Ի ... ՔԱՀԱՆԱՅ[Ի]:
ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՂՍ.

Ծանոթ. Տառաձևերը խորաքանդակ չեն և անարվեստ են: Բնագիրն ընթերցվում է ղժվարությամբ: Անձնանունից հետո պարզ կարդացվում է ԾՆԱՅ Ի բառերը, որոնցից հետո պիտի նշվեր տապանաքարի տիրոջ ծննդավայրը, բայց բնագրում պահպանված տառերից միայն ենթադրություններ կարելի է անել, որովհետև դրանք մեզ ծանոթ ոչ մի տեղանուն չեն կազմում, այլ՝ միայն ենթադրաբար, ԳՂՓԵՍ?, ՓԵՍ? և այլն:

Դատելով տառաձևերից և տապանաքարի մշակումից, այն կարելի է վերագրել 14—15-րդ դարերին:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 96

97. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, նախորդի կողքին, 2 տող.

ԱՅՍԵ ԴԻՐ ՍԱՐԳ ՍԻՅԻՇԵՑ
ԷՔԻ ՔՍ

ԱՅՍ Ե ԴԻՐ ՍԱՐԳՍԻ. ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՂՍ.

Ծանոթ. Տապանաքարի երկայնական ուղղությամբ քարի եզրերին քանդակված են փոքրիկ կիսագլաններ, իսկ լայնական ուղղությամբ՝ ելնդավոր կիսաղնդներ, որոնք խաչ են պատկերում:

Բնագիրը փորագրված է քարի ամբողջ մակերեսի երկարությամբ և հավանորեն ժամանակակից է նախորդին (արձ. № 96): ԴԻՐ նշանակում է տապան, գերեզման, հանգիստ և վանական համալիրի վիճագրերում հանդիպում է առաջին անգամ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Լուսանկ. 97

Տապանաքարի և խաչաքարի արձանագրություններ, որոնք հրատարակված են Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի կողմից, սակայն տեղում չեն եղել Ս. Բարխուդարյանի ժամանակ և ներկայումս.

98. ԹԱՆԱՀԱՏ վանքի գերեզմանատանը.

ԹՎԻՆ : ՈՂ: (=1241); ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԷ ԳՈՐԳԱՅ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐՈՅ.

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—153բ:

99. ՆՈՒՅՆ տեղում, խաչքարի վրա.

Ի ԹՎԻՍ : ՉԱ: (=1252); ՄԵՔ, ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՍԻՄԵՆՈՆ,
ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԵԱԶՍ Ի ԲԱՐԵՆԱԻՍՈՒԹԻՆ].

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—153 ր:

174 175

100. ՆՈՒՅՆ տեղում, նախորդներից ոչ հեռու, խաչքարի վրա.

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍՈՒԹԻՆ ԷՍՎԷՈՅԻՆ.

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:

101. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ վրա, որ գտնվելիս է եղել վանքից արևմուտք, բլրակի վրա.

ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ:
ԱՍՏՈՒԱՍ ՈՂՈՐՄԻ : ԹՎԻՆ : ԶԽԴ : (1295):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:

102. ԽԱԶՔԱՐԻ վրա, որ գտնվելիս է եղել գերեզմանատանը.

Ի ԹՎԻՍ : ԶԺԻԵ : (=1276): ԵՄ՝ Տ[Է]ՐՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ
ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄՈՒՍ[ՆՈՅ] ԻՄՈՑ ԵՒ ՈՐԴՈՑ ԻՄՈՑ.

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—173:

103. ԹԱՆԱՀԱՏ վանքի շրջակայքում.

ԵՄ՝ ԱՄԻ[ՐԴ] ՍԱՐԳԻՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ ՀԱԻՐ
ԵՒ ՄԱԻՐ, ՈՐԴՈՑ ԻՄՈՑ. ՈՎ ԿԱՐԴԱՅՔ, ՑԱՂԱԻԹՍ ՑԻՇԵՑԷՔ...
ԹՎ[ԻՆ] : ԶԴ : (=1455):

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—176:

104. ԽԱԶՔԱՐԻ վրա, Թանահատ—Գլաձորից դեպի Արկազի Ս.
Խաչ եկեղեցին տանող ճանապարհին.

ԵՄ՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱՀԱՆԱՅ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ ՀԱՐԱԶԱՏ
ԵՂՐԱԻՐ ԻՄՈՑ ԽԱԶԱՏՈՒՐԻ: ՑԱՂԱԻԹ[Ս] ՑԻՇԵՑԷՔ. ԹՎԻՆ : ԶԻԶ :
(=1277):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124:
Հովսեփյան, Ա—174: Դիվան 3, № 194:

105. ԽԱԶՔԱՐԻ վրա, նույն տեղում.

ԹՎԻՆ : ԶԽԵ : (=1296): ՈՐՔ ԱՆՑԱՆԷՔ...
ՀԱՐԱԶԱՏ... ՑԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ.

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—174:

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1

2

3

4

6

5

180

7

8

181

9

10

11w

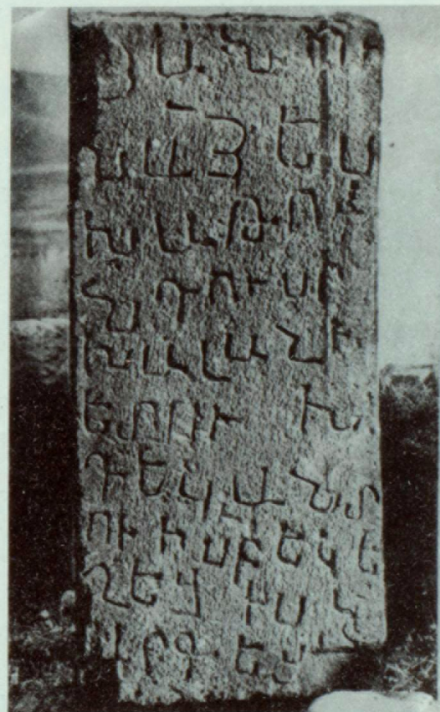

182

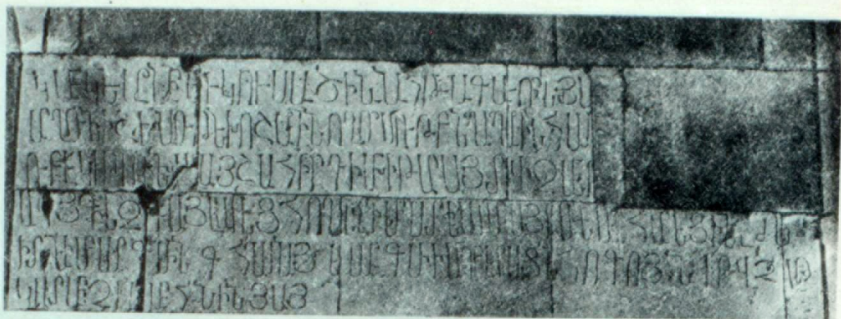

11p

183

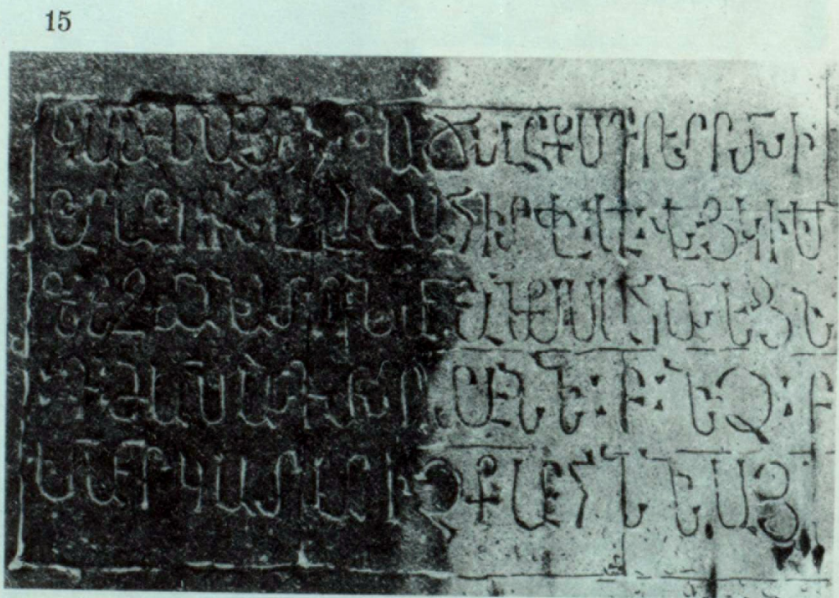
12

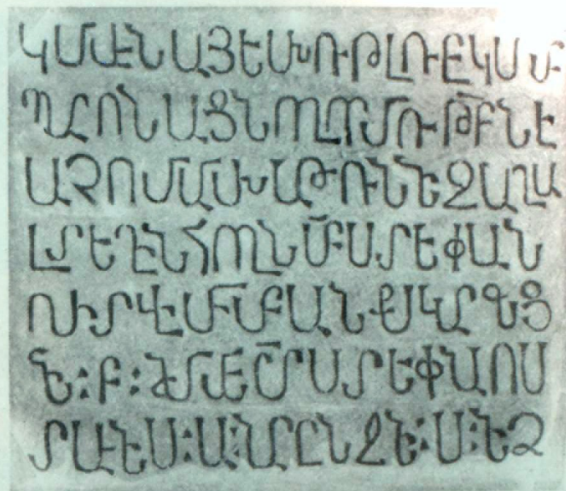
13

14

15

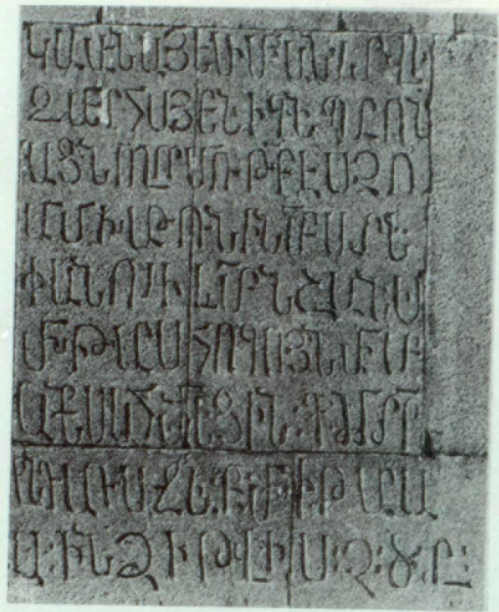
16

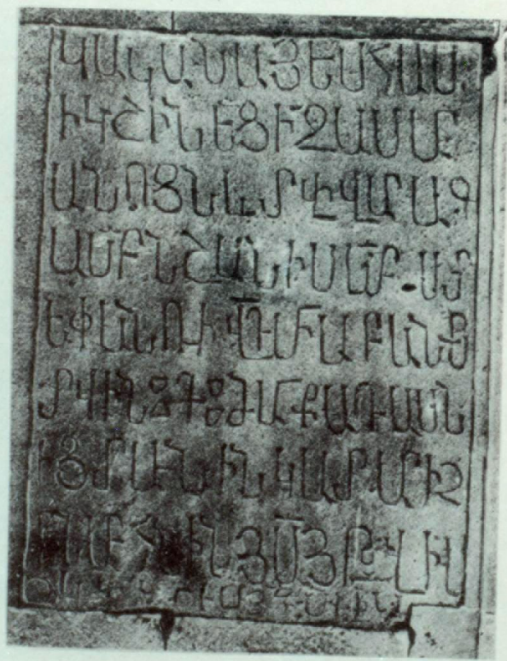
17

184

185

18

19

186

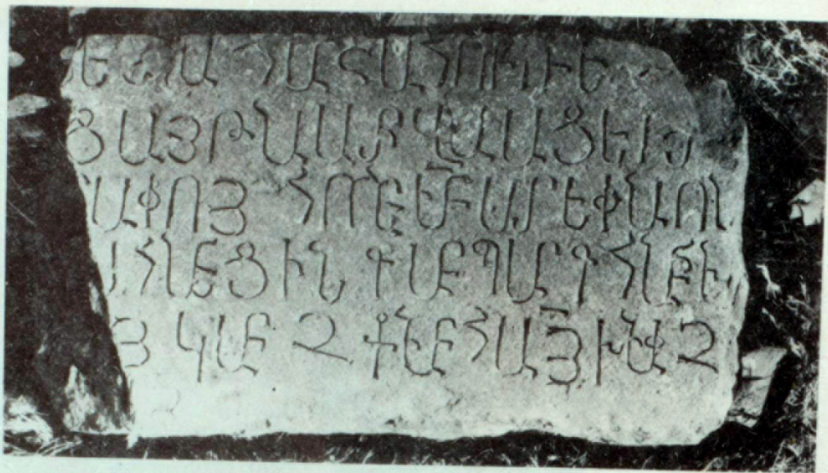

20

187

21

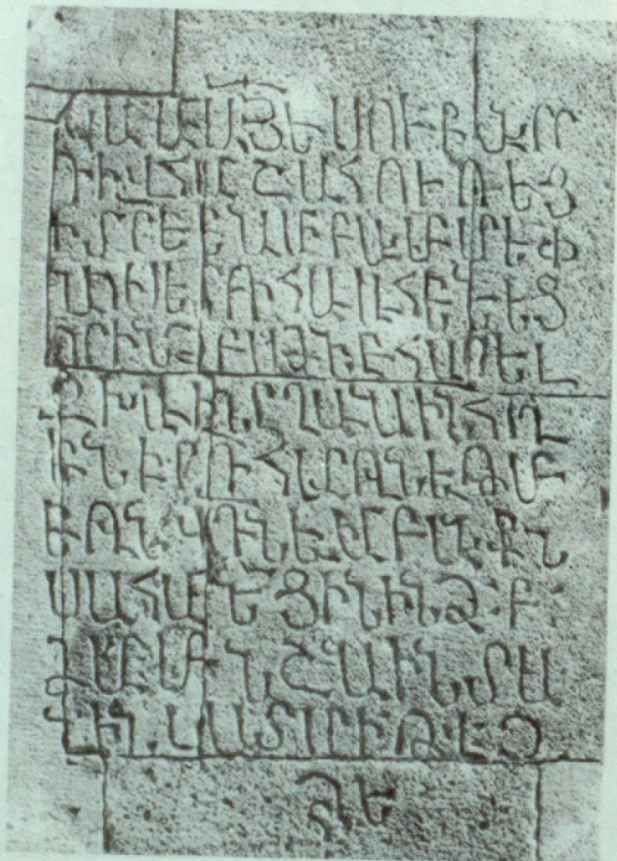

22

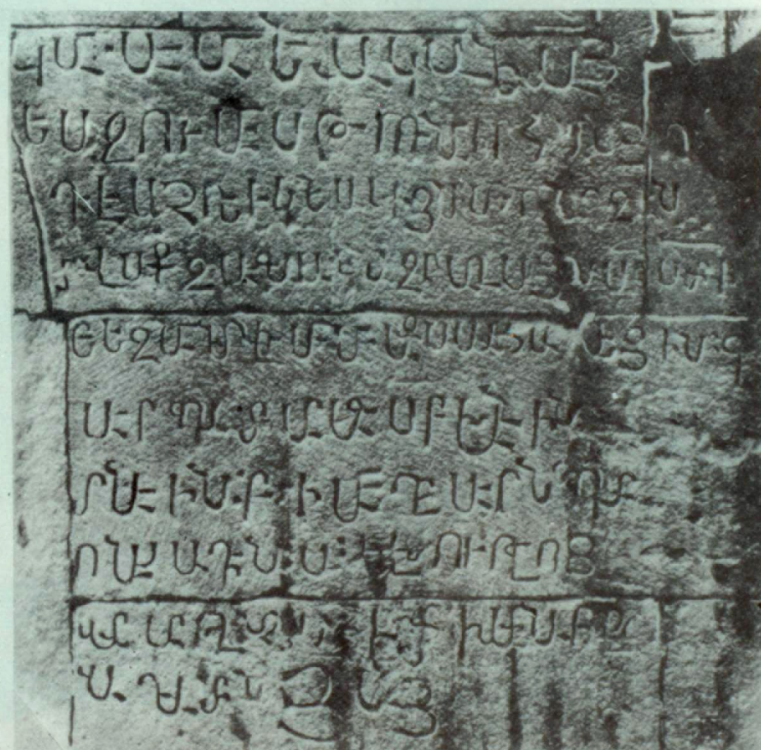

24

25

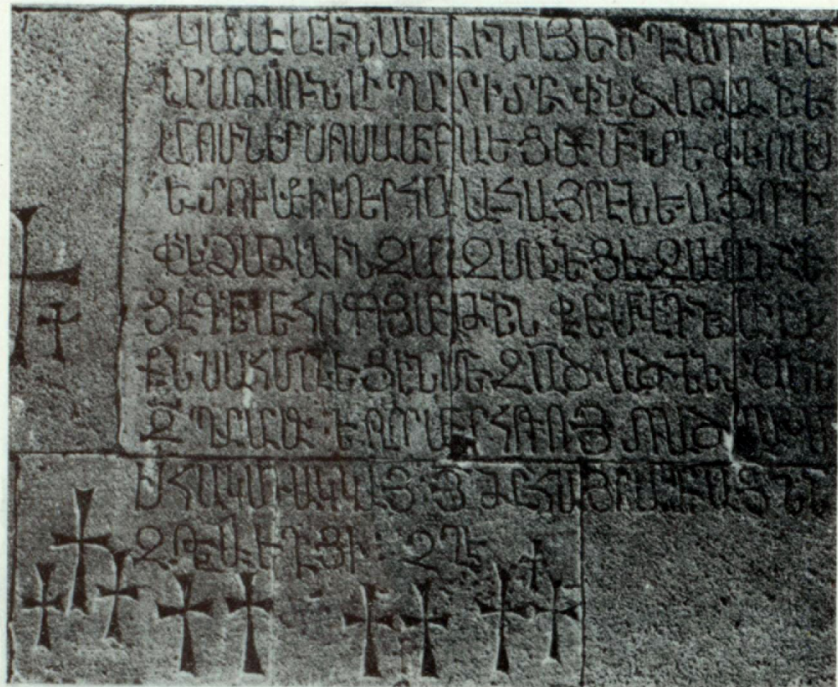

23

188

189

26

27

190

191

28u

28p

28q

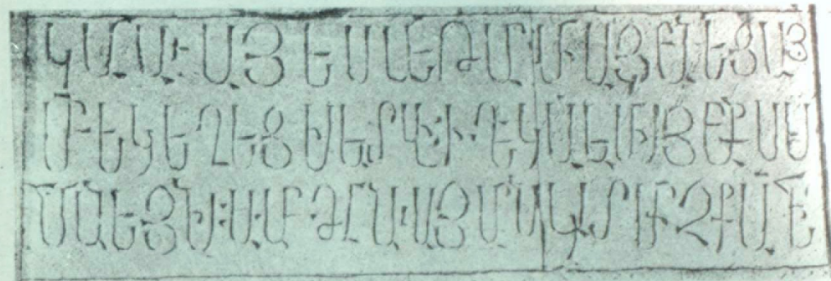

29

192 193

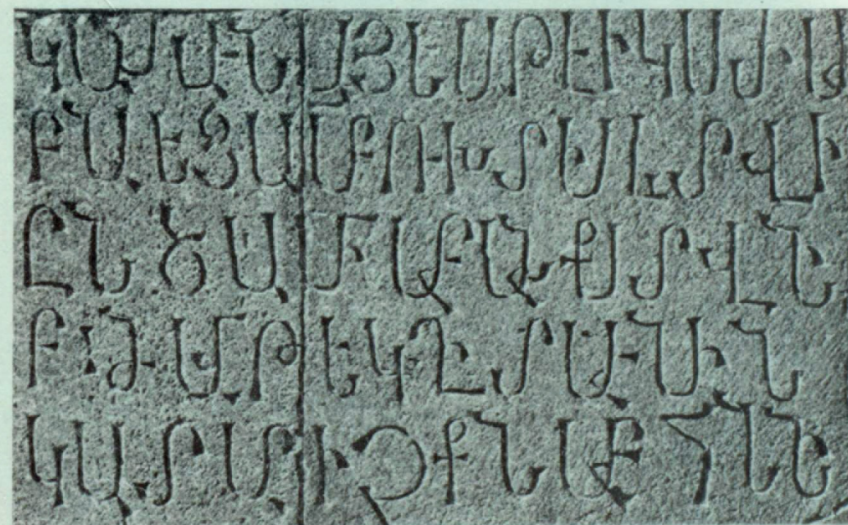

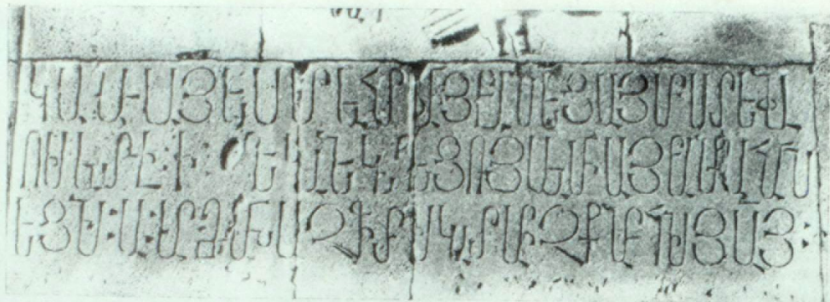
30

31

32

33

34

35

36

37

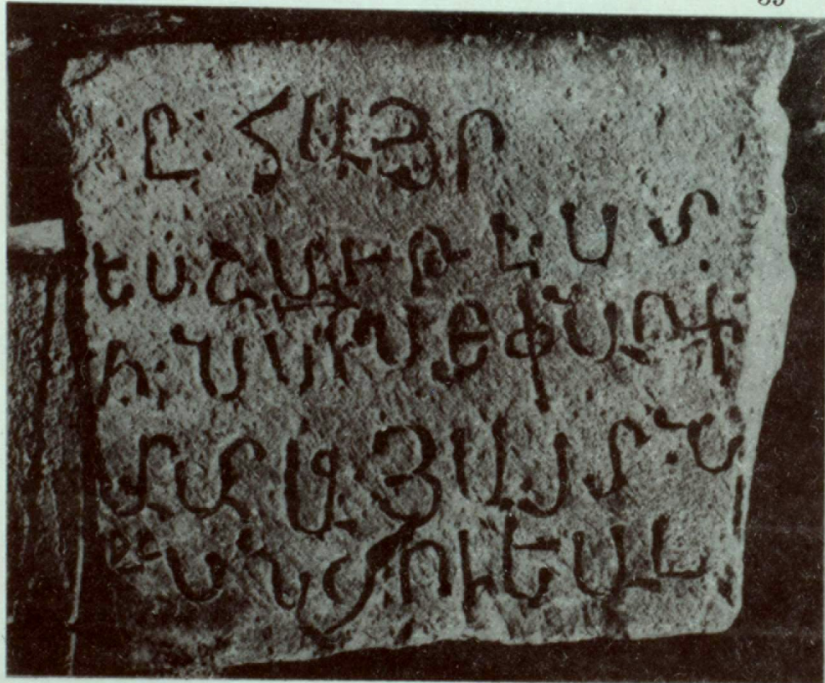
194

195

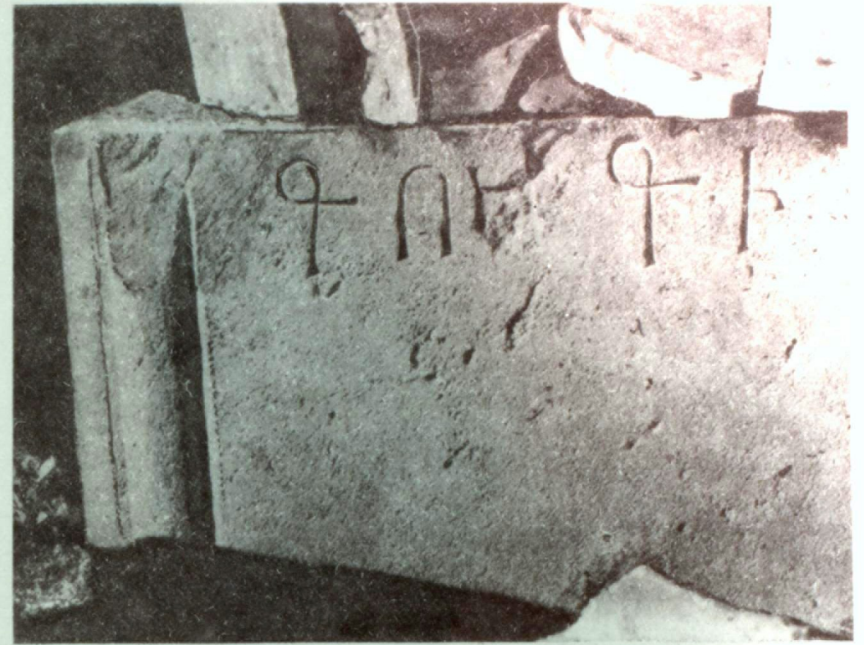

38

39

196

40

41

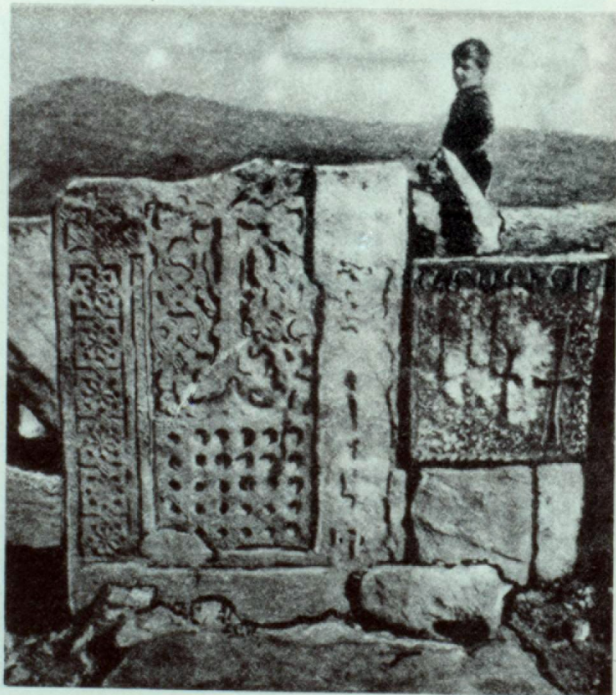
197

42

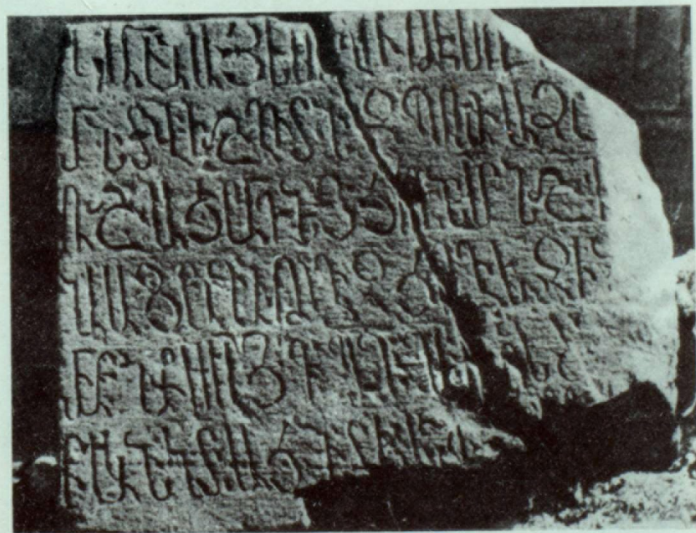
44

43

198

199

45

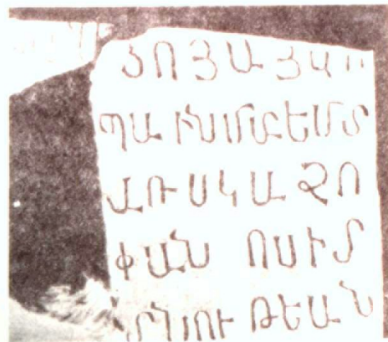
46

47

200

201

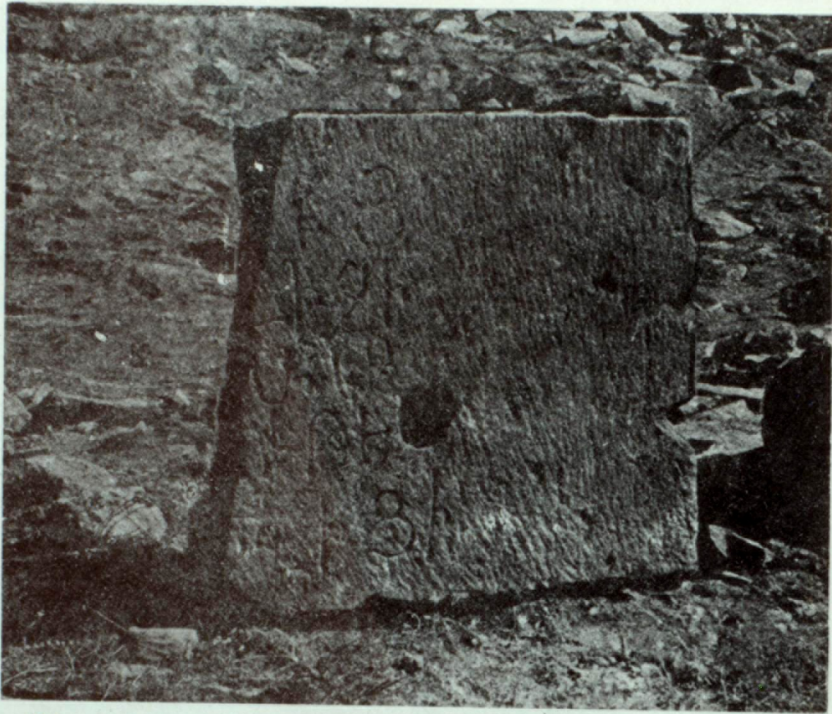
48

49

50

51

52

202

ԿԱՆԿՆԵՑԱ
 ԽԱՁՍԲԱԽԱ
 ՄԱՁԱՅՏՐԻՆ
 ԵԻԻԲԿԵՆԱՆԿ
 ՅԻՆԱՐՁՈՒՔԱՆ
 ԻՆ
 ԹՎ: Ն: Գ:

53

ԵՄԱԿՆ
 ՕՒԱՄԿ
 ՆԿՅՅՅՅԻԻ
 ԵՄԱԿՆ
 ԻՆՕՒԻ
 ԻԴԱՆ
 ՈՍԿ
 ՆԿԿԱԿԳ
 ԵՔԻ
 ԴԱԿԻ

54

ԿՎԿԵԵՄԻԽ
 ԶՄԲԵԽՄԻ
 ԿԻԿԻԿԻ

55

203

56

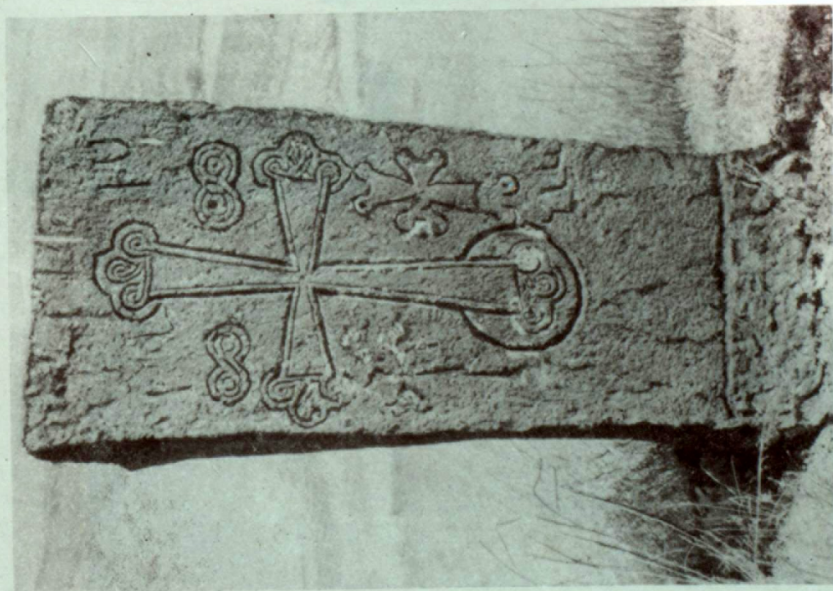
57

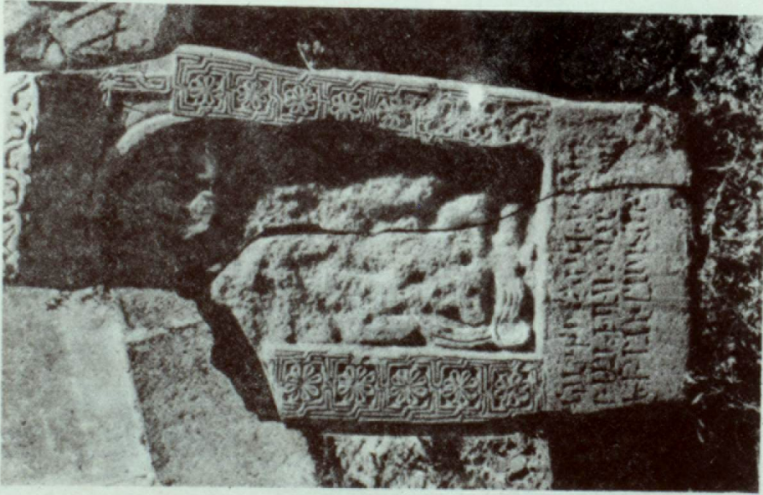
204 205

59

58

60

61

206

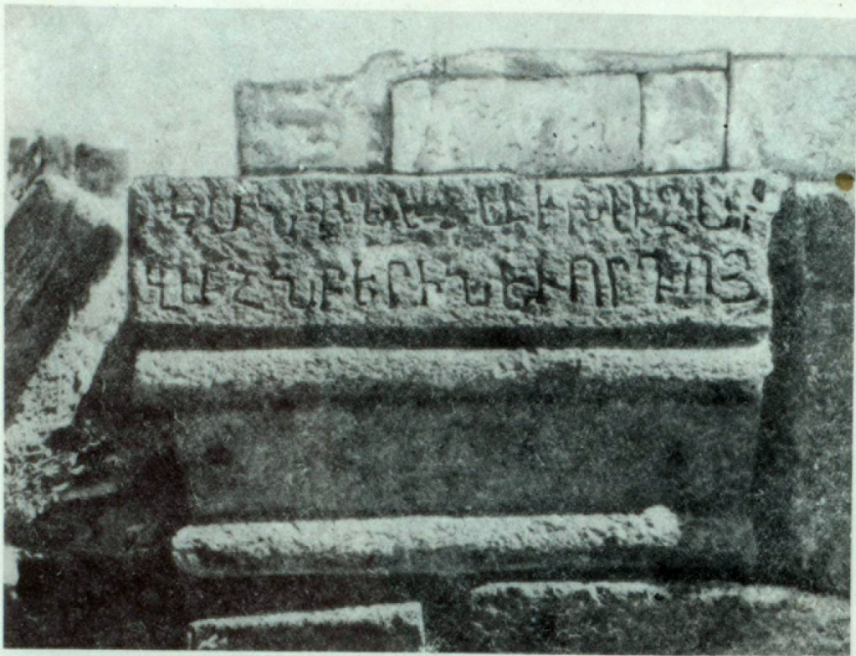
207

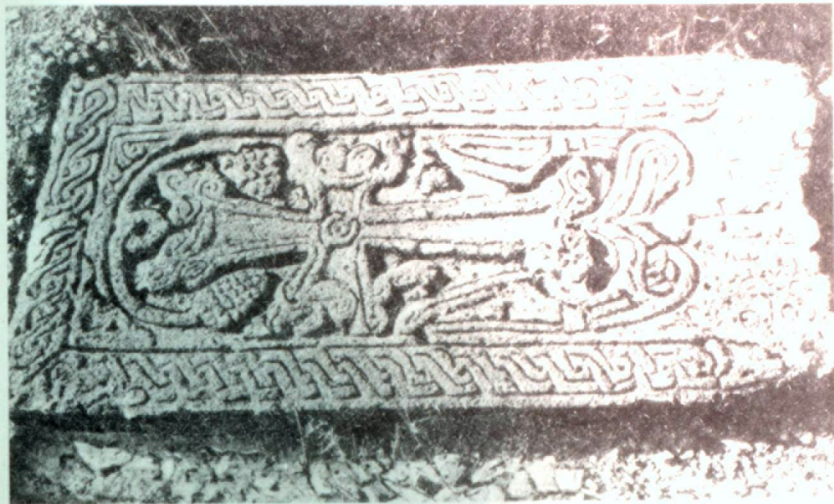
63

62

64

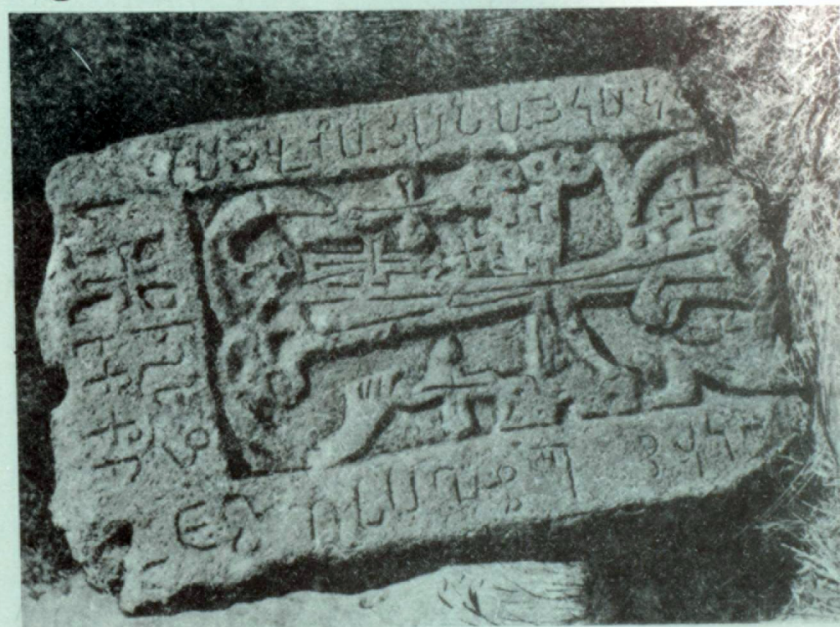

67

65

208

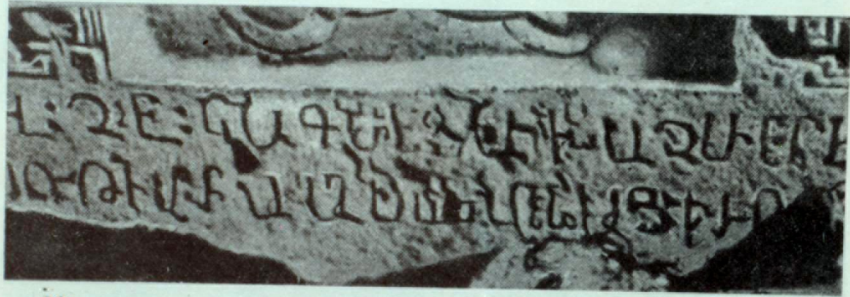

66

209

68

69

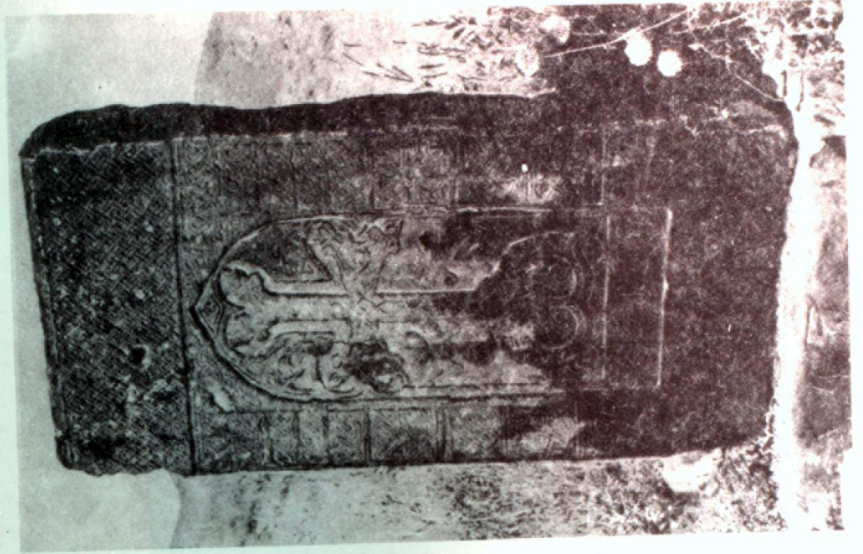
70

210

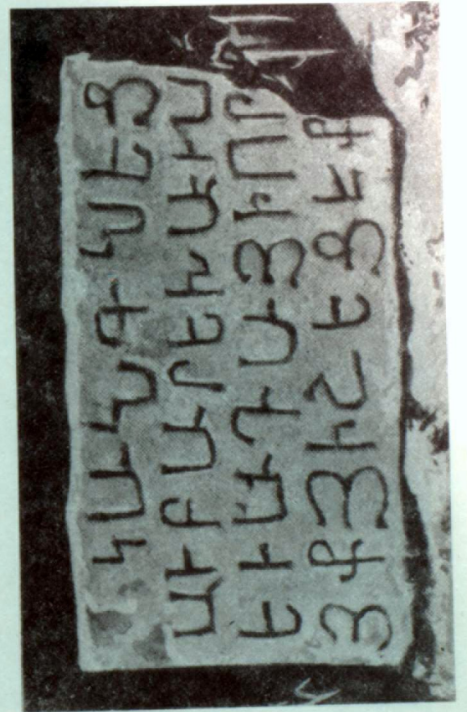

71

211

73

72

74

75

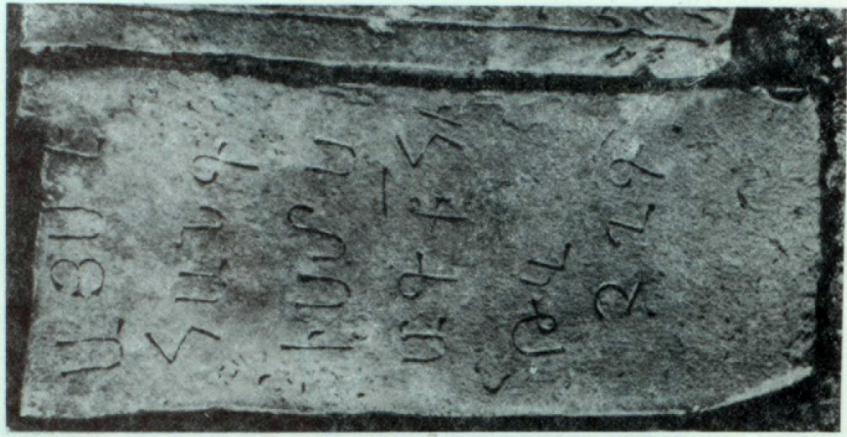
212 213

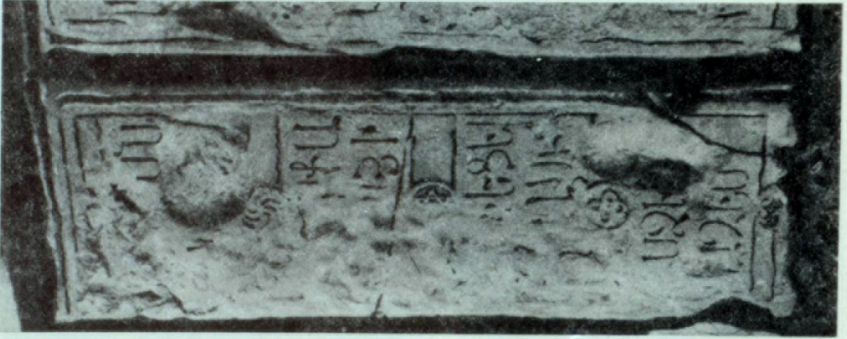
76

78

81

79

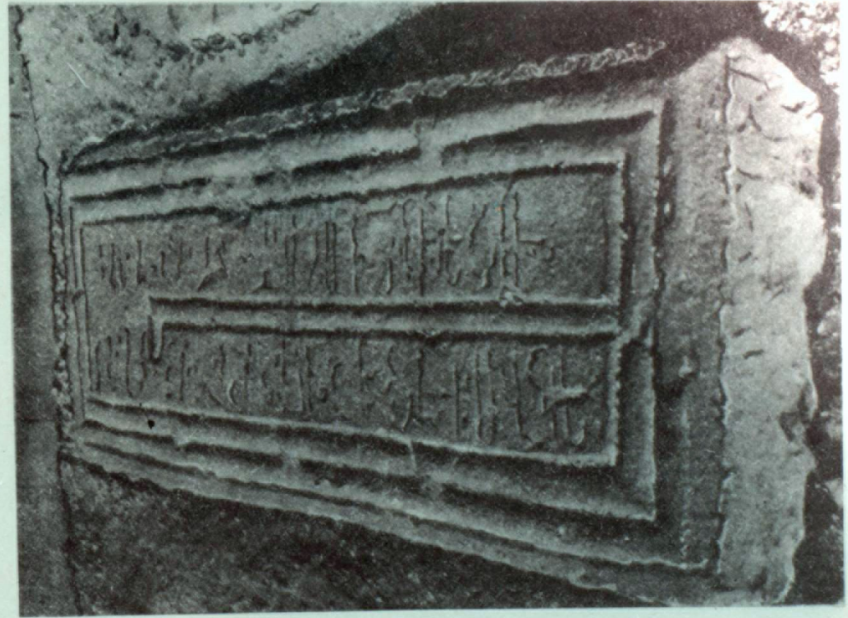

78

80

82

83

214

215

84

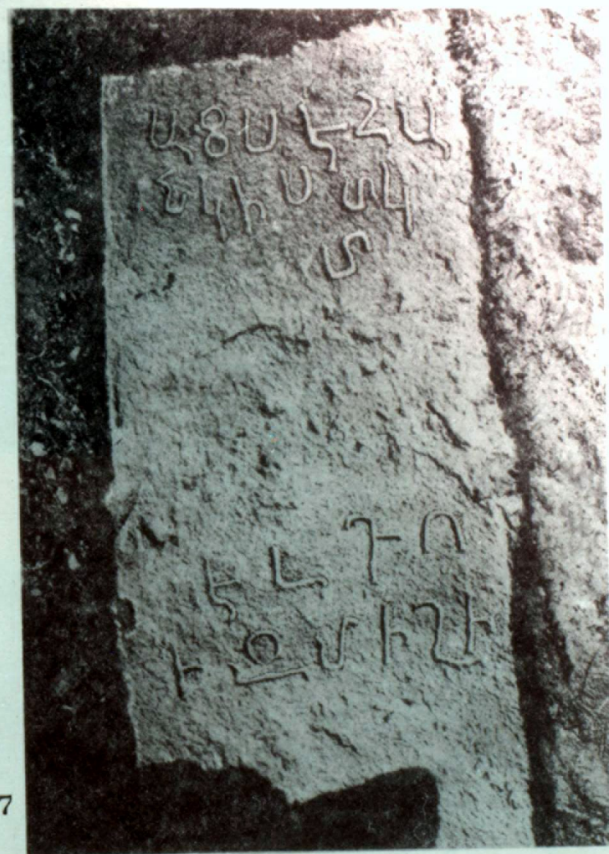
86

85

216

217

87

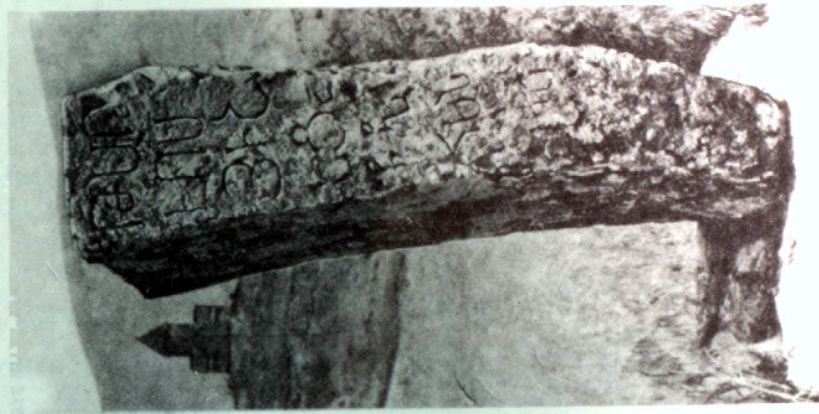
88

89

92

91

90

219

218

95

93

96—97

220

ГЛАДЗОР

(Локализация, раскопки, эпиграфика)

Резюме

Особое внимание в средневековой Армении уделялось подготовке представителей умственной деятельности, что отвечало требованиям духовной и культурной жизни страны. С этой целью основывались разного рода учебно-образовательные учреждения или школы: известное училище Ованеса Саркавага в Ани, школа Мхитара Гоша в Нор-Гетике, учебно-научные центры Ахпата, Кечариса, Сиса, Ромклы, Дразарка, Муша, Хор Вирапа, Гладзора, Татева и др. Об этих школах, к сожалению, сохранились весьма скудные сведения.

Сравнительно богаты данные, относящиеся к Гладзорскому университету. Однако и здесь многие вопросы пока еще остаются без ответа, неясны, они нуждаются в дальнейшем тщательном исследовании. Известно, что Гладзорский университет был основан в 1280-х годах в Вайоц Дзоре, владении армянского государственного и военного деятеля XIII века князя Проша, и функционировал до 1340-х годов. Исследователи находят, что на протяжении своей полувековой деятельности университет окончили около 360 выпускников. В Гладзоре были созданы или переписаны многочисленные рукописные книги, относящиеся к различным областям науки и культуры.

Гладзорская высшая школа, или университет, как свидетельствуют современники, была не обычной монастырской школой, каковые действовали при всех наиболее примечательных духовных центрах средневековой Армении, а энциклопедической школой высшего типа, или университетом, где изучали не только богословие и толковательную литературу, но также и важные отрасли науки и культуры того периода. Поэтому современники, которые приезжали сюда из различных провинций Армении, даже из далекой Киликии, для совершенствования своего образования, с большой похвалой отзывались о Гладзорском университете. Например, Мкртычписец называет Гладзорскую школу «вторыми славными Афинами», Тиратур Киликеци — «великой школой», Мхитар Ерзынкаци — «матерью мудрости»; Акоп Тагорци пишет: «осмеливаюсь назвать ее вторыми Афинами и столицей всея мудрости», Кюрех-писец называет ее «прославленной, святой обителью—университетом».

221

В армянской словесности высказывалось множество похвальных слов в адрес выдающихся преподавателей, ученых наставников и ректоров Гладзора. Так, Нерсес Мшеци, основатель университета, характеризуется как «великий ритор», «святой муж», «наипохвальный вардапет», «плодотворный вардапет» и т. д. Преемника Нерсеса Мшеци—Есаи Нчеци, ректор школы Техеняц Мкртыч называет «гениальным, премудрым наставником и отцом духовным» или «сладкоречивым гениальным философом и учителем... космозарным ректором», а Акопа Тагорци «искусным ритором всех Армян и лучезарным светочем сынов церкви» и т. д.

Несмотря на большой авторитет и славу Гладзорского университета, в арменоведении долгое время оставались нерешенными вопросы, связанные с местонахождением университета, и ряд обстоятельств его учреждения и деятельности. Поэтому кафедра археологии, этнографии и источниковедения ЕГУ в 1969 г. выделила экспедиционную группу. Перед ней была поставлена задача изучить имеющиеся в литературных источниках, исторических и филологических исследованиях и эпиграфических надписях сведения, которые относятся к Гладзорскому университету, а также начать археологические раскопки в наиболее вероятных местах нахождения университета.

После ознакомления с письменными источниками и исследованиями, в мае-июне 1970 года, экспедиция несколько раз отправлялась в Вайоц Дзор, путем тщательного изучения местности и разведывательных раскопок ознакомилась с возможным местоположением Гладзорского университета.

Наконец, было решено начать раскопки на территории Танаатского монастырского комплекса, находящегося в 5—6 км к северо-востоку от села Вернашен Ехегнадзорского района, считая местонахождение Гладзорского университета наиболее вероятным именно в данной местности.

Обнаруженные в процессе раскопок могильные камни, на которых встречается ряд имен преподавателей и ректоров университета, архитектурные сооружения, соответствующие потребностям учебного процесса, хозяйственные постройки, а также выявленные раскопками и некоторые побочные данные дали возможность окончательно обосновать точку зрения, согласно которой Гладзорский университет функционировал именно в Танаатском монастырском комплексе.

В результате раскопок выяснилось также, что новооткрытая древнейшая Танаатская церковь — архитектурное сооружение в стиле базилики и, по всей вероятности, основана в V—VII веках. Из свидетельств историков известно, что в 735 году здесь был погребен прах убитого в поселке Моз выдаю-

щегося писателя и духовного деятеля Степаноса Сюнеци, над которым танаатцы воздвигли небольшую часовню. Остатки этой часовни были обнаружены близ внешнего угла юго-восточной стены базилики.

В XI—XII веках церковь-базилику разрушили чужеземные захватчики. Васак Хагбакийн, в чьи владения входил также Танаатский монастырский комплекс, под руководством отца Саркавага в 1215 году перестроил ее. Реконструированная церковь носит имя св. Степаноса. Об этом свидетельствует написанная в 1250-ые годы по поручению четырех сыновей князя Липарита из рода Орбеяна новооткрытая дарственная надпись, в которой отмечено, что они приносят в дар церкви св. Степаноса Танаатского монастыря различные ценности.

Особенного расцвета Танаатский монастырь достиг во времена князя Проша, сына Васака (1223—1284 гг.). В 1273—1279 гг. по приказу князя Проша немного севернее церкви-базилики строится новая крестовокупольная церковь, названная в честь св. Степаноса. В эти же годы церковь-базилика вновь перестраивается, о чем упоминается в сохранившихся и обнаруженных на территории комплекса эпиграфических надписях. Очевидно, в это время к церкви-базилике пристраиваются четыре новые рабочие комнаты-кельи, а также церковный двор. К базилике пристраивают и несколько подсобных строений хозяйственного значения, в которых во время раскопок найдены тониры, ступки, каменные корыта для теста, кухонная и столовая глиняная посуда, металлические предметы, ножи, рабочие инструменты и т. д.

В 1282 г. по приглашению князя Проша ректор Нерсес Мшеци со своими учениками Есаи Нчеци, Давидом Саснеци, Степаносом и другими перебирается из монастыря Мшо Аракелоц в Танаатский монастырь и основывает там Гладзорский университет. В качестве университетского здания была использована перестроенная церковь-базилика с шестью рабочими комнатами-кельями, новым двором и смежными хозяйственными флигелями.

В 1284 г. Нерсес Мшеци скончался и был похоронен в Танаате — Гладзоре. Часовня-мавзолей, носящая имя святого Ншана (креста) очевидно, и была возведена над его могилой.

В Танаате-Гладзоре окончили свои дни преподаватели-наставники Давид Саснеци, Степанос, Григор, Саркис и другие. Все они похоронены в основном, у восточной наружной стены крестовокупольной церкви св. Степаноса, в одном ряду. Их могильные камни с соответствующими эпитафиями были обнаружены во время раскопок.

В 1338 г. умирает Есаи Нчеци, ректор университета и крупный ученый, который еще при жизни был высоко оценен

современниками и причислен к лику святых. Поэтому его похоронили в северо-восточной ризнице университетского здания (церкви-базилики), в нарушение того канона армянской церкви, в соответствии с которым запрещалось погребение внутри храма.

Несмотря на то, что в 1340-ые годы, в связи с ослаблением политического влияния и экономической мощи княжеского дома Прошянов, деятельность Гладзорского университета фактически прекратилась, тем не менее его питомцы продолжали свою духовно-просветительскую, научно-образовательную деятельность в других монастырских комплексах. В особенности достойны упоминания основанная Тиратуром Киликеци школа при Гермоиском монастыре; школа Ована Воротнеци в Татеве, Мхитара Саснеци в Мецопском монастыре, школа Мкртыча Рабуни в монастыре Техеняц.

Деятельность Гладзорского университета в комплексе Танаатского монастыря в эти годы значительно повысила авторитет последнего среди окрестного населения. Этим следует объяснить многочисленные дары, принесенные Танаатскому монастырю с 1280-ых по 1350-ые годы (земельные угодья, мельницы, сады, деньги), о чем на стенах церкви св. Степана высечены соответствующие дарственные надписи, в которых часто встречаются имена выдающихся деятелей XIII—XIV веков, представителей княжеских домов и членов их семей.

Шаткое политическое положение Армении в XV—XVI веках, непрерывные опустошительные турецко-персидские войны, организованное в 1604—1605 гг. персидским царем Шах Аббасом массовое выселение армян, стали причиной запустения Танаат-Гладзорского монастыря. Монастырская братия рассеялась или была взята в плен, большая часть строений монастырского комплекса превратилась в развалины. Вследствие этого в последующие века было забыто и название, и местонахождение Гладзорского университета.

В последующих главах работы предметом специального исследования стал обнаруженный в процессе раскопок археологический материал—рабочие инструменты, оружие, изготовленное из камня производственное снаряжение, глиняная утварь и т. п. Все эти находки рассмотрены в отдельности в соответствующих разделах.

Исследование обнаруженных во время раскопок Танаат-Гладзора археологических находок показало, что братия монастырского комплекса в XIII—XIV веках была многолюдной, поддерживала тесные связи с крупными армянскими центрами ремесел того времени, этим следует объяснить наличие в данной местности ряда привозных предметов. Из раскопок

становится ясным также, что в Танаат-Гладзоре, кроме членов братии, жили ремесленники, крестьяне (шинаканы), труд которых удовлетворял повседневные требования монастыря и окрестного населения.

Немногочисленность предметов материальной культуры, найденных в ходе раскопок, очевидно, объясняется характером этого культурного и духовного очага. Как свидетельствует историк Степанос Орбелян, монахи Танаатского монастыря, отдавая религиозному рвению и благочестию, лишали себя некоторых блюд, входящих в рацион того времени. Они не употребляли даже тан¹, из-за чего духовный центр назывался Танаатским монастырем, а члены братии — танаатцами².

Благодаря раскопкам, проведенным в монастырском комплексе Танаат-Гладзора, найдено около 50 новых — сохранившихся полностью или в обломках—эпиграфических памятников, десять из которых пополняют обнаруженные до сих пор прежними исследователями надписи, относящиеся к Танаатскому монастырю и его окрестностям, или уточняют их расшифровку. Остальное составляют новые эпиграфические надписи, проливающие свет на духовную, хозяйственно-экономическую и культурную деятельность Танаат-Гладзорского монастыря. В основном это надписи дарственного характера, связанные со строительством или эпитафии, высеченные из хачкаров и могильных камней.

В новооткрытых эпиграфических памятниках упоминается о нескольких реконструкциях входящей в архитектурный комплекс церкви-базилики, строительстве смежных, до сих пор не известных нам зданий, дарах, пожалованных монастырскому центру и т. д. В эпитафиях новооткрытых хачкаров и могильных камней содержатся ценные сведения о замечательных учителях, ученых-наставниках и ректорах Гладзорского университета, а также о представителях видных княжеских домов Вайоц Дзора XIII—XIV веков.

Настоящее издание эпиграфических памятников является полным собранием всех больших и малых надписей, сохранившихся в Танаат-Гладзорском архитектурном комплексе и в его окрестностях (содержит 105 надписей). Все эпиграфические памятники даны в адекватной расшифровке и с приложением комментариев.

Для обеспечения возможности их научной публикации надписей, проверки к копиям приложены соответствующие фотографии и графические рисунки.

¹ Тан — разведенный мацун (кислое молоко).

² Лишенные тана.

GLADZOR

(location, excavations, inscriptions)

Summary

In Medieval Armenia special attention was paid to training intellectuals to meet the spiritual and cultural demands of the time. Various educational institutions and schools were established for this purpose; such as Hovhannes Sarkavag's famous school in Ani, Mkhitar Gosh's in Nor Getik and other educational centres as those of Haghbat, Kecharis, Sis, Hromkla, Drazark, Moosh, Khor-Virap, Gladzor, Tatev, etc. There is scant information about these schools in historiography.

However, information concerning Gladzor University is comparatively abundant. Yet questions are still unsolved, enigmatic, requiring further research. It is common knowledge that Gladzor University was founded on the territory of the 13th century, by an Armenian statesman and military figure, Prince Prosh, in Vayots Dzor (Valley), in the 1280s and functioned till the 1340s. Scholars think that during the half-century activity of Gladzor, some 360 students graduated from the University. Several manuscripts were created and copied there on different scientific and cultural fields.

This higher school or Gladzor University, according to contemporaries, was not an ordinary monastery school like those which existed in well-known religious centres of Medieval Armenia; it was a kind of higher educational, all-round school or university, where not only theological and interpretative literature were taught but also the important branches of science and culture of that time. That was why contemporaries coming from different parts of Armenia, even remote Cilicia, to improve their education, spoke of Gladzor with great praise. For example, the scribe Mkrtich called Gladzor «the second glorious Athens», Tiratur from Cilicia «a great seminary», Mkhitar Yezinkatsi «mother of wisdom», Hakob Tagortsi wrote: «I dare call it the second Athens and the capital of all wisdom» and scribe Kyuregh characterised it as «famous, holy monastery-university».

Many words of praise were expressed about the prominent teachers and head-masters of the University in Armenian historiography. Thus Nerses Mshetsi, the founder of the University

is characterized as «a great orator», «holy man», «much praised vardapet», «merited vardapet», etc. Yessaih Nchetsi, Nersēs Mchetsi's follower, is called by Mkrtich Tegheniatsi «most wise rabbi and spiritual father» or «most genius philosopher and head-master», «universal light among head-masters», while Hakob Tagortsi called him «meditating orator of all Armenians and radiant light of all holy church children», etc.

In spite of the authority and fame of Gladzor University, problems concerning its location, circumstances connected with its founding and its activities long remained unsolved in Armenology. The problem was where to look for the remains of the University and its outstanding teachers, in which part on the Proshian estates to search for them.

To solve the problems of location of this famous centre, the chair of archaeology, ethnography and source studies of the Yerevan State University organized an expedition in 1969. The latter had to study all evidence contained in historiographical records, historical and philological researches as well as stone inscriptions which referred to Gladzor and could aid in clarifying the site where the University functioned, as well as to begin archaeological excavations in the most probable places.

After getting acquainted with written source records and studies, the expedition in May-June of 1970 went to Vayots Dzor (Valley) several times and by means of excavations and special diggings, got acquainted with the possible site of Gladzor University.

Eventually, it was decided to begin excavations in the village of Vernashen, Yeghegnadzor, 5—6 kilometers northeast on the territory of the Tanahat monastic complex, considering that location the most probable for Gladzor University.

Tombstones, discovered during excavations, bearing the names of teachers and head-masters of the University, some architectural constructions intended to serve educational and economic purposes, as well as some relative data discovered during excavations, being completed by the written evidence previously known to us, made it possible to confirm finally the fact that Gladzor University functioned in the Tanahat Monastery complex.

Excavations also revealed that the newly discovered ancient church of Tanahat is a basilic architectural monument founded perhaps during the 5—7th centuries. According to historians it was in 735 that the remains of the famous historiographer and religious figure, Stepanos Syunetsi, killed in Moz, were placed there, where the people of Tanahat erected a small chapel. The ruins of that chapel were found near the southeast corner of the basilic church.

In the 11—12th centuries, the basilic church was destroyed by foreign invaders. Vasak Khaghbakian, who possessed the Tanahat monastery complex too, reconstructed it in 1215 under the supervision of Father Sarkavag. The reconstructed church bore the name of St. Stepanos. That is testified by the newly discovered inscriptions on donations written at the request of the four sons of Prince Liparit of the Orbelian family, which stated that they had made many valuable gifts to the St. Stepanos church of the Tanahat monastery.

The Tanahat monastery flourished especially during the lifetime of Vasak's son, Prince Prosh (1223—1284). In the years 1273—79, on the order of Prince Prosh, a new dome-shaped church called St. Stepanos, was erected a little to the north of the basilic church. During those years the basilic church underwent slight reconstruction, which is mentioned in newly discovered epigraphic inscriptions. It was probably at that time that the four new cells were added to the basilic church as well as the gavit (entrance hall) of the church. The basilica had annexed buildings of economic significance too. Excavations there uncovered tonirs (for baking the national bread), sand (special tool for threshing grain), kantégh (a kind of lighting), stone pans for dough, kitchen and dining-room earthenware, metalware, knives, etc.

In 1282, on the invitation of Prince Prosh, Nerses Mshetsi with his pupils Yessaih Nchetsi, Davit Sasnetsi, Stepanos and others, went to the monastery of Tanahat from Msho Arakelots monastery and there founded Gladzor University. The reconstructed basilic church was used as a university building with six working cells, newly-built gavit and economic divisions.

In 1284 Nerses Mshetsi died and was buried in Tanahat-Gladzor. The chapel-sepulchre was perhaps built on that tomb.

University teachers and head-masters such as Davit Sasnetsi, Stepanos, Grigor and others also died in Tanahat-Gladzor, and were buried under the eastern wall of the St. Stepanos dome-shaped church, in one row. Their tomb-stones, with corresponding epitaphs, were uncovered during excavations.

Yessaih Nchetsi, rector of the university and a great scientist, died in 1338. During his lifetime, he was highly appreciated by his contemporaries and was considered a saint. That was why he was buried in the northeastern alcove of the university building (basilic church), though it was against the law of the Armenian church, according to which burials inside the church were forbidden.

Though in the 1340s Gladzor University broke off its work because of the decrease in the Proshian noble family's political influence and economic power, its pupils continued their spi-

ritual-cultural, scientific-educational activity in various monastery complexes. Especially worthy mentioning are the school founded by Tiratur of Cilicia in Hermon monastery, Hovhan Vorotnetsi's school in Tatev, Mkhitar Sasnetsi's in Metsop, rabbi Mkrtichs school in Tegheniats monastery and others.

The activities of Gladzor University at the Tanahat monastery complex during those years increased its authority among the neighbouring population. Several donations (land, mills, gardens, money) made from 1280 to 1350 to the Tanahat monastery are inscribed on the walls of the St. Stepanos church, among which the names of outstanding figures, members of noble families are often to be found.

The unstable political situation in Armenia in the 15—16th centuries, the incessant Turkish-Persian wars, mass dislocation of the Armenian population by the Persian king, Shah Abbas in 1604—05, caused the devastation of the Tanahat-Gladzor monastery. The monks were dispersed, the monastery captured, the main part of the monumental complex was burned to ashes. Hence both the name and the location of Gladzor were forgotten.

In the following chapters of the study, we pay special attention to archaeological objects such as implements, weapons, productive tools, earthenware, etc. Those findings will be discussed separately, in corresponding chapters.

The study of archaeological objects from Tanahat-Gladzor showed that in the 13—14th centuries, the monastery-complex was very populated, had close ties with big craft centres—which accounts for the presence of some non-local objects there.

Excavations also revealed that besides the monks at Tanahat-Gladzor craftsmen and peasants also lived there; they supplied the monastery and the nearby population with everything needed. The scarcity of objects referring to the material culture may, perhaps, be explained by the cultural and monastic nature of that centre. According to the historian S. Orbelian, the monks of Tanahat devoted themselves to religious fervence and avoided several kinds of food. They were even deprived of tan (a national drink made of dairy products) that was the reason why that spiritual centre was called Tanahat monastery and its members—Tanahatians.

Due to findings on the territory of the Tanahat—Gladzor complex, fifty new complete or fragmentary inscriptional originals were found, of which one-tenth enriched and completed the inscriptions already published by previous scholars or clarified their decipherings. The others are new inscriptions which spread new light on the cultural and economic activity of the Tanahat—Gladzor complex. On the whole they are dona-

tary and constructional in nature or appear as epitaphs carved on khachkars (cross stones) or tombstones.

Newly discovered records explain some reconstructive works of the basilic church, supplementary building still unknown to us and some donations to the monastic centre and other questions. There is valuable evidence about the teachers and headmasters of Gladzor, as well as of the prominent representatives of the noble families of Vayots Dzor (Valley) in the 13—14th centuries.

The present publication of inscriptions in origin concerning the Tanahat—Gladzor memorial complex and the inscriptions found on the surrounding territory is a collection containing 105 inscriptions. All the inscriptions are quoted according to their identical decipherings and interpretations.

To ensure the scientific approach to inscriptions and the exactness of the copies, photographs and drawings are included.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. Ժամանակագրութիւն Սամուէլի ֆահանայի Անեցոյ, Վաղարշապատ, 1893:
2. ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
3. Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց ի լույս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860:
4. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի, քննական բնագիր:
5. Յայտնարուք, Կ. Պոլիս, 1730:
6. Պատմութիւն Լահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:

բ) Ուսումնասիրություններ

1. Ալիշան Ա., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
2. Անրափյան Փ., Արդյո՞ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1974, № 2:
3. Առափելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, 1958:
4. Առափելյան Բ., Կառախանյան Գր., Գառնի 3, Երևան, 1962:
5. Ավագյան Ս., Վիճական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն, Երևան, 1978:
6. Ավագյան Ս., Վիճական արձանագրութիւնների հնչյունաբանութիւն, Երևան, 1973:
7. Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչութիւնի Գլաձորի դրպրոցը, Երևան, 1971:
8. Ավետիսյան Ա., Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին», 1956 № 4—5:
9. Ավետիսյան Ա., Գլաձորի համալսարանի տեղադրութիւնի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 1:
10. Բարայան Ֆ., Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարգացումը, Երևան, 1981:
11. Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981:

12. Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 3, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:
13. Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի կատալոգ, կազմեց Ս. Եսաբանյան, Երևան, 1964:
14. Լալայան Ե., Շարուր—Դարալագեազ, Ա մասն, Վայոց Ձոր, տե՛ս, «Ազգագրական հանդես», գիրք 12, 1904, Քիֆլիս, 1905:
15. Խաչերյան Լ., Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը, տե՛ս ԳԱ Տեղեկագիր, 1965, № 10:
16. Խաչերյան Լ., Գլաձորի համայնությանը, Երևան, 1973:
17. Հակոբյան Ն., Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղբ. IX—XIII դարերում, տե՛ս Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, № 10, Երևան, 1981:
18. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, հ. 3, Երևան, 1971:
19. Հարությունյան Ս., Անբերդ, Երևան, 1978:
20. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմության մէջ, Բ հրատարակություն, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969:
21. Ղաւրիբյան Ի., Գլաձորի համայնության պեղումները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 2:
22. Ղաւրիբյան Ի., Լոռե ամրոցի մատուռ-դամբարանը և նրա խեցեղենը, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1969, № 1:
23. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952:
24. Մաթևոսյան Ա., Հիրավի, ե՛րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համայնությանը, տե՛ս «Գարուն», 1980, № 7:
25. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, հ. 2, 1967:
26. Սաղումյան Ս., Նորահայտ վիճագրեր Խաղբակյան տոհմի մասին, տե՛ս Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1978, № 5:
27. Левитов, Украшения на карасах из старой Ганджи, см. Известия АН Азербайджанской ССР, 1945, № 8.
28. Орбели И., Развалины Ани, СПб, 1911.
29. Чубинов Г., Декоративное убранство анийских карасов, см. Христианский Восток, том 5, вып. I, Петроград, 1916.
30. Шелковников Б., Художественная керамика двинских раскопок, Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, 1940, №№ 4—5:
31. Шелковников Б., Керамика и стекло из раскопок города Двина, Պատմության թանգարանի գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 4, 1952:

ՑԱՆԿԵՐ*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արրահամ, որի հիշատակին կանգնեցվել է խաչքար 152
 Արրահամյան Ա. 15
 Ալիշան Ղ. 11—12, 16—17, 33—35, 37, 39, 43, 45, 61, 102, 104, 109—111, 114—117, 119—120, 122, 124—131, 133, 155—157, 173, 175, 176
 Աճառյան Հր. 165, 172
 Ամադ, որդի Վահրամ Շահունեցու 121, 135
 Ամիրառագ, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 155
 Ամիր Սարգիս, խաչքար կանգնեցնող 176
 Ամիրշահ, հոգացող մատուռի ծախսի 110, 128
 Ամիրշահ, խաչքար կանգնեցնող 154
 Անթափյան Փ. 52
 Ապաղա դան 109
 Առաքելյան Բ. 45, 71—72, 76, 79, 83, 84, 86, 89, 94—98
 Առաքելյան Ս. 28
 Աժադ, որդի էաշի Պոռնյանի 123
 Ասլան Ափալիս, Տարսայիճ Օրբելյանի ուսուցիչ 119—129
 Ասմարյան Հր. 15
 Ավագ (Ջաբարյան) 7, 106
 Ավագ-տեր վարդապետ 52
 Ավագյան Ս. 104, 118, 120, 125, 151, 155
 Ավետիսյան Ա. 12—13, 18, 21, 43

Արղութիս, նվիրատու սր. Նշանին 137—138
 Արղուն 113
 Արղուբան, կին Խաչատուրի, խաչքար կանգնեցնողի 143
 Արևհատ, նվիրատու 130
 Ավթախաթուն, ամուսին Խաչաջահի որդի Վաղթանկի 119, 157
 Ալքսուլիտ, նվիրատու 132—133
 Բարսյան Յ. 96, 97
 Բագրատունիներ 5
 Բարխուդարյան Ս. 14, 16, 18, 24, 103, 104, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 116—119, 124—126, 129—132, 134, 138, 148, 154—157, 168—169, 173, 175
 Բեշքեն, որդի Բուրթել Օրբելյանի 135
 Բորինայ, նվիրատու Բանահատի վանքին 131
 Բուրակ, մեծ իշխան, թաղված Հրադդանի շրջ. Մեղրաձոր գյուղի վանքում 125—126
 Բուրալիս, թոռ Սամադալի 125—126
 Բուղիկ որդի Խալթիկի 122
 Բուսայիդ խան 46
 Բուրթել Օրբելյանի 135
 Գեորգի Լաշա, թագավոր վրաց 6, 24, 106
 Գոնցա, ամուսին Վահրամ Շահունեցու 120, 121

Գորգա, հիշատակագիր 175
 Գրիգոր, խաչքար կանգնեցնող 153
 Գրիգոր, խաչքար քանդակող 135
 Գրիգոր, հիշատակագիր 163, 175
 Գրիգոր Անավարզեցի 46
 Գրիգոր գրիչ 49, 53, 56, 59
 Գրիգոր Նյուսացի 34, 58
 Գրիգոր Տաթևացի 49, 55
 Գրիգոր, Գրիգոր ըմբռնի 9, 59, 62, 160
 Գրիգոր քահանա 160—161
 Գրիգորյան Գր. 37, 127, 135
 Գուգի (Գուգուն), Բեշքեն Օրբելյանի որդի 134—135
 Գուռնիկ, կին Ուտարի, նվիրատու 133
 Դասապետ, հիշատակագիր 171, 172
 Դավթյան Դ. 14
 Դավիթ Գերկեցի 50
 Դավիթ Սասնեցի 9, 49—52, 55, 58, 62, 161
 Դավիթ քահանա, հիշատակագիր 160, 162 (մահ. 1322 թ.)
 Դաւիթ քահանա մյուս, հիշատակագիր 173
 Դատոս, որի պատվին խաչքար է կանգնեցվել 144
 Դեղ, նպաստել է Սր. Ստեփանոսի մատուրի շինարարությանը 110
 Ծսայան Ս. 94
 Եսայի Նեցի 8, 29, 34, 44—47, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 59, 61, 62, 65
 Զաքարե 5
 Զաքարյաններ 5, 105
 Էաշի Պոռչյան 109, 116, 117, 123
 Էլյուզմիչ, հիշատակագիր 166
 Էլիկում, որդի Լիպարտի 37, 126
 Էլիսուիլու, որդի Էաշի Պոռչյան 123
 Էսվես, որի հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել 175

Էսուկան, պատարագ ստացող 130
 Էփրեմ վարդապետ, Թանահատի վանքի առաջնորդ 124
 Թաթևոս քահանա, հիշատակագիր 170
 Թաթևիկյան Վ. 15
 Թաճեր, դուստր Ուրանա 116, 122
 Թաճմեթ, դուստր Մխիթարի թոռ Խելաշահի 112, 114, 115
 Թէիկ, նվիրատու 129
 Թորգոմեթ 109
 Թորոս Տարոնացի, մանրանկարիչ 55
 Իւան որդի Լիպարտի 37, 126, 127
 Իվանն Զաքարյան, աթարեկ 5—7, 24, 106
 Իւանի, հիշատակագիր 171
 Իվանի, որդի Խալիկի 122, 130
 Լալայան Երվ. 11, 12, 15, 102
 Լիպարիտ Օրբելյան 17, 37, 38, 46, 62, 126
 Լեխատով 87
 Խաթուն, դուստր Խալաշի 112, 113
 Խալիկ, նվիրատու Թանահատի վանքի 122, 130
 Խաղրակ, Խաղրակյան 6, 7, 102, 104, 141
 Խաչատուր, Էղբայր Մանվել քահանայի 174
 Խաչատուր, խաչքար կանգնեցնող 143
 Խաչատուր Անհաղթ փիլիսոփա 107
 Խաչատրյան Ս. 15
 Խաչերյան Լ. 13, 16, 43, 44, 51—53, 58
 Խաչիկյան Լ. 15, 34
 Խելաշահ, նորոգող բազիլիկ եկեղեցու 39, 40, 62, 112, 115, 116, 117, 119, 159
 Խոանդղէ, կողակից Զումլի Պոռչյան 123, 124
 Խոշոք իշխան 113
 Խուիլուրեկ, որդի Մխիթարի, թոռ Խելաշահի 112—114, 116

234

235

Կարախանյան Գր. 45, 71, 72, 79, 84, 86, 88, 89, 94, 98
 Կարապետ, եղբայր Դասապետ վարդապետի, նպաստել են Գոշավանքի կառուցմանը 170
 Կիրակոս Երզնկացի 59
 Կիրակոս վարդապետ Գետկեցի, Տարաղիճ Օրբելյանի ուսուցիչ 120
 Կիրիոն ըմբռնապետ (Կիրիոն) 50, 59
 Կյուրեղ ըմբռնի, գրիչ 8, 50
 Կոզեալ աղա, հիշատակագիր 165, 166
 Կոլոմբոս 95
 Կուկա (Կուկ, Գուգու, Գուգա, Գուգի) 135
 Զակոր Թագորցի, գրիչ 8, 45, 46
 Զակոր կաթողիկոս 109
 Զակորյան Ն. 74
 Զակորյան Ռ. 15
 Զայկազեանց 8, 109
 Զասան, եղբայր Խուիլուրեկի 113
 Զասան, որդի Մխիթարի, թոռ Խելաշահի 112
 Զասան, որդի Պոռչի 109, 113, 116, 123
 Զասան, որդի Վահրամ Շահունեցու 121
 Զասիկ, արհեստանոցի (ձիթհանքի) կառուցող 118
 Զարուիլունյան Ս. 69, 71, 72, 84, 89
 Զովհաննես գրիչ 60
 Զովհաննես Երզնկացի 59
 Զովհաննես Որոտնեցի 55, 65
 Զովհաննես Սարկավազ 52
 Զովհաննես վարդապետ 44, 47
 Զովսեփ գրիչ 46
 Զովսեփյան Գ., 5, 12, 13, 16, 17, 19, 24, 33—35, 37, 43, 45, 46, 49, 53, 55—58, 64, 102, 104, 107—111, 113—120, 122, 126—131, 133, 144, 156, 164, 175, 176
 Զարիրյան Ի. 58, 90
 Զաֆարյան Կ. 67, 70, 71, 89, 93, 96, 97, 100

Մաթևոսյան Ա. 15, 43
 Մաթևոսյան Ս. 15, 16, 18, 22, 54
 Մահեանա քահանա, հիշատակագիր 156
 Մահեանյան տոհմ 156
 Մամախաթուն Պոռչյան 116, 117
 Մամբեթ, հիշատակագիր 157, 164, 165
 Մանուէլ քահանա, խաչքար կանգնեցնող 176
 Մաշտոց կաթողիկոս 45
 Մատթեոս Կիլիկեցի, գրիչ 33
 Մարգարյան Հ. 15
 Մեթար, նվիրատու Թանահատի վանքի 128, 129
 Մելքոնյան Հ. 15
 Մեսրոպ Մաշտոց 52
 Միսար պարոն, հիշատակագիր 158
 Մխիթար Գոշ 44, 49, 90
 Մխիթար, հիշատակագիր 155
 Մխիթար, որի պատվին խաչքար է կանգնեցվել 144
 Մխիթար Այրիվանեցի 6, 19
 Մխիթար Երզնկացի 8
 Մխիթար, որդի Խելաշահի 112, 115, 117 (?)
 Մխիթար Սասնեցի 59, 65
 Մկզէմ, որդի Վասակի 6, 109
 Մկրտիչ, Սպիտակավոր Աստվածածին վանքի առաջնորդ 50
 Մկրտիչ գրիչ 8, 34
 Մկրտիչ Թեղենեաց ըմբռնի 8, 45, 59, 65
 Մովսես Դասապետացի 19
 Մովսես Կաղանկատվացի 18, 19
 Մովսես Կրոնավոր 53
 Մութէլ, խաչքար կանգնեցնող 145
 Մուրատ-Փաշա, նվիրատու Թանահատի վանքին 130
 Յակոր քահանա, հիշատակագիր 168
 Յեսու դպիր, հիշատակագիր 164
 Յովհաննես քահանա, խաչքար կանգնեցնող 153
 Յովանիս, հիշատակագիր 174

Յովանիս, որի հիշատակին խաչքար
 են կանգնեցրել 150

Նաթիլ, դուստր Ամադ Շահունեցու
 135

Նարինջ, կին Խուժուրեբկի 116

Ներսես Մշեցի 8, 33, 34, 41, 45, 47,
 49, 52, 55, 56, 62

Ներսես քահանա, հիշատակագիր 176

Շահ Աբաս 66, 144

Շահգաման, խաչքար կանգնեցնող 144

Շելկովնիկով Բ. 89

Շաթէս, նվիրատու 134

Չալէխ, հիշատակագիր 157

Չեսար Օրբելյան 17, 46

Չուրինով Գ. 89

Պապաբ, որդի Վասակի 6, 109, 113

Պելիս, հիշատակագիր 172

Պետրոս, նվիրատու 127, 128

Պետրոս, որի համար խաչքար են
 կանգնեցրել 128, 129

Պետրոս քահանա, հիշատակագիր,
 167

Պետրոսյան Հ. 15,

Պլնա, որդի Սմբատա թոռ կիպարտի,
 տեր Փոնձաթաղի 124, 125

Պողարյան Ն. 50

Պողոս վարդապետ 46

Պոռշ, Պոռշ Մեծ իշխան, որդի Վա-
 սակի, նաև Պոռշ Խաղրակյան 6, 7,
 12, 20, 39, 43, 62, 109, 110, 116

Պոռշյաններ 8, 12, 16, 17, 35, 65,
 102, 108, 110, 123

Ջալալյանց Ս. 102, 113

Ջանփուլադյան Հո. 104

Ջուսևս, թոռ Ամիր Հասանի, որդի
 էաշի Պոռշյանի 123

Սահակ, նպաստել է ավանդատան շի-
 նությանը 111

Սախուխ, Խալթի որդի Իվանի կինը
 130

Սաղումյան Ս. 24, 105

Սամադալ, Բուբայի պապ 125

Սամուել Անեցի 47, 52

Սանճար, ամուսին Քաճմլեբի 114, 115

Սարգաւագ, խաչքար կանգնեցնող 148

Սարգիս, խաչքար կանգնեցնող 174

Սարգիս, հիշատակագիր 174, 175

Սարգիս, նվիրատու Քանահատի վան-
 քի 125

Սարգիս, որի հշատակին խաչքար են
 կանգնեցրել 152

Սարգիս արեղա 56, 59

Սարգիս, եղբայր Խուժուրեբկի 113

Սարգիս, թոռ Պոռշ Մեծի 136

Սարգիս Մեծ 5

Սարգիս, որդի Մխիթարի, թոռ Խելա-
 շահի 112

Սարգիս բարունի 9, 56, 58, 59, 62,
 160, 161

Սարգիս սպասավոր բանի 56

Սարգիս քահանա 56—59, 162—164

Սարգսյան Գ. 15

Սարկաւագ, Քանահատի վանքի առաջ-
 նորդ 6, 24, 39, 62, 105, 106, 137,

Սարքիս սարքաւագ 132

Սեւադա, հիշատակագիր 156

Սիմեոն, խաչքար կանգնեցնող 175

Սիմիան (Սիմեոն) 117

Սմպատ, որդի կիպարտի 37, 126

Ստեփանոս արեղա, խաչքար կանգ-
 նեցնող 55, 56, 149

Ստեփանոս Նախավկա 35, 39, 63

Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոս 11,
 15, 17, 19—20, 26, 33, 34, 39,
 62, 63, 107

Ստեփանոս բարունի, գրիչ 9, 50, 55,
 62

Ստեփանոս Օրբելյան, պատմիչ 6, 13,
 16, 19, 23, 26, 33, 34, 37, 39, 46,
 61, 68, 72, 101, 125

Սուսա, ամուսին Պլնայի 124

Վախթանգ, որդի Խելաշահի 41, 112,
 158, 159

Վահրամ (Վարհամ) Շահունեցի, տեր
 Երեբրանի 120, 122, 148

Վանական, որի համար խաչքար են
 կանգնեցրել 146

Վանական վարդապետ 44, 49

Վանեների, հիշատակագիր 155

Վաշերեր, որի համար խաչքար են
 կանգնեցրել 151

Վաչէ, որի համար խաչքար են կանգ-
 նեցրել 146

Վարդան վարդապետ Արեւելցի 42, 44,
 49

Վարդանյան Վ. 15

Վարդաշահ, խաչքար կանգնեցնող 17

Վասակ, որդի Հաղրակայ Խաղրակի
 (Վասակ Խաղրակյան) 6, 7, 24, 39,
 62, 105

Տարսայիճ Օրբելյան, որդի կիպար-
 տի 37, 120, 126

Տեր-Ստեփանոս արեղա, հիշատակա-
 գիր 149, 160

Տեր-Ստեփանոս, առաջնորդ Արատեսի
 վանքի 24

Տիրատուր Կիլիկեցի, բարունի, բա-
 բունապետ 49, 52, 53, 59, 65

Ուտար, ամուսին Գուռնիկի, նվիրա-
 տու 133

Ուքան, որդի Վահրամ Շահունեցու
 121, 122

Փսխրադաւա, որդի կիպարտի 37, 126

Քալանթարյան Ա. 96

Քաչրեբունի 102

Օրբելյաններ 17, 37, 62, 116, 120,
 135

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Աթենք 8, 33
 Աղալտեղի, հանդամաս 116
 Աղավնաձոր, գյուղ Նղեգնաձորի շրջ. 135
 Աղբերց, Աղբերից վանք 12, 15, 32, 41, 45, 60, 61, 64
 Աղթամարի տաճար 70
 Աղվանից աշխարհ 18, 19
 Անհրերգ 69, 71, 84, 89, 91, 101
 Անդրկովկաս 93, 100
 Անի 69, 74, 82, 88—89—91
 Այրարատյան նահանգ 5
 Արատեսի վանք 24
 Արևելյան Հայաստան 12, 46, 50
 Առաքելոց վանք Մուշում 42, 43, 49, 55, 62
 Աստվածածին եկեղեցի Աղավնաձորի 114
 Աստվածածին եկեղեցի Հերհերում 118, 121
 Աւագ ական չրաղաց, նվիրել են Քանահատի վանքին 123
 Աւանշենց այգի, նվիրել են Քանահատի վանքին 124
 Բագիլիկ եկեղեցի Քանահատում 22, 25—29, 32, 35, 39—41, 44, 47, 43, 62, 63, 72, 105, 111, 113, 135, 137, 139, 141, 142, 144, 147—150, 157—159, 165—167
 Բալկանյան թերակղզի 74
 Բարգուշատ 24
 Բջնի 5, 6, 76, 84, 89, 94, 101, 172
 Բուրբուրերգ 6, 12
 Գալլարենց հող, հանդամաս 113

Գանձակ 87
 Գառնի 41, 45, 71, 72, 76, 79, 89, 82, 84, 88—91, 94, 101
 Գեղարքունիք 5
 Գետիկի վանք 172
 Գլաձոր, գյուղ Նղեգնաձորի շրջանում 13, 14, 17, 131
 Գլաձոր, Գալլեձոր, Գալլիձոր, Գալաձոր, վանք 11—17, 31, 33—35, 42, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 58—62, 64, 67, 70, 72, 79, 83, 88, 90, 93, 95, 96
 Գլաձորի համալսարան 11—18, 33—35, 41, 43—47, 49—53, 58—63, 65, 66, 149, 162
 Գոյարաս, գյուղատեղի Կարմրաշեն գյուղի տարածքում 138
 Գևորգ սր. եկեղեցի Վերնաշենում 17
 Դմանիս 82
 Դվին 5, 6, 67, 70, 71, 76, 82, 88—91, 94, 96
 Եղեգաց ձոր 24
 Եղեգիս 84
 Եղեգնաձորի շրջան 8, 9, 13, 14, 125, 131
 Երբրան (Հերհեր), բնակավայր Վալոց ձորում 120—122, 135
 Երզնկայի վանք 53
 Երուսաղեմ 34, 50
 Երևան 8, 14, 15, 34, 45, 63, 69, 71, 74, 76, 94
 Էլրի գետակ Եղեգնաձորի շրջանում 154
 Էջմիածնի Մայր տաճար 107

Քանահատ-Գլաձոր, 10, 14, 18, 18, 44, 47, 49, 60, 62—65, 68, 69, 72, 76—79, 81, 84, 85, 88, 90, 93—95, 98, 104—103, 125, 144, 146, 150, 154, 157, 176
 Քանահատ, Քանատ, Քանահատի վանք 6, 7, 9—11, 13—15, 17—24, 28, 31, 33—43, 49—50, 55, 58, 60—66, 105, 106, 116, 126, 144, 155, 176
 Քեծառույթ, գյուղատեղի Հրազդանի շրջանում, այժմ Մեղրաձոր 126
 Քեղենեաց վանք 65
 Քիֆլիս 19
 Քուրթմենշայի պայմանագիր 14, 66
 Իրան 83
 Լոռի 5, 41, 75, 82, 84, 89—91, 94, 101
 Խալիս ըղալին հողերն, հանդամ 121
 Խաշեն 6
 Խաշի սր. վանք Արկազի, Արկազեան սենյակ 11, 19, 39, 63, 176
 Խորվիրապի վանք 42
 Կամո 94
 Կարմրաշեն, գյուղ Նղեգնաձորի շրջանում 138
 Կապան 84
 Կեչառիս 24
 Կիլիկիա 7, 46
 Կկուսբարի հող, հանդամաս 114
 Կ. Պոլիս 42
 Կումայրի 76, 94
 Հակոբ սր. եկեղեցի Վերնաշենում 17
 Հաղարծին 72, 151
 Հայաստան 5, 7, 11, 41, 46, 65, 68, 71, 72, 74, 77, 79, 83, 85, 88—90, 93—95, 100, 101, 171
 Հատիճ 94
 Հերհերի վանք 118, 129
 Հերմոնի վանք 53, 59, 65
 Հովհանավանք 172

Հովհենց հող, հանդամաս 114
 Հոռոմ 19
 Հազարի սր. վանք 43
 Հարավանք (Սև վանք) 11, 66
 Մազմանենց այգի՝ նվիրված Քանահատի վանքին 124
 Մալիշկայի գետակ 11
 Մամասի վանք, Քարապուխ գյուղի տարածքում 135
 Մեծոփա վանք, դպրոց 53, 59, 65
 Մնուկաձոր, գյուղատեղի 37, 126, 136, 140
 Մոզ 11, 19, 63
 Նախնավան 84
 Նշան սր. մատուռ-եկեղեցի 15—17, 21, 28, 29, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 45, 47, 62, 117, 119, 122, 144, 148, 152
 Նոր Գետիկ 172
 Նորավանք 114, 121
 Նորավանք Վերին 50, 59
 Շահմարգենց հող, նվիրված Քանահատի վանքին 137
 Շղոտ, հանդամաս, նվիրված Քանահատի վանքին 137
 Պաղեստին 74
 Պատաւաձար, հանդամաս, նվիրված Քանահատի վանքին 137
 Պեշքէնտ բերդ 11
 Պիլպիլսորան 11
 Ջատիկավարի հող, նվիրված Քանահատի վանքին 125
 Սելիմի քարավանատուն 46
 Սիսական 16, 19, 104, 109, 110, 114—116, 118, 120, 122, 124, 126—129, 131, 133, 157, 172, 175—176
 Սիրիա 74
 Սևտորալէզ, (Խստորալէզ) այգի ժա-

Ճանակակից Եղեգնաձորի տարածքում 130, 131

Սյունիք 5, 19, 37, 53, 104, 116

Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք 50, 131

Սողո 5

Ստեփանոս սբ. եկեղեցի 12, 13, 15—17, 20, 21, 26—30, 33—35, 37—40, 42, 45, 47, 50, 55, 56, 58, 60, 62, 64, 65, 69, 72, 81, 84, 88, 96, 106, 108—110, 112—134, 136—138, 140, 143, 145—149, 154—156, 158—168

Սրկղունիք 6, 12

Վաղարշապատ 47

Վայոց ձոր 5—7, 12, 16, 24, 33—35, 46, 53, 56, 61, 66, 103, 105, 110, 118, 131, 133—135, 138, 151, 154, 158, 166, 170, 172

Վարազա սբ. Նշան 116, 118, 119

Վերին Ուլգյուր, հին գյուղատեղի Աղավնաձոր գյուղի տարածքում 135

Վերնաշեն 6, 9, 16, 28, 153

Վրաստան 5

Տաթևի համալսարան 55

Տաթևի վանք 53, 59, 65, 72

Տանձիկ, հին գյուղատեղի 114

Փոնձաթաղ, բնակավայր արդի Եղեգնաձորի տարածքում 124, 125

Քարազուխ, գյուղ Եղեգնաձորի շրջանում 135

Քէօյլասար, գյուղատեղի 11

Քուլիպինա, գյուղատեղի 11

Օրեն Կալե 82

Օրթաքենդ գյուղ (Գլաձոր գյուղ) 11, 14, 17, 131

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆԵՆԸ

Անտոնի սբ. 122—123

Դավթի սբ. 110

Զատիկի 119

Քեկղի 129

Խաչգիտի 130

Խաչի սբ. 123, 131

Սառզարդի 119, 133

Հակոբի սբ. 110

Նշանի սբ. 121

Սանդխտո 115

Սարգսի սբ. 37, 113, 133

Տեառնընդառաջ 117

ՏԵՔՍՏՈՒՄ ՏԵՂԱԴՐՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Նկ. 1. Քանահատ-Գլաձորի հուշարձանախմբի հատակածեր, ըստ ճարտարապետ Ս. Մարևոսյանի, էջ 18:

Նկ. 2. Սբ. Ստեփանոս Եկեղեցուն հյուսիս-արևմուտքից հարող տարածությունը մինչև պեղումները, էջ 20:

Նկ. 3. Քանահատ վանքի հարավի կողմը մինչև պեղումները, էջ 22:

Նկ. 4. Բագրիկ Եկեղեցու կտրվածքներ և առանձին մանրամասներ, ըստ ճարտարապետ Ս. Մարևոսյանի, էջ 22:

Նկ. 5. Բագրիկ Եկեղեցու ծածկի կիսակլոր կղմինդը, էջ 25:

Նկ. 6. Բագրիկ Եկեղեցու ատամնավոր բիվ, էջ 25:

Նկ. 7. Բագրիկ Եկեղեցու հյուսիսային խորանները, էջ 27:

Նկ. 8. Նորահայտ բագրիկ Եկեղեցու կամարի փառերը, էջ 27:

Նկ. 9. Բագրիկ Եկեղեցու պեղումներով բացված սրահը և ավագ խորանը, էջ 29:

Նկ. 10. Նսայի Նշեցուն վերագրվող տապանաբառ, որ գտնվում է բագրիկ Եկեղեցու հյուսիսային խորանում, էջ 29:

Նկ. 11. Բագրիկ Եկեղեցին և հարակից տնտեսական շինությունները պեղումներից հետո, էջ 32:

Նկ. 12. Բագրիկ Եկեղեցու գավրի սյան խառիսխ, էջ 32:

Նկ. 13. Բագրիկ Եկեղեցու գավրի պեղումներից հետո, էջ 35:

Նկ. 14. Նորահայտ խաչքար բագրիկ Եկեղեցու պեղումներից, էջ 36:

Նկ. 15. Նորահայտ խաչքար բագրիկ Եկեղեցու արևմտյան պատին, էջ 38:

Նկ. 16. Սբ. Նշան մատուռի մուտքի բարձրի բարձրաճակատը, էջ 38:

Նկ. 17. Երիտասարդ աղջկա ֆանդակագաղ տապանաբառ սբ. Ստեփանոսի գավրում, էջ 42:

Նկ. 18. Քանահատի վանքի գավրի տապանաբառերը պեղումներից հետո, էջ 42:

Նկ. 19. Նորահայտ արձանագրված խաչքար Քանահատ-Գլաձորից, էջ 44:

Նկ. 20. Բագրիկ Եկեղեցուց դեպի հարավ գտնվող Նորահայտ բնակելի տունը բուխարիկով, էջ 44:

Նկ. 21. Քանահատ-Գլաձոր պեղումներից հետո հարավից, էջ 47:

Նկ. 22. Սեղանատունը պեղումներից հետո, էջ 48:

Նկ. 23. Պեղումներով հայտնաբերված հուշարձանների փառեր և ճարտարապետական մանրամասներ, էջ 51:

Նկ. 24. Նորահայտ խաչքար արևմտյան գերեզմանատանը, էջ 51:

- Նկ. 25. Եւրամայա տապանաբարերի և երանց վրա եղած արձանագրութեան-
ների գրչագրերը, ըստ Ս. Մարկոսյանի, էջ 54:
- Նկ. 26. Եւրամայա խաչքար բազիլիկ եկեղեցու առևմտյան պատի մեջ, էջ 57:
- Նկ. 27. Երկաթե դաշույն, բերի, էջ 68:
- Նկ. 28. Երկաթե բան, էջ 69:
- Նկ. 29. Երկաթե մկրատ, էջ 70:
- Նկ. 30. Երկաթե հառարկ խաչ, էջ 71:
- Նկ. 31. Փրիստոսի վարժը պատկերող բրնձի կանթեղ-խնկանոց XI—XII դդ.,
էջ 73:
- Նկ. 32. Բրնձի ծխամուրճ, էջ 73:
- Նկ. 33. Մետաղե տարբեր առարկաներ, էջ 75:
- Նկ. 34. Ոսկրե սրինգներ, ապակե անոռոջ առարկաներ և երկաթե բանակ, էջ
75:
- Նկ. 35. Երկաթե մկրատի քև, մետաղե ձող և գամ, էջ 76:
- Նկ. 36. Փարե տաշտի մի մաս, էջ 78:
- Նկ. 37. Փարե սանդ, էջ 78:
- Նկ. 38. Փարե սանդ վարսանդի հետ միասին, էջ 78:
- Նկ. 39. Փարե կոկիչ, էջ 80:
- Նկ. 40. Փարե անոռոջ գործիք, էջ 80:
- Նկ. 41. Կավե հասարակ անոթների կանթեր, էջ 82:
- Նկ. 42. Կավե կնունների կանթեր, էջ 82:
- Նկ. 43. Կավե կնունների ռեպորված կանթեր, էջ 85:
- Նկ. 44. Կնունի կանթ վարպետի նշանով, էջ 85:
- Նկ. 45. Գտնված կարասի ձևավորված շուրթեր, էջ 86:
- Նկ. 46. Ալիքաձև զարդով կարասների գոտիներ, էջ 87:
- Նկ. 47. Կենդանիների պատկերներով գոտեզարդ կարասի բեկորներ, էջ 87:
- Նկ. 48. Կավե կենցաղային խեցեղենի բեկորներ, էջ 91:
- Նկ. 49. Կավե ֆրեզանների և չրամանի հատակներ, էջ 92:
- Նկ. 50. Կավե ալիքաձև զարդերով սափորների բեկորներ, էջ 92:
- Նկ. 51. Կավե ձիթաճրագ, էջ 92:
- Նկ. 52. Կավե ծխամուրճ, էջ 95:
- Նկ. 53. Կավե դաշագարդ ծխամուրճների բեկորներ, էջ 95:
- Նկ. 54. Ջնարակած ափսի բեկոր, էջ 97:
- Նկ. 55. Ջնարակապատ ափսի բեկոր փորագիր զարդանախշով, էջ 97:
- Նկ. 56. Ջնարակած անոթների բեկորներ, էջ 98:
- Նկ. 57. Հախճապակե բասի բեկոր, էջ 99:
- Նկ. 58. Հախճապակե բասի շուրթ, վրան բուսական և կենդանական պատկեր-
ներ, էջ 99:
- Նկ. 59. Հախճապակե աճաթների բեկորներ, էջ 100:

ՌՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	5
Գլուխ առաջին	
Գլխածրի համալսարանի տեղադրությունը և պեղումները	11
Գլուխ երկրորդ	
Պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական առարկաները	67
Գլուխ երրորդ	
Թանախատ—Գլխածրի վանական համալիրի և մերձակայքի վիմական արձանագրությունները	102
Արձանագրությունների լուսանկարներ	177
Резюме	221
Summary	226
Օգտագործված սկզբնաղբյուրներ և գրականություն	231
Ցանկեր	
Անձնանուններ և տոհմանուններ	233
Տեղանուններ և հուշարձաններ	238
Եկեղեցական տոների անուններ	240
Տեքստում տեղադրված նկարների ցանկ	241

**ՂԱՐԻՔՑԱՆ
ԻԳԻՔ
ԳԱՐԵԳԻՆԻ**

ԳՂԱԶՈՐ

**(Տեղադրությունը,
պեղումները,
վիճագիր արձանագրությունները)**

**Հրատարակության է
ներկայացրել
Ռամալսարանի
Ռնագիտության
և ազգագրության ամբիոնը**

**Լուսանկարները
Ռ. Ռ. Հակոբյանի**

**Հրատարակչության խմբագիր
Գ. Վ. Պետրոսյան**

**Նկարիչ
Լ. Ա. Սաղոյան**

**Գեղարվեստական խմբագիր
Ն. Ա. Թովմասյան**

**Տեխնիկական խմբագրությունը
և մակետը Ֆ. Գ. Տոնոյանի**

**Վերստուգող սրբագրիչ
Մ. Գ. Յավրյան**

ԻԲ 614: Հանձնված է շարվածքի 08. 06. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 12. 08. 1983 թ.: ՎՖ 07200: Չափեր 80×84^{1/16}: Թուղթ № 1: Տաղատեսակը՝ նորը և սովորական: Օֆսեթ տպագրություն: Տպագրական պայմանական 14,2 մամուլ: Հրատարակչական 11,2 մամուլ: Տպաքանակ 1500: Պատվեր 870: Գինը՝ 1 ռ. 50 կոպ.:

Երևանի Ռամալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:

Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի Ռամալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյանի փ. № 52:

Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.